

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка  
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University



# *Київські* історичні студії

*Kyiv* Historical Studies

**2025, № 2 (21)**

Рік заснування — 2015

Виходить двічі на рік (червень, грудень)

The year of foundation: 2015

Published twice a year (June, December)

## Засновник

КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Рік заснування — 2015  
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

З 2017 р. журнал є фаховим виданням з історичних наук

Наказом Міністерства освіти і науки України № 582 від 24.04.2024 р., Додаток 6, оновлено позицію журналу у Переліку наукових фахових видань України (категорія «В») через зміну назви засновника

Журнал індексується в міжнародних бібліографічних базах European Reference Index for the Humanities and Social Sciences, Google Scholar, Index Copernicus, Directory of Open Access Journals, EBSCO, Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions, Open Ukrainian Citation Index

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Рекомендовано Вченою радою  
Київського столичного університету  
імені Бориса Грінченка до оприлюднення  
на вебсайті журналу після здійснення  
видавничої підготовки (протокол № 10 від 30.10.2025 р.)

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуальним проблемам історії, історіографії та джерелознавства, теорії та методології історичної науки, а також рецензії на фахові публікації; перевага надається дослідженням з історичної урбаністики, насамперед з історії Києва

Журнал має власний вебсайт.  
URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>



УДК 94(477.411)  
ISSN 2524-0757 (Online)  
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.2>

## Київські історичні студії

Науковий журнал

2025, № 2 (21)

Липень-грудень

### Головний редактор:

Щербак Віталій Олексійович,  
доктор історичних наук (Україна).

### Заступники головного редактора:

Гедьо Анна Володимирівна,  
докторка історичних наук (Україна);  
Михайловський Віталій Миколайович,  
доктор історичних наук (Україна).

### Редакційна колегія:

Андрєєв Віталій Миколайович,  
доктор історичних наук (Україна);  
Бачинська Олена Анатоліївна,  
докторка історичних наук (Україна);  
Відейко Михайло Юрійович,  
доктор історичних наук (Україна);  
Гридіна Ірина Миколаївна,  
докторка історичних наук (Україна);  
Драч Оксана Олександрівна,  
докторка історичних наук (Україна);  
Константинова Вікторія Миколаївна,  
докторка історичних наук (Україна);  
Кривошея Ірина Іванівна,  
докторка історичних наук (Україна);  
Тюрменко Ірина Іванівна,  
докторка історичних наук (Україна);  
Черемісін Олександр Вікторович,  
доктор історичних наук (Україна).

### Іноземні члени редакційної колегії:

Арабаджи Світлана, кандидатка історичних наук  
(Королівство Норвегія);  
Ксенофонтас Панайотіс, доктор філософії  
(Об'єднане Королівство);  
Прихода Марек, доктор філософії  
(Чеська Республіка);  
Садовська Джоанна, докторка габілітована  
(Республіка Польща);  
Шевченко Анастасія, докторка філософії  
(Швейцарська Конфедерація);  
Юсупович Адріан, доктор габілітований  
(Республіка Польща).

### Технічний відділ:

Будзар Марина Михайлівна,  
кандидатка історичних наук (Україна) —  
відповідальна секретарка.  
Куцик Руслан Ростиславович,  
кандидат історичних наук (Україна) —  
технічний секретар.

© Автори публікацій, 2025  
© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка,  
2025

## Founder

BORYS GRINCHENKO KYIV  
METROPOLITAN UNIVERSITY

The year of foundation: 2015  
Published twice a year (June, December)

The journal has been a professional publication on historical sciences since 2017

According to the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 582 of dated 24.04.2024 (Annex 6), the journal is updated the position on the List Professional Editions of Ukraine (category "B") due to the change of the name of the founder

The journal is indexed in international scientific database European Reference Index for the Humanities and Social Sciences, Google Scholar, Index Copernicus, Directory of Open Access Journals, EBSCO, Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions, Open Ukrainian Citation Index

The journal supports open access policy

Recommended by the Academic Council  
of Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University  
for publication on the website of this journal upon editorial  
approval (*Rec. No 10 dated 30.10.2025*)

The journal publishes materials on topical issues of history, historiography and source studies, theory and methodology of history, as well as reviews of professional publications; preference is given to research on urban history, especially the history of Kyiv.

The journal has its own website.  
URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>



UDC: 94(477.411)  
ISSN 2524-0757 (Online)  
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.2>

## Kyiv Historical Studies

Scientific Journal

2025, № 2 (21)

July-December

### Chief Editor:

*Vitalii Shcherbak,*  
Doctor of History (Ukraine)

### Deputy Editors:

*Anna Hedo,*  
Doctor of History (Ukraine);  
*Vitaliy Mykhaylovskiy,*  
Doctor of History (Ukraine)

### Editorial Board:

*Vitalii Andryeyev,*  
Doctor of History (Ukraine);  
*Olena Bachynska,*  
Doctor of History (Ukraine);  
*Oleksandr Cheremisin,*  
Doctor of History (Ukraine);  
*Oksana Drach,*  
Doctor of History (Ukraine);  
*Iryna Gridina,*  
Doctor of History (Ukraine);  
*Viktoriia Konstantinova,*  
Doctor of History (Ukraine);  
*Iryna Kryvosheia,*  
Doctor of History (Ukraine);  
*Iryna Tyurmenko,*  
Doctor of History (Ukraine);  
*Mykhailo Videiko,*  
Doctor of History (Ukraine)

### Foreign Members of Editorial Board:

*Arabadzhi Svetlana,* PhD in History  
(Kingdom of Norway);  
*Adrian Jusupović,* Habilitated Doctor  
(Republic of Poland);  
*Anastasia Shevchenko,* PhD  
(Swiss Confederation);  
*Joanna Sadowska,* Habilitated Doctor  
(Republic of Poland);  
*Marek Příhoda,* PhD  
(The Czech Republic);  
*Panayiotis Xenophontos,* PhD  
(The United Kingdom)

### Technical & Publication Board:

*Maryna Budzar,*  
PhD of History (Ukraine) —  
Executive Secretary;  
*Ruslan Kutsyk,*  
PhD of History (Ukraine) —  
Technical Secretary

© Authors of publications, 2025  
© Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, 2025

## ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

|                                                                                                                                                                       |    |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <i>Драч О.</i> Фабрично-заводське виробництво у фокусі освітніх екскурсій учнівства України кінця 19 — початку 20 ст. ....                                            | 6  |
| <i>Кротофіл М., Срібняк І., Срібняк М.</i> Українська громада в таборі полонених офіцерів царської армії Ганновер-Мюнден, Німеччина (1917 — перша половина 1918)..... | 17 |
| <i>Бонь О.</i> Ліві та праві в середовищі літературно-мистецької інтелігенції 1920-х років: до питання оцінки .....                                                   | 25 |
| <i>Семешин Е.</i> Особливий облік колишніх білогвардійців та діяльність мережі інформаторів на Сумщині (1920–1930-х років) .....                                      | 34 |
| <i>Литвиненко-Аннілова Л.</i> Діяльність Організації українських націоналістів у м. Юзівка (Донецьк) в 1941–1943 роках.....                                           | 51 |
| <i>Бондарчук П.</i> Інституційне знищення Греко-католицької церкви у повоєнний період: прояви радянського колоніалізму .....                                          | 61 |

## ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

|                                                                                                                                                                                                                                          |    |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <i>Гайсенюк М.</i> Подорожі Чарторийських 1780 і 1782 рр. на Волинь, Галичину і Поділля у спогадах сучасників .....                                                                                                                      | 72 |
| <i>Баршполець (Лобода) М., Смольницька М.</i> Повсякдення неповнолітніх у 1944–1950 рр. (за матеріалами архіву Бориспільського району).....                                                                                              | 84 |
| <i>Вітчук О.</i> Діяльність Державного департаменту у справах національностей та міграції у напрямку регулювання міжнаціональних відносин (за матеріалами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України)..... | 96 |

## СОЦІОКУЛЬТУРНІ СТУДІЇ

|                                                                                                                             |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Гедьо А., Іванюк О.</i> Між текстом і каменем: кримськотатарські некрополі й мортальні практики у тревелогах 19 ст. .... | 104 |
| <i>Андрєєв В., Андрєєва С., Пригода М.</i> «Reisen bildet» як соціокультурний феномен Західної Європи кінця 19 ст. ....     | 114 |

## РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

|                                                                                                                                                                                                                                                                                        |     |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Багро С.</i> «Дві сторони однієї медалі»: коли суперечності джерел не проблема, а рішення для історика: Григор'єва Т. Османська шахівниця: Хотинський мир 1621 р. і дипломатична одіссея князя Криштофа Збаразького. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2025. 396 с. .... | 128 |
| <i>Ковальов Є.</i> На перетині публічного з приватним, або Як модерний націоналізм змінював політику, суспільство й родину: Бауманн Ф. Розділена династія: родинна історія російського й українського націоналізмів. Львів: Локальна історія, 2025. 384 с. ....                        | 134 |

**HISTORICAL STUDIES**

|                                                                                                                                                                                                    |    |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <i>O. Drach.</i> Factory and Plant Production in the Focus of Educational Excursions Undertaken by Ukrainian Students in the Late 19th — Early 20th Century . . . . .                              | 6  |
| <i>M. Krotofil, I. Sribnyak, M. Sribnyak.</i> Ukrainian Community in the Camp for Imprisoned Officers of the Tsarist Army in Hannoversch Münden, Germany (1917 — the first half of 1918) . . . . . | 17 |
| <i>O. Bon.</i> The Left-Wing and the Right-Wing in the Milieu of the Literary and Artistic Intelligentsia of the 1920s: On the Issue of Assessment . . . . .                                       | 25 |
| <i>E. Semeshyn.</i> Special Accounting of Former White Guards and the Activities of an Informant Network in the Sumy Region (1920s — 1930s) . . . . .                                              | 34 |
| <i>L. Lytvynenko-Anpilova.</i> The Activity of Ukrainian Nationalists in Yuzivka (Donetsk) City in 1941–1943 . . . . .                                                                             | 51 |
| <i>P. Bondarchuk.</i> The Institutional Destruction of the Greek Catholic Church in the Postwar Period: Manifestation of Soviet Colonialism . . . . .                                              | 61 |

**HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES**

|                                                                                                                                                                                                                                                                                      |    |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| <i>M. Haiseniuk.</i> The Travels of the Czartoryski Family to Volhynia, Galicia, and Podolia in 1780 and 1782 in the Memoirs of Their Contemporaries . . . . .                                                                                                                       | 72 |
| <i>M. Baryshpolets (Loboda), M. Smolnitska.</i> Minors' Daily Routine in 1944–1950 (based on materials of the Boryspil District Archive) . . . . .                                                                                                                                   | 84 |
| <i>O. Vitiuk.</i> Features of the Activities of the State Department for Nationalities and Migration in the Field of Regulating Interethnic Relations (proceeding from the materials from the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine) . . . . . | 96 |

**SOCIO-CULTURAL STUDIES**

|                                                                                                                                                                |     |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>A. Hedo, O. Ivaniuk.</i> Between the Text and Stone: Crimean Tatar Necropolises and Mortuary Practices in Travelogues of the 19th Century . . . . .         | 104 |
| <i>V. Andryeyev, S. Andryeyeva, M. Pryhoda.</i> «Reisen bildet» as a Sociocultural Phenomenon in Western Europe at the End of the Nineteenth Century . . . . . | 114 |

**REVIEWS AND NOTES**

|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>S. Bagro.</i> “Two Sides of the Same Coin”: When Source Contradictions are not a Problem, but a Solution for the Historian: Grigorieva T. The Ottoman Chessboard: The Khotyn Peace of 1621 and the Diplomatic Odyssey of Prince Kryshtof Zbarazsky. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 2025. 396 p. . . . . | 128 |
| <i>Ye. Kovalov.</i> At the Intersection of the Public and the Private, or how Modern Nationalism Changed Politics, Society and the Family: Baumann F. A Divided Dynasty: A Family History of Russian and Ukrainian Nationalism. Lviv: Local History, 2025. 384 p. . . . .                                               | 134 |

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.21>  
УДК 94(477)"189/191":[37.091.12:005.963.3]:658

**Оксана ДРАЧ,**

докторка історичних наук, професорка,  
професорка кафедри всесвітньої історії  
Факультету суспільно-гуманітарних наук  
Київського столичного університету  
імені Бориса Грінченка,  
Київ, Україна

**Oksana DRACH,**

Doctor of History, Professor,  
Professor at the Department of World History,  
Faculty of Social Sciences and Humanities,  
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan  
University,  
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.drach@kubg.edu.ua  
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

**Фабрично-заводське виробництво  
у фокусі освітніх екскурсій  
учнівства України кінця 19 — початку 20 ст.**

Стаття розглядає освітні екскурсії учнівства України на фабрично-заводські виробництва кінця 19 — початку 20 ст. Наголошено, що в умовах стрімких змін індустріальної доби вони стали новаційною формою навчального процесу. Школа мала виводити до реального життя, тому важливим елементом діяльності гімназій і спеціально-професійних закладів стало ознайомлення учнів з устроєм промислового виробництва. Екскурсії на підприємства сприяли обізнаності щодо технологічних процесів, організації праці, завдань інженерно-технічного персоналу і робітників. Прихованими від очей екскурсантів лишалися взаємовідносини між адміністрацією і колективом, повсякдення робітників. Проте учнівські екскурсії стали дієвою формою співпраці між фаховими навчальними закладами й керівництвом промислових підприємств України модерної доби.

**Ключові слова:** промисловість, фабрично-заводські підприємства, робітники, освітні екскурсії, учнівство, навчальні заклади.

**Factory and Plant Production in the Focus  
of Educational Excursions Undertaken by Ukrainian Students  
in the Late 19th — Early 20th Century**

Currently, it has been defined as a task of Ukrainian schools to motivate students to pursue studies in natural sciences and engineering. The aim of this article is to examine educational excursions undertaken by Ukrainian students to factories and plants in the late 19th — early 20th century. The source base of the research includes periodical press materials, documents from educational institutions and reports of the Kyiv Educational District Trustee. The study employs the methods of new social history, gender history and the history of everyday life in the context of decolonizing Ukraine's past in the imperial era. It has been shown that educational excursions emerged as an innovative form of enhancing students' learning and cognitive activities amid the rapid social and technological changes of the industrial age. Schools were expected to connect students with real life, professional skills, and practical activities. Factories and plants became excursion destinations for students of gymnasiums (male and female secondary schools) as well as specialized vocational institutions. The article highlights the considerable potential of educational

excursions to industrial enterprises which promoted awareness of technological processes, labor organization and the responsibilities of engineering and technical staff, as well as production workers. At the same time, certain aspects of relations between management and workers, and the everyday life of factory employees, remained concealed from the visitors.

The study demonstrates that students' excursions functioned as a form of cooperation between professional educational institutions and the leadership of industrial enterprises in late imperial Ukraine. In such a way the subjects of the educational process established links with the surrounding social environment and ensured solid and comprehensive practical training in physics, mathematics, and natural sciences. There were educational excursions for the managers of factory and plant enterprises, which served as a platform for demonstrating achievements, informing the local community, enhancing their own image and competitiveness, and providing opportunities for implementing social patronage for school youth.

**Keywords:** industry, factories and plants, life, workers, educational excursions, students, educational institutions.

Українські суспільні реалії пов'язані зі світовими трендами. Протягом останніх років у документах МОН України періодично згадують проблематику «інноваційних спеціальностей», професійної орієнтації школярів, зв'язку вищої школи з роботодавцями реального сектора економіки. Нині профільний міністр визнав, що причини низького вступу до закладів вищої освіти на інженерні та природничі спеціальності закладаються в середній школі. Таким чином концептуальним завданням загальноосвітньої школи визначено «закохати» дітей у ці галузі знань<sup>1</sup>.

В освітянській громаді засвідчують проблеми змісту шкільної природничої освіти в Україні, де панує теоретичність, перевантаженість фактами, відірваність від практики. Врешті-решт учнівство втрачає мотивацію вивчати щось «абстрактне і книжне» в нинішньому світі інформаційних технологій<sup>2</sup>.

Активізація міжнародного співробітництва з розбудови ефективної планетарної освіти наразі робить злובоденним переосмислення національної освітньої системи, складником чого мають стати раціональні підходи з освітньої минушини України. Зважаючи на те, що індустріальна епоха кінця 19 — початку 20 ст. позначилася не лише розбудовою фабрично-заводської промисловості, прогресуючою урбанізацією, а й потужним розвитком закладів освіти від початкового до вищого рівня, з виразною динамікою саме жіночої школи, актуальним є звернення до наявних практик додання викликів освітнього середовища.

Окремі аспекти проблематики освітніх екскурсій відображено в роботах українських науковців. Питання розвитку екскурсійної справи в Україні модерної доби розглянуто на матеріалах

спеціалізованої періодики<sup>3</sup>. Деталізовано підходи до учнівських екскурсій, роботу екскурсійних комісій при навчальних округах, напрацювання української громадськості в цій сфері.

Історичний досвід організації екскурсій в освітніх закладах України пізньої імперської доби актуалізовано в контексті студіювання надбань вітчизняної моделі шкільництва і виховання<sup>4</sup>. Здійснено огляд навчальних екскурсій як дидактичного засобу в різних імперських навчально-виховних закладах та їхнього освітнього потенціалу.

Нині для вивчення освітніх екскурсій українські дослідники продуктивно застосовують локальний підхід. Напрацьовано особливості навчальних екскурсій київського учнівства в роки Першої світової війни<sup>5</sup>. На матеріалах чоловічих гімназій Києва модерної доби переосмислено освітні екскурсії як складник учнівського повсякдення<sup>6</sup>. Доведено, що гімназисти вивчали минушину Києва досить дієвим дидактичним методом, а саме через особисту участь в історико-культурних екскурсіях містом<sup>7</sup>.

Зважаючи на доробок попередників, маємо підстави констатувати, що проблематика ознайомлення учнівської молоді України з фабрично-заводською дійсністю під час освітніх екскурсій кінця 19 — початку 20 ст. лишається недостатньо

<sup>1</sup> Лісовий: причина низького вступу на інженерні спеціальності — в школі. *Освіта.ua*. URL: <https://osvita.ua/school/95592/> (дата звернення: 28.09.2025).

<sup>2</sup> Захарін С. Чи винна школа, що «інженерні» спеціальності втратили популярність? *Освіта.ua*. URL: <https://osvita.ua/blogs/95610/> (дата звернення: 30.09.2025).

<sup>3</sup> Грибанова С. Матеріали періодичних видань як джерело вивчення історії розвитку екскурсійної справи в Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. *Краєзнавство*. 2012. № 2. С. 103–111.

<sup>4</sup> Наровлянський О. Екскурсії в системі вітчизняної освіти та виховання (XIX — початок XX століття). *Історико-педагогічний альманах*. 2017. Вип. 2. С. 26–30.

<sup>5</sup> Бетлій О.В. Учнівські екскурсії по Києву в роки Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2015. Т. 169. С. 35–41.

<sup>6</sup> Калінін І. Історичні екскурсії гімназистів чоловічих гімназій Києва у модерну добу. *Етнічна історія народів Європи*. 2024. № 74. С. 149–159. <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2024.74.15>; Калінін І. Становлення екскурсійної діяльності в чоловічих гімназіях модерної доби в контексті повсякдення. *Етнічна історія народів Європи*. 2025. № 76. С. 64–75. <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2025.75.09>

<sup>7</sup> Калінін І. Історичні екскурсії... С. 156.

вивченою; окремі набутки з тематики містять винятково загальноімперські узагальнення, отже потребують належного критичного перегляду. Таким чином є потреба заповнити наявну лауну наукового знання.

*Метою статті* є вивчення освітніх екскурсій учнівства України на фабрично-заводські виробництва кінця 19 — початку 20 ст. Основну увагу приділено з'ясуванню спектра й потенціалу заходів, реалізованих освітніми закладами Київського навчального округу.

Джерельною базою дослідження слугують матеріали періодичної преси з інформацією про екскурсійні заходи, документи навчальних закладів щодо реалізованих освітніх екскурсій, представлені у звіті попечителя Київського навчального округу.

Методологічні підходи дослідження визначила актуальна нині теза європейських дослідників про переосмислення соціального в історії освіти, оскільки суспільство формує освіту, а освіта формує суспільство<sup>8</sup>.

*Передумови поширення освітніх екскурсій.* Однією з форм інтересу й уваги до навкружного життя в європейських державах та Україні став потужний розвиток прикладного наукового знання і природничих наук, особливо помітний серед поколінь інтелектуалів доби модерних реформ 1860-х років. Оволодіння науковим знанням стало невід'ємним критерієм «передової» людини. Широке просвітницьке прагнення громадськості були націлені на реалізацію європейських форм цивілізації в Україні імперської доби.

Серед освітніх реформаторів другої половини 19 ст. наявна когорта педагогів-прогресистів, які обстоювали не лише розбудову більш досконалої освітньої моделі в державі, а й оновлення засадничих принципів функціонування гімназійного й університетського навчання. До таких належав попечитель Київського навчального округу М. Пирогов (1858–1861), що обстоював ідею практико-орієнтованої педагогічної підготовки вчителів нижчих і середніх навчальних закладів, реалізацію якої запропонував Раді Університету Св. Володимира й директорам Першої і Другої чоловічих гімназій Києва<sup>9</sup>. Відтоді пріоритетним напрямом керівництва стає розв'язання завдань модернізації форм і змісту освіти учнівської молоді загальноосвітніх закладів. Саме такою новаційною та дієвою формою вдосконалення

навчально-пізнавальної роботи закладів середньої і вищої школи в умовах стрімких соціальних змін та впровадження науково-технічних винаходів стали освітні екскурсії.

Представники громадськості та прогресивної педагогіки зважали не лише на європейські досягнення дидактики й освітніх методик, а й на інтенсивний промисловий розвиток держави, що актуалізувало підготовку компетентних випускників загальноосвітніх закладів із широким кругозором і навичками до подальшого самовдосконалення та самоосвіти, зокрема й у сферах технологій, виробництва й підприємництва. Досить відчутним був колосальний прогрес наукового знання і його застосування, що став одним із важливих чинників тогочасного життя<sup>10</sup>.

Представники педагогічної науки наголошували, що освіта не має обмежуватися традиційними завданнями шкільного навчання — допомагати учням виробляти чіткі та зрозумілі уявлення і поняття. Такий підхід визнали обмеженим у модерну добу, оскільки він був лише підготовкою здобувачів освіти до самостійної роботи. Школа мала виводити учнів до реального життя, до опанування професії чи виду діяльності. Допомогти педагогічному персоналу реалізувати актуальні завдання під час шкільного викладання дисциплін були покликані освітні екскурсії<sup>11</sup>.

Міністерські циркуляри роз'яснювали керівникам закладів освіти бажаність організації просвітницьких екскурсій для учнів й учениць під час літніх і різдвяних вакацій з метою їх ознайомлення з історичними місцями, пам'ятками, святинями, музеями, відомими фабриками й заводами<sup>12</sup>. Усі ці заходи були спрямовані на найширше охоплення учнівської молоді екскурсіями з метою піднесення її освітнього й культурного рівня<sup>13</sup>.

Ще одним чинником поширення екскурсійної роботи зі школярами були ознайомлення їх із реаліями навкружного життя, поглиблення поінформованості щодо подальших можливостей самореалізації після закінчення закладу середньої освіти, допомога із вибором майбутньої професії. Здійснені на початку 20 ст. дослідження ідеалів учнівської молоді виявили переважання серед них громадсько-трудових ідеалів, але позначили наявні проблеми. Зокрема, гімназистки у більшості не знали способів реалізації своїх життєвих

<sup>8</sup> Westberg, J., & Primus, F. (2023). Rethinking the History of Education: Considerations for a new social history of education. *Paedagogica Historica*, 2023, No 59(1), pp. 1–18. <https://doi.org/10.1080/00309230.2022.2161321>

<sup>9</sup> Див. детальн.: Драч О. Докорінна реорганізація...»: попечитель М.І. Пирогов (1858–1861) і заходи вдосконалення фаховості вчителів Київського навчального округу. *Київські історичні студії*. 2021. № 2(13). С. 6–14. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.21>.

<sup>10</sup> Вернадский В.И. Письма о высшем образовании в России. *Региональные перспективы*. 2001. № 1(14). С. 3.

<sup>11</sup> Школьные экскурсии, их значение и организация / под ред. Б.Е. Райкова. Санкт-Петербург: Тип. Б.М. Вольфа, 1910. С. 2.

<sup>12</sup> Циркуляр Министерства народного просвещения о физическом развитии учащихся (10 июня 1904 г.). *Журнал Министерства народного просвещения*. 1904. Ч. CCCLIV. С. 99.

<sup>13</sup> Грибанова С. Матеріали періодичних видань... С. 106.

планів, не були поінформовані щодо видів діяльності, зокрема інженерно-технічних, агрономічних, економічних, доступних на той час жінкам<sup>14</sup>. Не менш важливим складником освітніх екскурсій визнали вивчення актуального духовного й соціального життя під час здобуття освіти<sup>15</sup>. Звернути на це увагу змушували психологічні проблеми учнівської молоді, серед якої на початку 20 ст. поширилися випадки свідомого самогубства, зокрема й через «гімназійну рутину»<sup>16</sup>.

Педагоги, громадські діячі, службовці органів місцевого самоврядування постійно обговорювали набутий досвід реалізації освітніх екскурсій. Принагідно підкреслимо, що екскурсії на фабрики й заводи в 1916 р. визнано одним із важливих типів навчальних екскурсій у загальноосвітніх закладах<sup>17</sup>.

*Освітні екскурсії на фабрично-заводські виробництва: чоловічі навчальні заклади.* Освітні екскурсії як новаційний дидактичний і практико-орієнтований засіб поширилися у чоловічих середніх навчальних закладах Києва. Значущість таких заходів, націлених на розширення кругозору вихованців закладів новітньої індустріальної епохи, засвідчується їх відображенням на шпальтах місцевої преси. Наведемо кілька прикладів задля узагальнення вектора практичного спрямування освітніх екскурсій учнівської молоді.

Приміром, на початку жовтня 1900 р. учні VI класу Київського комерційного училища у супроводі директора закладу Олександра Вебера<sup>18</sup> й викладача хімії та товарознавства Лева Лунда<sup>19</sup> оглянули сірникову фабрику Івана Кузнецова<sup>20</sup> і кахельний завод Йосафата Анджейовського<sup>21</sup> на Кирилівській вулиці.

<sup>14</sup> Рыбников Н. Идеалы гимназисток. Москва: Тип. «Мысль», 1916. С. 46–47.

<sup>15</sup> Школьные экскурсии... С. 6.

<sup>16</sup> Кривонос Т.Л. «На помощь молодежи». Сборник статей, писем и заметок о студенческой нужде и самоубийствах учащихся. Киев: Тип. С.Г. Слюсаревского, 1910. С. 49.

<sup>17</sup> Калінін І. Становлення екскурсійної... С. 69.

<sup>18</sup> Вебер Олександр Федорович був директором Комерційного училища Києва протягом 1898–1903 рр.; опісля — столоначальник Департаменту торгівлі та мануфактур; з 1904 р. — окружний інспектор навчальних закладів Міністерства фінансів.

<sup>19</sup> Лунд Лев Львович — педагог, член Київського товариства природодослідників; редактор «Записок Київського відділу Російського технічного товариства цукрової промисловості» (1889–1905).

<sup>20</sup> Кузнецов Іван Федорович — купець, засновник (1893) і власник сірникової фабрики «І.Ф. Кузнецов і К<sup>о</sup>» у Києві на вул. Кирилівська, 76.

<sup>21</sup> Анджейовський (Анджейовський) Йосафат Антонович (Антонійович) — інженер-хімік, купець 2-ї гільдії, походив зі старовинного польського шляхетського роду, батько брав участь у Польському повстанні 1830–1831 рр. Скінчивши гімназію (1868), студював у Швейцарії керамічну справу, здобув фах хіміка-технолога. У 1875 р. за-

Перше фабричне виробництво розташовувалося в Києві за адресою Кирилівська, 76, друге — Кирилівська, 64. Принагідно зауважимо щодо локації виробництв, які відвідали екскурсанти. Вулиця Плоська в Києві, відома з XVII ст. як шлях від Подолу до київських передмість — Куренівки й Пріорки, у 1869 р. отримала назву Кирилівська на честь Кирилівського монастиря, заснованого ще в середині XII ст. Саме там, на околиці міста, у добу індустріалізації зростали промислові підприємства. Поступово вулиця Кирилівська перетворювалася на осередок Куренівської промзони, а Київ — з колишнього невеликого губернського міста й центру духовно-релігійних святинь православних — на великий промисловий центр. На 1914 р. населення Києва становило 520 500 осіб, тобто зросло більш ніж удвічі від 1897 р.<sup>22</sup>

Якими ж були обсяги виробничих потужностей зазначених підприємств Києва? На 1900 р. кахельний завод Й. Анджейовського мав річну прибутковість 9 200 руб. і 28 найманих робітників. Заявлений дохід сірникової фабрики І. Кузнецова становив 30 900 руб. із чисельністю робітників — 101; за десять років прибутковість зросла до 49 979 руб. з 98 робітниками<sup>23</sup>.

Під час огляду цих промислових підприємств екскурсанти ознайомилися з технологічними процесами на обох виробництвах. Як зауважив місцевий кореспондент, «особливий інтерес у юнаків викликав огляд сірникового заводу, де екскурсанти мали можливість детально ознайомитися з усіма етапами виготовлення сірників»<sup>24</sup>. До того ж власник фабрики купець І. Кузнецов виявив гостинність до візитерів із комерційного училища й запропонував їм сніданок після огляду виробництва.

Підкреслимо, що адміністрація Київського комерційного училища — закладу, організованого Київським купецьким товариством, — надавала значної ваги освітнім екскурсіям вихованців на фабрично-заводські виробництва під час підготовки здобувачів освіти до майбутньої роботи за фахом. Уже в листопаді 1900 р. старшокласники закладу в супроводі вищезазначеного директора училища О. Вебера й викладача Л. Лунда на вихідні

початкував власне виробництво кахлів у Польщі. За три роки переїхав до Києва, де у 1879 р. придбав садибу на розі вул. Кирилівської та Заводської і отримав дозвіл на зведення глино-випалювального заводу. (Смолій Ю. Кахельний і майоліковий завод Йосафата Анджейовського в Києві: власники, виробництво, каталоги. Студії мистецтвознавчі. 2012. № 4. С. 159.)

<sup>22</sup> Економічна історія України / відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. С. 53–54.

<sup>23</sup> Список фабрик и заводов Европейской России. Санкт-Петербург: Тип. В. Киришбаума, 1903. С. 358; Список фабрик и заводов Российской империи / под ред. В.Е. Варзара. Санкт-Петербург: Тип. В. Киришбаума. 1912. С. 733.

<sup>24</sup> Екскурсія. *Киевлянин*. 1900. 4 октября. № 275. С. 3.

вирушили до Бердичіва для огляду цукрового й шкіряного заводів. Принагідно нагадаємо, що підприємства харчової промисловості, представлені передусім цукровими заводами, розвивалися швидкими темпами. Від 1901 до 1917 років виробництво цукру-піску в Україні становило 78–85 %, цукру-рафінаду — 73–75 % загальноімперського виробництва. На 1914 р. діяло 210 цукрових заводів, де працювало 129 256 робітників<sup>25</sup>.

Першою в плані учнівського візиту була екскурсія до нововідкритого 1900 р. цукрового заводу, організованого у формі акціонерного товариства «Бердичівський цукровий завод». Обсяги готової продукції підприємства становили: цукру-піску 106 900 пудів, патоки — 29 000 пудів на рік. Заявлена прибутковість Бердичівського цукрового заводу — 471 000 руб., чисельність робітників — 446 осіб<sup>26</sup>. Щойно зведений цукровий завод вирізнявся останніми технічними новачками й модерними виробничо-технологічними процесами. Детальний огляд підприємства учнями проходив у супроводі заводського інженера-технолога, який ознайомив прибулих з усіма етапами й специфікою виробництва. До навчального візиту екскурсантів із Києва увійшло ще оглядання ланів поблизу заводу, зрошуваних спеціальними механізмами й удобрюваних жомом.

Другим у плані завданням навчальної екскурсії був огляд місцевого шкіряного заводу Шленкера, де старшокласники комерційного училища занурилися в процеси обробки шкіри, а також випуску готової продукції з натуральних матеріалів. Зазначене виробництво належало до найбільших шкіряних заводів України, було засноване ще 1875 р. на хуторі Бараній Острів Бердичівського повіту. На 1900 р. на заводі виготовляли видублених товарів на 703 600 руб., лакованої шкіри — 139 300 руб., супутньої продукції — 29 600 руб. Щорічний обсяг валової продукції шкіряного заводу Шленкера дорівнював 872 500 руб., який виробляли 399 найманих робітників<sup>27</sup>.

Наголосимо, що ставлення керівництва фабрично-заводських підприємств до освітніх екскурсій учнів, які після випуску із закладу поповнювали лави кваліфікованих фахівців у сфері комерції та фінансів, було досить сприятливим. Зокрема, адміністрація цукрового заводу подбала про організацію харчування київських екскурсантів, яким було запропоновано чай, а на кінець візиту — повноцінний обід. Отже, допитливі учні комерційного училища зі своїми

наставниками повернулися до Києва неголодними й задоволеними цікавою поїздкою<sup>28</sup>.

Маємо констатувати, що просвітницька робота з учнівською молоддю, як і будь-яка форма громадської діяльності, трималася на ентузіастах. Одним із таких був вищезазначений викладач Київського комерційного училища Л. Лунд. Він опікувався поширенням практичної обізнаності старшокласників професійних навчальних закладів, підпорядкованих Міністерству фінансів і Київському купецькому товариству, із організацію виробництва на фабрично-заводських підприємствах регіону й поза ним.

Приміром, учнів випускного класу торгової школи імені М. Терещенка<sup>29</sup> викладач Л. Лунд супроводив на освітню екскурсію до Київського пивоварного заводу. Підприємство функціонувало в Києві з 1873 р. у вже згадуваній Куренівській промзоні на вулиці Кирилівській, 41. На 1900 р. обсяги виготовленої заводом продукції становили: пива — 299 500 відер, меду — 3 800 відер (переробляли ячменю 60 000 пудів); річна прибутковість дорівнювала 362 700 руб.; чисельність робітників — 160 осіб<sup>30</sup>. У повідомленні про учнівський візит на шпальтах місцевої преси від імені Комітету товариства поширення комерційної освіти Києва кореспондент висловив подяку адміністрації заводу в особі директора-розпорядника О. Термена<sup>31</sup> за можливість огляду й детальне ознайомлення майбутніх фахівців із технологічними потужностями виробництва<sup>32</sup>.

Ініціативу освітніх екскурсій для учнів підхопила й адміністрація Першої чоловічої гімназії Києва — одного з найдавніших і найпрестижніших закладів середньої освіти в регіоні. Зокрема, у червні 1901 р. 28 гімназистів старших

<sup>28</sup> Образовательная экскурсия. *Киевлянин*. 1900. 6 ноября. № 308. С. 2.

<sup>29</sup> Терещенко Микола Артемієвич (1819–1903) — знаний підприємець, цукрозаводчик, землевласник, благодійник. Народився у Глухові Чернігівської губернії, походив з родини купця 1-ї гільдії, скінчив Глухівське повітове училище. Його підприємливість сприяла особистому збагаченню, громадській авторитетності (20 років очолював самоврядування м. Глухова) й активності (жертвував кошти на просвітницькі проекти). З 1875 р. проживав у Києві, де займався освітнім благодійництвом і меценатством, інвестував у зведення міських громадських будівель. Мав чин таємного радника, почесний громадянин Києва.

<sup>30</sup> Список фабрик и заводов Европейской России. С. 539.

<sup>31</sup> Термен О.Ф. — інженер, який будував завод, був членом правління «Товариства Київського пивоварного заводу», а також працював на посаді директора. У подальшому — власник машинобудівного заводу в Києві.

<sup>32</sup> Образовательные экскурсии. *Киевлянин*. 1901. 9 декабря. № 310. С. 3.

<sup>25</sup> Економічна історія... С. 19.

<sup>26</sup> Список фабрик и заводов Европейской России. С. 535.

<sup>27</sup> Там же. С. 425.

класів на чолі з директором закладу І. Посадським-Духовським<sup>33</sup> і викладачем Д. Ізвековим<sup>34</sup> здійснили подорож на Кавказ. Маршрут 40-денної екскурсії було ретельно розроблено адміністрацією закладу. Передбачено рух мандрівників водним і залізничним транспортом, у горах — пішим ходом. Зокрема, від Києва до Катеринослава гімназійне товариство дісталось пароплавом по Дніпру, далі — від Катеринослава до Північного Кавказу — залізницею до Мінеральних Вод. Тамтешня програма передбачала відвідини міст-курортів: Кисловодськ, Єсентуки, П'ятигорськ, Железноводськ. Наступним етапом екскурсії був Владикавказ і рух Військово-Грузинським шляхом з відвіданням міст Тифліс, Баку, Батумі. Останній етап передбачав подорож Чорним морем (Сухумі, Новий Афон, Бахчисарай), а потім повернення через Катеринослав до Києва<sup>35</sup>.

Під час мандрівки екскурсанти зупинилися в Катеринославі, де протягом двох днів знайомилися з індустріальним містом і його пам'ятками. Вони здійснили навчальний візит на Олександрівський Південно-Російський металургійний завод Брянського акціонерного товариства, що функціонував з 1887 р. До речі, від нього веде свою історію Дніпровський металургійний завод. На 1900 р. підприємство було обладнано 151 паровою машиною на 26 913 кінських сил; діяли 5 доменних печей гарячого дуття, 140 коксових печей, 65 мартенівських, кілька комплектів прокатних станів, центральна електростанція. Завод щороку виплавляв 9 041 450 пудів чавуну, 6 614 747 пудів сталі та заліза. У виробничому процесі чавуноплавильного, сталеливарного і рейко-прокатного заводу було задіяно 7 141 робітників<sup>36</sup>. Особливий інтерес в екскурсантів викликала прокатка рейок і телеграфних дротів. Вони також

мали нагоду докладно ознайомилися з доменною піччю та її роботою. Одноденну освітню екскурсію гімназистів престижного навчального закладу Києва на металургійне виробництво підсумувала вечерея, запропонована її учасникам адміністрацією заводу.

Подальша мандрівка екскурсантів на Кавказ продовжилася в комфортному пудманівському вагоні, наданому начальником Катерининської залізниці інженером Філоненком. Розглянемо їхні візити на промислові підприємства кавказького регіону.

У Батумі екскурсанти оглянули величезні чайні плантації та чайну фабрику Удільного відомства, розташовані поблизу міста. Також мандрівники здійснили екскурсію на велике підприємство Каспійсько-Чорноморського нафтопромислового й торговельного товариства Ротшильда, що спеціалізувалося на виготовленні бляшаних і дерев'яних ящиків, у які відразу розливали гас і вантажили на судна.

Зазначене заводське виробництво функціонувало в Батумі з 1883 р. На 1900 р. на заводі виготовляли бляшанкову тару загальною вартістю 1 474 700 руб., дерев'яні ящики — на 861 700 руб. Серед виробничих ресурсів, які переробляло підприємство, позначені матеріали білої бляхи — 700 000 пудів і ялинові дошки — 40 000 куб. метр. Щорічний обсяг валової продукції заводу Ротшильда дорівнював 2 431 400 руб. Чисельність робітників великого промислового підприємства становила 947 осіб, у 1903 р. — 1200 осіб<sup>37</sup>. Потужне заводське господарство зумовило значний інтерес прибулої київської молоді, зокрема особливу цікавість і здивування викликали інноваційні інженерні удосконалення та технології виготовлення, що забезпечили повну механізацію виробничих процесів підприємства.

Наголосимо, що педагогічний колектив Першої чоловічої гімназії Києва провів ґрунтовну попередню роботу з учнями задля їхньої готовності до сприйняття вербальної та візуальної інформації, передбаченої запланованим маршрутом. Задля підвищення фахового інтересу й допитливості екскурсантів викладачі-предметники організували кілька тематичних лекцій, супроводжуваних тогочасними технічними засобами візуалізації картин / світлин. Зокрема, викладач фізики Д. Ізвеков підготував спеціальну доповідь «Про нафту». Екскурсанти прослухали повідомлення про облаштування доменних печей, огляд яких планували, також про природу Дніпра, степової України, Криму й Чорного моря. Викладач історії М. Лятошинський прочитав лекції про історію Кавказу, викладач географії М. Черкунов — про Військово-Грузинський шлях,

<sup>33</sup> Посадський-Духовський Іван Васильович (1850–1912) — дійсний статський радник; директор Сумського реального училища; 1892–1903 рр. — директор Першої чоловічої гімназії Києва і голова педагогічної ради Київської жіночої міністерської гімназії; пізніше — помічник помічника Варшавського навчального округу.

<sup>34</sup> Ізвеков Дмитро Петрович (1849 — не раніше 1909) — педагог, громадський діяч; випускник фізико-математичного факультету Київського університету (1874); 1874–1908 — учитель математики та фізики Першої чоловічої гімназії Києва; 1894–1908 — член і касир ощадно-позичкової каси службовців гімназії. У 1908–1909 — голова педагогічної ради жіночої гімназії В.А. Жеребцової. З 1882 р. — член фізико-математичного товариства, комісії народних читань, Київського товариства грамотності; брав активну участь в облаштуванні «Народного дому».

<sup>35</sup> Див. детальн.: Екскурсія на Кавказ и в Крым учеников Киевской 1-й гимназии в 1901 г. / под ред. И.В. Посадского. Киев: Тип. Т-ва И.Н. Кушнерева, 1901. 120 с.

<sup>36</sup> Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1900 году / ред. И. Попов. Санкт-Петербург: Тип. Г.А. Бернштейна, 1903. С. 250–251, 308–309, 334–335, 354–355.

<sup>37</sup> Список фабрик и заводов Европейской России. С. 274.

викладачі російської літератури — про поетів (Пушкіна, Лермонтова), з якими були пов'язані Крим і Кавказ.

Під час тривалої освітньої мандрівки до обов'язків екскурсантів — учнів Першої чоловічої гімназії Києва — входило ведення щоденника подорожі, що безумовно розвивало їхні навички систематизації власних спостережень. Додатковим чинником заохочення молоді до ретельної фіксації своїх вражень, цікавих споглядань і думок стало анонсування адміністрацією гімназії підготовки спеціального видання за підсумками навчальної екскурсії, до якого планували включити їхні подорожні нотатки.

Спеціалізовані освітні екскурсії проводилися з метою професіоналізації учнівської молоді модерної доби, а також поглиблення та унаочнення практичних знань з конкретної тематики природничих наук (фізики, хімії, біології, комерційної / економічної географії тощо). На початку 20 ст. окремі освітні заклади, зокрема Київське комерційне училище, започатковують новачки щодо включення предметних екскурсій до навчальної програми певних дисциплін. Таким дидактичним заходом реалізовували не лише попередню підготовку здобувачів освіти до сприйняття об'єктів майбутнього огляду, зокрема через поглиблення знаннєвого компонента, а й формували зацікавленість юних екскурсантів, а також ґрунт їхньої практичної допитливості під час візуального обстеження визначених фабрично-заводських підприємств чи окремих технологічних процесів на них.

Реалізація планів щодо ознайомлення здобувачів освіти з конкретним виробництвом потребувала копійки підготовчої роботи з боку ініціатора — викладач(а)/ів і керівництва навчального закладу. Підготовка учнівської екскурсії обов'язково включала створення групи відповідальних осіб у закладі з її проведення, оформлення відповідного дозволу вищої відомчої адміністрації (у разі, якщо освітній заклад був підпорядкований Міністерству народної освіти, такою інстанцією виступав попечитель навчального округу, до канцелярії якого зверталися). Викладач-ініціатор мав попередньо узгодити візит із керівництвом фабрично-заводського підприємства, відвідання якого планували з учнями. Представники підприємства так само готувалися до прийому екскурсантів, виділяли спеціального фахівця для їхнього супроводу, узгоджували план майбутньої екскурсії та конкретні виробничі потужності до показу.

Одним із таких ініціаторів був директор Кременчуцького Олександрівського реального училища К. Карпінський, який з часу призначення на посаду всіляко поширював практику навчальних візитів вихованців на місцеві й регіональні фабрично-заводські виробництва.

Саме за його підтримки у жовтні 1903 р. учні VII класу під керівництвом викладача математики Пантелеймонова здійснили освітню екскурсію до м. Кам'янське Катеринославської губернії. Там вони побували на Дніпровському металургійному заводі Південно-Російського металургійного товариства. На 1903 р. устаткування зазначеного індустріального підприємства включало 212 парових машин потужністю 28 434 кінських сил і 3 локомотиви<sup>38</sup>, що виробляли енергії на 75 кінських сил. Промислові процеси на металургійному заводі забезпечувала значна чисельність робітників: роботу доменних печей обслуговували 829 осіб, виготовлення сталі — 3112 осіб, решту технічних виробництв — 1020 осіб. Загальний склад найманих робітників разом із чорноробами становив 6 346 осіб<sup>39</sup>.

Наведена характеристика Дніпровського металургійного заводу м. Кам'янське допомагає певним чином реконструювати враження прибулих із Кременчука учнів-реалістів, які наживо змогли спостерігати складні та енергоємні технологічні процеси індустріального виробництва<sup>40</sup>. Маємо констатувати, що за усталеною практикою заводська адміністрація не лише належно організувала ознайомчу екскурсію на виробництво, а й подбала про харчування учнівської групи, яку пригостили обідом і чаєм.

*Ознайомлення з фабрично-заводським виробництвом учениць жіночих закладів освіти.* Попри гендерну сепарованість середньої, вищої та професійної освіти в Україні імперської доби, навчальні екскурсії на початку 20 ст. організовували також і для здобувачок освіти жіночих навчальних закладів. Так, на початку грудня 1901 р. учениці випускного класу Жіночої торгової школи імені М. Терещенка в супроводі інспектора закладу, викладача й учительки, відвідали парову фабрику шоколаду та цукерок акціонерного товариства «Валентин Єфімов». Зазначене фабричне виробництво з виготовлення шоколаду і цукерок розпочало діяльність 1897 р., розташовувалося у с. Деміївка Київського повіту (нині — у межах Києва). Потужне підприємство харчової промисловості, оснащене паровими двигунами, на 1900 р. виготовляло печива на 10 000 руб., цукерок — 182 000 руб., какао — 24 000 руб., варення — 28 400 руб. Щорічний обсяг готової продукції становив 244 400 руб. Чисельність найманих робітників на фабриці шоколаду і цукерок АТ «Валентин Єфімов» дорівнювала 145 особам<sup>41</sup>.

<sup>38</sup> Локомотив — транспортний засіб або компактний пересувний паровий двигун для сільськогосподарських потреб та виробництва електроенергії у польових умовах.

<sup>39</sup> Сборник статистических сведений... С. 274–275.

<sup>40</sup> Кременчуг (Корреспондент «Киевлянина»). Киевлянин. 1903. 26 октября. № 296. С. 5.

<sup>41</sup> Список фабрик и заводов Европейской России. С. 532.

Відзначимо належний рівень організації освітньої екскурсії на фабричне виробництво. До с. Деміївка учениць торгової школи імені М. Терещенка доставив спеціальний вагон, наданий у розпорядження екскурсанток управління міських шляхів. Огляд підприємства відбувся у супроводі директора-розпорядника фабрики А. Вюрглера й відповідального керуючого Шанца. Вони детально пояснили ученицями технологічні процеси у всіх цехах фабрики (карамельному, цукерковому, шоколадному, мармеладному, фруктовому), ознайомили з тонкощами смаків, особливостями фасування та пакування готової продукції. Не минули візиту до парового відділення фабричного виробництва, експедиції та контори адміністрації.

Ознайомлення з роботою фабрики шоколаду й цукерок викликало неабиякий інтерес відвідувачок, які уважно слухали пояснення керівництва й наживо спостерігали виробничі процеси. Найбільше вразила учениць навкружна чистота в оглянутих фабричних приміщеннях і охайний зовнішній вигляд найманих робітників. Насамкінець освітньої екскурсії учениць випускного класу Київської жіночої торгової школи імені М. Терещенка на фабричне виробництво його адміністрація запропонувала відвідувачкам смакування шоколаду. Незабутні дівочі враження від візиту доповнив дарунок кожній екскурсантці — пакунок цукерок від фабрики шоколаду й цукерок АТ «Валентин Єфімов». Комітет товариства поширення комерційної освіти Києва, який був засновником Київської жіночої торгової школи імені М. Терещенка, визнав за необхідне не лише поінформувати громадськість про реалізовану практико-орієнтовану освітню екскурсію для здобувачок освіти, а й публічно засвідчити вдячність керівництву фабрики за надану можливість ознайомлення з повсякденням виробничого підприємства<sup>42</sup>.

Популярність освітніх екскурсій на фабрично-заводські виробництва як дієвого дидактичного засобу початку 20 ст. зумовила їх поширення в жіночій гімназійній освіті України. Розглянемо змістовий складник таких заходів на прикладі навчальних візитів гімназисток Київського навчального округу.

Педагогічна рада Київської жіночої гімназії М. Левандовської констатувала важливе освітньо-виховне значення навчальних екскурсій, з огляду на що адміністрація і викладачі закладу щороку докладали зусиль для реалізації таких заходів. У жіночій гімназії усталилася практика планування на навчальний рік кількох предметних екскурсій, а також однієї більш складної за завданнями й тривалішою за часом мандрівки,

цілями яких було розширення загального кругозору й поглиблення інтелектуального потенціалу учениць. Так, програма закордонної освітньої екскурсії гімназисток VIII (педагогічного) класу гімназії М. Левандовської передбачала подорож маршрутом Київ — Варшава — Берлін — Дрезден — Мейсен — Саксонська Швейцарія. Вона була реалізована 8–29 червня 1912 р. під керівництвом начальниці гімназії. Ціллю довготривалої подорожі було ознайомлення учениць з Берліном — центром бурхливого економічного розвитку, модерними культурними здобутками й історичною спадщиною Німеччини, а також живописною природою різних європейських локацій.

Зауважимо, що з поля зору організаторів закордонного візиту гімназисток не випав огляд промислових виробництв Європи. Зокрема, 20 червня 1912 р. відбулася денна подорож гімназисток до Мейсена, стародавнього німецького міста, з якого вело початок саксонське королівство. Під час екскурсії допитливі учениці мали можливість побачити на власні очі місцеву фарфорову фабрику, широковідому своєю якісною порцеляною. Зазначена фабрика, заснована в 1710 р.<sup>43</sup>, була першою порцеляновою мануфактурою в Європі («коліска європейської порцеляни»). Гімназистки не лише ознайомилися з потужним фабричним виробництвом, а й отримали детальні пояснення технологічних процесів від їхнього гідя зі службовців промислового підприємства<sup>44</sup>.

Маємо констатувати, що такі освітні екскурсії реалізовували не лише адміністрація і педагоги навчальних закладів великих міст України. Широкий спектр позакласних просвітницьких заходів для здобувачок освіти пропонували в жіночих гімназіях губернських і повітових міст Київського навчального округу. Протягом 1911–1912 н. р. у Полтавській жіночій гімназії А. Вахніної було організовано низку освітніх екскурсій для учениць на промислові виробництва. Зокрема, упродовж листопада й грудня гімназистки під керівництвом вчительки природничої історії Н. Брояковської в супроводі класних доглядачок оглянули паровий млин, миловарний завод, тютюнову та мануфактурну фабрики з метою ознайомлення з виробничими процесами на місцевих підприємствах. Схожі заходи влаштовували також у Полтавській жіночій гімназії М. Павелко: учениці IV та V класів за керівництва викладачки природничої історії відвідали макаронну фабрику й миловарний завод<sup>45</sup>.

<sup>43</sup> Решетньова Г.О. Майсенська порцеляна в українських колекціях. До питань термінології та періодизації. *Art and Design*. 2019. Вып. 2. С. 135.

<sup>44</sup> Отчет попечителя Киевского учебного округа за 1912 год. Киев: Тип. И.Н. Кушнарева, 1913. С. 144.

<sup>45</sup> Там же. С. 176.

<sup>42</sup> Образовательные экскурсии. *Киевлянин*. 1901. 9 декабря. № 310. С. 3.

Модерна доба в Україні позначена вагомим зростанням підприємств цукрового виробництва (про це вже йшлося вище), що зумовило суттєву зацікавленість громадськості щодо заводських потужностей і рівня їхньої технологічності. Як свідчать матеріали, навчально-ознайомчі екскурсії на цукрові заводи регіону стають типовою формою просвітницьких заходів у різних освітніх закладах, зокрема й у жіночих гімназіях Київського навчального округу. Так, у вересні 1912 р. учениці лубенської Олександрівської жіночої гімназії під керівництвом начальниці закладу О.О. Костецької, у супроводі двох вчителок і класної доглядачки, здійснили освітню екскурсію на місцевий цукровий завод. Нами встановлено, що в околицях Лубен діяло лише одне таке виробництво — АТ «Оріховський цукровий завод», розташований на хуторі Оріховщина Лубенського повіту (поблизу залізничної станції Ромодан), заснований 1909 р. Виробничі потужності цукрового заводу були обладнані паровими двигунами в 355 кінських сил<sup>46</sup>.

Примітно, що адміністрація та педагоги жіночої середньої школи, плануючи освітні екскурсії для учениць закладів, керувалися планами й програмами візитів за пропонованою дидактичною моделлю без урахування особливостей гендеру<sup>47</sup>. Вихованок гімназій так само знайомили з фабрично-заводськими підприємствами й новітньою технічною інфраструктурою міського господарства.

Приміром, 27 квітня 1912 р. учениці VI класу Бердичівської жіночої гімназії В. Усаневич під керівництвом начальниці гімназії та в супроводі класної доглядачки здійснили екскурсію на місцевий чавуноливарний і машинобудівний завод<sup>48</sup>. Ймовірно, йдеться про підприємство, створене у 1880 р. Л. Плахецьким, яке з часом (1897) було реорганізовано на акціонерне товариство «Прогрес». На 1913 р. Бердичівський машинобудівний завод був обладнаний 5 паровими двигунами в 150 кінських сил; випускав готової продукції на 516 000 руб.; чисельність найманих робітників становила 245 осіб<sup>49</sup>.

У Проскурівській жіночій гімназії Н. Хар'юзової об'єктом огляду в освітній екскурсії стала міська електростанція, куди під керівництвом викладача фізики завітали учениці VII класу. Навчальна програма заходу, попередньо розроблена педагогом-предметником, включала не лише демонстрування роботи динамо-машини, а й ґрунтовне пояснення викладачем облаштування та послідовності технологічних процесів

електричної станції. Продуктивність освітньої екскурсії забезпечили як унаочнення складних механізмів динамо-машини в дії, так і поглиблення розуміння форм перетворення енергії.

Адміністрація Уманської жіночої гімназії сприяла навчальній екскурсії вихованок випускного класу до Христинівки з метою ознайомлення з будовою паровозів та їхніх окремих механізмів. У Могилів-Подільській жіночій гімназії протягом березня 1912 р. реалізували кілька освітніх екскурсій для учениць, під час яких вони оглянули впорядкування пароплава, а також місцевих миловарного й пивоварного заводів<sup>50</sup>. Зазвичай керівниками таких освітньо-пізнавальних мандрівок виступали викладачі фізики з допомогою виховного персоналу закладів (класних доглядачок).

Керівництво й педагоги освітніх закладів, зокрема, використовували локальні природні ресурси, підприємства, технічні споруди й новітні виробництва з метою організації ознайомчих екскурсій для учнівського контингенту. Приміром, для гімназисток Черкас можливість креативних навчальних мандрівок визначила потужна водна артерія України — Дніпро, на правому березі якої було розташоване повітове місто Київської губернії.

Учениці старших класів Черкаської жіночої гімназії на початку вересня 1912 р. здійснили освітню екскурсію пароплавом «Варяг» до залізничного мосту через Дніпро, що зводили на той час. Гідом був інженер М. Сатін, який безоплатно забезпечив судно для навчальної подорожі та впродовж неї давав ученицям пояснення щодо нових споруд мосту, їхніх технічних специфікацій (ваги, вартості, сили опору). Під час візиту до будівництва гімназистки на власні очі побачили встановлення ферм на кесонах, зведення яких вони оглядали минулого року, отже, поглибили розуміння про поступальність техніко-експлуатаційних робіт. Опісля навчально-практичної складової освітньої мандрівки учениці мали дозвілля на свіжому повітрі та розважалися на березі Дніпра.

Припускаємо, що розголос про цікавий навчально-практичний захід поширився серед міської громади Черкас, оскільки навесні до такого заходу вдалася й адміністрація жіночої гімназії А. Самойловської. У травні гімназистки IV–VII класів мали освітню прогулянку пароплавом у супроводі інженера Сергєєва, який наочно пояснив ученицям технологічні особливості будівництва мосту через Дніпро, зокрема зведення биків, встановлення та кріплення ферм тощо. Змістовна мандрівка не лише сприяла новим захопливим враженням гімназисток, які милувалися картиною весняного розливу Дніпра,

<sup>46</sup> Фабрики и заводы всей России: Сведения о 31, 523 фабриках и заводах. Киев: Тип. Л.М. Фиш, 1913. С. 976.

<sup>47</sup> Школьные экскурсии... С. 55.

<sup>48</sup> Отчет попечителя... С. 103.

<sup>49</sup> Фабрики и заводы... С. 114.

<sup>50</sup> Отчет попечителя... С. 158.

величною панорамою інженерних конструкцій нового мосту, а й розширенню загальної обізнаності дівчат початку 20 ст. з новачками індустріальної доби.

Учнівські освітні екскурсії надавали керівництву навчальних закладів приводи до обговорення здобутків і проблем їх реалізації, подальшого вдосконалення навчальної програми й методичних прийомів. Приміром, голова педагогічної ради Київської жіночої гімназії О. Титаренко нарікав, що значна кількість освітніх закладів у місті та відсутність узгодженого спільного плану екскурсійних заходів суттєво ускладнювали організацію навчальних візитів, особливо на заводи, фабрики, електричну й трамвайну станції Києва. Причину такої ситуації він убачав в обтяженні адміністрації виробничих підприємств постійним потоком відвідувачів, які представляли різні навчальні заклади<sup>51</sup>. Виходом мала стати координація просвітницької екскурсійної роботи в межах міста й регіону.

Було розроблено й апробовано зразок екскурсійного плану середньої школи, яким педагогам пропонували керуватися. Зокрема, для опанування дисципліни «Комерційна географія» було передбачено візити учнів VII класу на прядильну / ткацьку фабрику задля ознайомлення з виробництвом<sup>52</sup>. Для учнів VIII (випускного) класу планували 8 річних освітніх екскурсій, 4 з яких узгоджували з викладанням дисципліни «Товарознавство», метою чого визначили обізнаність з різними типами виробництв. Планували також візит здобувачів освіти до центральних / регіональних установ торгівлі та промисловості (банку, біржі, поштамту, митниці тощо) за темою «Ретроспектива економічної політики: складність і різноманіття сучасного економічного життя, заснованого на деталізованому поділі праці»<sup>53</sup>.

Підсумовуючи потенціал освітніх екскурсій учнівської молоді на фабрично-заводські виробництва модерної доби, маємо констатувати, що вони сприяли інформуванню знань юнацтва про історію підприємств; демонстрації переваг

наукової організації праці, з'ясуванню перебігу технологічних процесів конкретних виробництв, візуалізації інженерно-технічних і найманих робітників, зайнятих у спеціальних цехах й окремих ділянках виробничого процесу. Чималим був етичний потенціал освітніх екскурсій в аспекті поглиблення учнівської допитливості, естетичних почуттів і громадських інтересів нових поколінь. Простота й природність взаємин в освітніх подорожах сприяли кращому порозумінню суб'єктів навчання, щирості у виявленні їхньої індивідуальності, та, найголовніше, спільності побуту й проживання поглиблювали навички екскурсанта(ів)/ок щодо самодисципліни, колективізму, взаємоповаги. У престижних освітніх закладах навчальні екскурсії ставали для їхніх вихован(ців)/ок першими кроками до самостійності та осмислення соціальної дійсності навкружного життя.

Маємо відзначити обопільну зацікавленість у такій формі співпраці, як освітні практико-орієнтовані екскурсії фахових навчальних закладів і керівництва промислових підприємств України індустріальної епохи. Суб'єкти освітнього процесу в такий спосіб налагоджували зв'язок із навкружним життям і забезпечували ґрунтовність практичної підготовки з фізико-математичних та природничих дисциплін; для власників і керівників фабрично-заводських виробництв учнівські екскурсії ставали майданчиком для оприявлення своїх здобутків, додаткового інформування місцевої громадськості, підвищення власного іміджу й конкурентоздатності, а також можливістю для реалізації соціального патронажу й благодійних проєктів у сфері підтримки учнівської молоді.

Безперечно, за лаштунками освітніх екскурсій на виробництва лишалися певні складники повсякдення фабрично-заводських робітників і службовців підприємств, умови й обставини їхнього побуту, дозвілля і організації відпочинку. Чимало важливих констант, як-то: умови і безпека праці, виробничі нормативи й практика їхнього застосування, взаємовідносини між адміністрацією та колективом найманих працівників, стиль керівництва, система заохочень і стягнень на підприємствах, були прихованими від очей сторонніх відвідувачів, якими ставали екскурсанти освітніх закладів України модерної доби.

<sup>51</sup> Бетлій О.В. Учнівські екскурсії... С. 38.

<sup>52</sup> Екскурсионный план... С. 56.

<sup>53</sup> Там же. С. 57.

## REFERENCES

- Betlii, O. (2015). Uchnivski ekskursii po Kyievu v roky Pershoi Svitovoi viiny. *Naukovi Zapysky NaUKMA. Istorychni Nauky*, 169, 35–41 [in Ukrainian].
- Drach, O. (2021). «Dokorinna reorhanizatsiia...»: popechytel M. I. Pyrohov (1858–1861) i zakhody vdoskonalennia fakhovosti vchyteliv Kyivskoho navchalnoho okruhu [“Radical Reorganization...”: M. I. Pyrohov as Trustee (1858–1861) and Measures in Improving Professionalism of Teachers of Kyiv Educational District]. *Kyiv Historical Studies*, 2, 6–14 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.21>

- Hrybanova, S. (2012). Materialy periodychnykh vydan yak dzherelo vyvchennia istorii rozvytku ekskursiinoi spravy v Ukraini v druhii polovyni XIX — na pochatku XX st., *Kraieznavstvo*, 2, 103–111 [in Ukrainian].
- Kalinin, I. (2024). Istorychni ekskursii himnazystiv cholovichykh himnazii Kyieva u modernu dobu [Historical Excursions of Male Gymnasium Students in Kyiv in the Modern Era]. *Ethnic History of European Nations*, 74, 149–159 [in Ukrainian].  
<https://doi.org/10.17721/2518-1270.2024.74.15>
- Kalinin, I. (2025). Stanovlennia ekskursiinoi diialnosti v cholovichykh himnaziakh modernoi doby v konteksti povsiakdennia [The Formation of Excursion Activities in Men's Gymnasiums of the Modern Era In the Context of Everyday Life]. *Ethnic History of European Nations*, 76, 64–75 [in Ukrainian].  
<https://doi.org/10.17721/2518-1270.2025.75.09>
- Krivososov, T. (1910). «*Na pomoshch molodezhi*»: *Sbornik statei, pisem i zametok o studencheskoi nuzhde i samoubiistvakh uchashchikhsia*. Kiev: Tip. S.G. Sliusarevskogo [in Russian].
- Lisovyi: prychna nyzkoho vstupu na inzhenerni spetsialnosti — v shkoli. (2025). [Osvita.ua], *Serednia Osvita* [in Ukrainian].  
<https://osvita.ua/school/95592>
- Narovlianskyi, O. (2017). Ekskursii v systemi vitchyznianoï osvity ta vykhovannia (XIX — pochatok XX stolittia). *Istoryko-Pedahohichni Almanakh*, 2, 26–30 [in Ukrainian].
- Popov, I. (Ed.). (1903). *Sbornik statisticheskikh svedenii o gornozavodskoi promyshlennosti Rossii v 1900 godu*. St Petersburg: Tip. G. A. Bernsteina [in Russian].
- Popov, I. (Ed.). (1906). *Sbornik statisticheskikh svedenii o gornozavodskoi promyshlennosti Rossii v 1903 godu*. St Petersburg: Tip. G. A. Bernsteina [in Russian].
- Posadskii, I. (Ed.). (1901). *Ekskursiia na Kavkaz i v Krym uchenikov Kievskoi 1-i gimnazii v 1901 g.* Kiev: Tip. T-va I.N. Kushnereva [in Russian].
- Raykov, B. (Ed.). (1910). *Shkolnye ekskursii, ikh znachenie i organizatsiia: sbornik statei*. St Petersburg: Tip. B. M. Volfa [in Russian].
- Reshetnova, H. (2019). Maisenska portseliana v ukrainskykh kolektsiakh. Do pytan terminolohii ta periodyzatsii. *Art and Design*, 2, 134–143 [in Ukrainian].  
<https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/14668>
- Rybnikov, N. (1916). *Idealy gimnazistok*. Moscow: Tip. Mysl [in Russian].
- Smolii, Yu. (2012). Kakhelnyi i maiolikovy zavod Yosafata Andzheiovskoho v Kyievi: vlasnyky, vyrobnytstvo, katalogy. *Studii Mystetstvoznavchi*, 4, 158–173 [in Ukrainian].  
<http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000654113>
- Smolii, V. (Ed.). (2011). *Ekonomichna istoriia Ukrainy* (Vol. 2). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Varzar, V. (Ed.). (1912). *Spisok fabrik i zavodov Rossiiskoi imperii*. St Petersburg: Tip. V. Kirshbauma [in Russian].
- Vernadskiy, V. (2001). Pisma o vysshem obrazovanii v Rossii. *Rehionalni perspektyvy*, 1(14), 3–7 [in Russian].
- Zakharin, S. (2025). Chy vynna shkola, shcho «inzhenerni» spetsialnosti vtratyly populiarnist? [Osvita.ua]. *Blohy* [in Ukrainian].  
<https://osvita.ua/blogs/95610>

Дата надходження до редакції: 09.10.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 25.10.2025 р.



Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 InternationalCC BY-NC-SA 4.0)

**Мачей КРОТОФІЛ,**

доктор забітований, професор УМК,  
Університет Миколая Коперника в Торуні,  
Торунь, Республіка Польща

e-mail: makr@umk.pl

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6691-5532>

**Maciej KROTOFIL,**

Habilitated Doctor, Professor NCU,  
Nicolaus Copernicus University in Toruń,  
Toruń, Republic of Poland

**Ігор СРІБНЯК,**

доктор історичних наук, професор,  
завідувач кафедри всесвітньої історії  
Факультету суспільно-гуманітарних  
наук Київського столичного  
університету  
імені Бориса Грінченка,  
Київ, Україна

e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9750-4958>

**Ihor SRIBNIAK,**

Doctor of History, Professor,  
Head of the Department of World History,  
Faculty of Social Sciences and Humanities,  
Borys Grinchenko Kyiv  
Metropolitan University,  
Kyiv, Ukraine

**Мілана СРІБНЯК,**

докторка філософії, Державна установа  
«Інститут всесвітньої історії  
Національної академії наук України»,  
Київ, Україна

e-mail: sribnyak.milana@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1353-3001>

**Milana SRIBNIAK,**

PhD in History,  
The State Institution "The Institute of World  
History of the National Academy of Sciences of Ukraine",  
Kyiv, Ukraine

## **Українська громада в таборі полонених офіцерів царської армії Ганновер-Мюнден, Німеччина (1917 — перша половина 1918)**

Стаття розглядає створення та діяльність громади полонених офіцерів-українців у таборі Ганновер-Мюнден (Німеччина) у 1917 — першій половині 1918 років. Спільними зусиллями проводу Союзу визволення України й тих офіцерів, які вже мали вироблений національний світогляд, стало можливим організувати у таборі роботу культурно-просвітніх осередків і залучити до них таборян, які все ще коливалися у виборі своїх національно-політичних орієнтирів. Створення української громади в таборі було надважливим не тільки для національно-патріотичного виховання офіцерів-українців, але й для справи формування у таборах українських національних відділів після підписання мирної угоди між УНР і державами Почвірного союзу в лютому 1918 р. у Бересті. Нечисленній громаді офіцерів-українців вдалося закласти перші цеглини у підмурок майбутньої української армії. Дві дивізії синьожупанників були невдовзі роззброєні, проте їхній старшинський склад взяв діяльну участь у національно-визвольних змаганнях українського народу 1917–1921 рр.

**Ключові слова:** полонені офіцери-українці, табір Ганновер-Мюнден, культурно-просвітницька робота, українська громада, Німеччина.

## **Ukrainian Community in the Camp for Imprisoned Officers of the Tsarist Army in Hannoversch Münden, Germany (1917 — the first half of 1918)**

The article examines the establishment and activities of the Ukrainian prisoner-of-war officers' community in the Hannoversch Münden camp (Germany) during 1917 and the first half of 1918. This development significantly intensified the process of awakening national consciousness among Ukrainian officers, which proved crucial for the subsequent formation of the Ukrainian army. Through the combined efforts of the Union for the Liberation of Ukraine leadership and officers who had already developed a strong national identity, it became possible to establish cultural and educational centers within the camp

and engage fellow prisoners who remained undecided about their national and political allegiances. The creation of the Ukrainian community in Hannoversch Münden held great significance not only for fostering national-patriotic education among Ukrainian officers but also for establishing Ukrainian national units in prisoner-of-war camps — an initiative that became feasible following the peace agreement between the Ukrainian People's Republic and the Central Powers signed in Brest in February 1918. Through the joint efforts of a relatively small group of Ukrainian officers, it became possible to lay the foundational groundwork for the Ukrainian army. Although the two Blue Coat divisions were subsequently disarmed, their officer corps actively participated in the Ukrainian people's national liberation struggle from 1917 to 1920.

**Keywords:** Ukrainian prisoner-of-war officers, Hannoversch Münden camp, cultural and educational work, Ukrainian community, Germany.

Одним із пріоритетних напрямів діяльності Союзу визволення України (СВУ) у таборах полонених царської армії було проведення національно-організаційної роботи з вояками українського походження. Нечисленну категорію полонених з числа останніх (йшлося про тих, хто вже мав виразну національну самоідентифікацію) виокремлювали із загальної маси таборян і переводили до українських таборів, що були створені у Німеччині протягом 1915 р. СВУ докладав усіх зусиль для налагодження національно-патріотичної роботи в середовищі полонених офіцерів-українців, які утримувались окремо від нижчих чинів (солдат й унтерофіцерів) у кількісно невеликих таборах. Щоправда, здійснення такої діяльності в ширших масштабах стало можливим тільки після Лютневої революції в Росії, до цього ж часу СВУ був змушений обмежуватися лише надсиланням української періодики та літератури усім охочим офіцерам, що здійснювалося у приватній спосіб, аби не афішувати перед таборовим загалом їхньої україноцентричної позиції. Відкрита демонстрація таких поглядів могла зробити офіцера цілковитим «ізгоем» у його таборі — через часті випадки оголошуваного таким особам бойкоту з боку чорносотенної більшості. Адепти «єдиної та неделімої» Росії чинили на сміливців страшенний психологічний тиск, тому випадки відкритої підтримки визвольних гасел СВУ в середовищі царського офіцерства до 1917 р. були лише поодинокими.

Кардинальні революційні перетворення в Росії та подальше її заглиблення у вир анархії та безладу значною мірою сприяли демонтажу старих уявлень, до того ж офіцерів перестала зв'язувати військова присяга вже неіснуючому російському самодержцеві, натомість політичні події в Україні (створення УЦР, поступове набуття Україною широких автономних прав, проголошення УНР тощо) давали українцям у таборах надію на краще. Все більше й більше офіцерів-українців починало розуміти приреченість Росії, а після більшовицького перевороту процес національного освідомлення в офіцерських таборах набув нових потужних обертів.

Утім, слід відзначити, що офіцери-українці переважно вагалися зробити свій політичний та національний вибір, бо надто тривалим був процес їх русифікації, що в лавах російської армії не припинявся ані на хвилину.

Та попри спротив процесам українізації з боку монархістів і російських націоналістів, значна кількість офіцерів-українців демонструвала невідворотне бажання повернутися до своїх національних джерел, наслідком чого стала поява у таборах полонених українських гуртків, члени яких засновували «малоросійські» бібліотеки, наважувалися передплачувати українські пресові видання, займалися самоосвітою та долучалися до дискусій на політичні й національні теми, все послідовніше виявляючи свою прихильність до українського національно-визвольного руху.

Історія функціонування табору полонених офіцерів царської армії Ганновер-Мюнден (*Hannoversch Münden*), як і діяльність у ньому українського гуртка (громади), належить до числа малодосліджених тем. Практично весь масив інформації про нього донедавна обмежувався лише двома короткими нарисами. Автори цих розвідок намагалися узагальнити дослідження з історії діяльності української громади у згаданому таборі, проте їхні книги містили доволі обмежений обсяг інформації<sup>1</sup>. Малоінформативним був зміст і окремої розвідки автора цієї статті, особливо щодо полонених офіцерів царської армії у Німеччині<sup>2</sup>. Поодинокі згадки про табір присутні у книзі Ярослава Тинченка (але лише в контексті відтворення долі тих офіцерів-українців,

<sup>1</sup> Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). Київ, 1999. С. 136–139; Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження. У 3-х ч. Ч. І. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. Київ, 2000. С. 87–94.

<sup>2</sup> Срібняк І. Культурно-просвітницька та організаційна діяльність полонених офіцерів-українців російської армії в таборах Німеччини і Австро-Угорщини у 1917–1918 рр. *Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика*: збірник наукових праць кафедри історії України та зарубіжних країн. *Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*. Київ, 2000. Вип. 4, № 1. С. 173–190.

які там у свій час утримувалися)<sup>3</sup>, та в статті Івана Патера, де йшлося про специфіку національного освідомлення полонених офіцерів-українців<sup>4</sup>.

Ця стаття ґрунтується здебільшого на архівних джерелах, опрацьованих у ЦДАВО України, і проливає додаткове світло на процеси, які відбувались у середовищі полонених офіцерів царської армії на завершальному етапі Першої світової війни. Крім того, було використано й документи зі «Збірки світлин» II військового відділу Музею визвольної боротьби України у Празі, що зараз зберігається у Центральному державному аудіовізуальному та електронному архіві. На фотографіях згадуваної «Збірки...» — Рада Української громади табору, один з організаторів культурно-освітньої роботи у таборах полонених українців В. Сімович з групою старшин, «кухонна комісія» капітана Олександровського, члени «Музичного гуртка» Української громади тощо<sup>5</sup>. Водночас варто відзначити джерельну вагомість матеріалів безпосередніх учасників тих подій, спогади яких вийшли друком у другій половині 1930-х років<sup>6</sup>.

Метою статті є висвітлення діяльності громади полонених офіцерів-українців у таборі Ганновер-Мюнден (Німеччина) у 1917 — першій половині 1918 років.

Ще навесні-влітку 1916 р. СВУ поділився з німецькою владою ідеєю створення окремого табору для офіцерів-українців, проте через скепсис і протидію декого з чільних урядовців військового міністерства Німеччини (*Königlich Preußische Kriegsministerium* — Королівське пруське військове міністерство) позитивно розв'язати питання так і не вдалось<sup>7</sup>. Настрої німецьких політиків і генералітету кардинально змінилися з поваленням царату в Росії (лютий 1917 р.), після чого СВУ домогся отримання дозволу на проведення українізації офіцерського табору в Ганновер-Мюндені та створення в ньому національної організації — Української громади.

Провід нею здійснювала рада на чолі з капітаном Мусієнком, до її складу входили також поручик Олександр Вишнівський, підпоручики Тимофій (Тимош) Омельченко й Костянтин Максимович, прапорщики Микола Трезвінський, П. Крисін і М. Артюхов (Артюх)<sup>8</sup>. Як згадував один із найактивніших членів української громади Т. Омельченко, її заснування було полегшено тривалою підготовчою роботою, що провадилася членами «ініціативного українського гуртка», створеного в офіцерському таборі Найсе Шлеск, і полягала в організації викладів з української мови та історії<sup>9</sup> (рис. 1).



Рис. 1. Загальний вигляд табору полонених офіцерів-українців зі складу царської армії Ганновер-Мюнден, Німеччина (фрагмент) (б.д., орієнтовно 1917 — перша половина 1918). (ЦДАЕА. Од. обл. А-83, П-39)

І хоча діяльності Товариства чинили завзятий спротив офіцери-росіяни й малороси, український гурток поступово збільшувався (до його складу у квітні 1917 р. входило близько 120 осіб)<sup>10</sup>, чим слід завдячити активній роботі підпоручика Г. Сиротенка й військового урядовця М. Пащенка-Вовчка. Останній до війни працював народним вчителем і журналістом та, маючи непересічний ораторський хист й організаційні здібності, зумів створити у таборі театр, хор, оркестр, фотомайстерню і художню студію. Крім того, М. Пащенко читав для полонених офіцерів-українців лекції з історії та теорії української мови<sup>11</sup>. До числа активістів Української громади належав і вже згадуваний поручик О. Вишнівський, який відразу після прибуття до табору жваво взявся до роботи, беручи участь у різних таборових заходах, зокрема й у діяльності українського аматорського театру<sup>12</sup>. Всі охочі могли стати учасниками

<sup>3</sup> Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ, 2007. Кн. 1. С. 174–175, 309.

<sup>4</sup> Патер І. Просвітня праця галичан серед військово-полонених українців російської армії в таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914–1918). *З історії західно-українських земель*. 2016–2017. Вип. 12–13. С. 121–143; Патер І. Союз визволення України: військово-політичний аспект (1914–1918 рр.). *Військово-науковий вісник*. 2021. № 35. С. 81–113.

<sup>5</sup> Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів (далі — ЦДАЕА). Альбом-83, П-39, П-40, П-41, П-42, П-43.

<sup>6</sup> Омельченко Т. Мої спогади про Синіх. *За Державність*. Варшава, 1937. Ч. 7. С. 57–67; Зелінський В. Синьожупаники. Берлін, 1938. 76 с.

<sup>7</sup> Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 130.

<sup>8</sup> Там само. Ф. 3533. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 13.

<sup>9</sup> Там само.

<sup>10</sup> Тинченко Я. Белая гвардия Михаила Булгакова. Киев — Львов, 1997. С. 55–56.

<sup>11</sup> Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття (1917–1921 роки). Київ, 1995. Ч. 1. С. 176.

<sup>12</sup> Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття (1917–1921 роки). Київ, 1995. Ч. 1. С. 176.

«Музичного гуртка» Української громади (рис. 2) або спрямувати свою енергію на покращення харчування таборян, увійшовши до складу «кухонної комісії» капітана Олександровського<sup>13</sup> (рис. 3).



Рис. 2. Члени музичного гуртка в театральній залі табору Ганновер-Мюнден. На стіні за спинами офіцерів зверху — портрет Т. Шевченка (б.д., орієнтовно 1917 — перша половина 1918). (ЦДАЕА. Од. обл. А-83, П-43)



Рис. 3. Члени «Кухонної комісії» та допоміжний персонал на кухні табору Ганновер-Мюнден, голова комісії — капітан Олександровський (третій праворуч (у краватці)), на стіні зверху плакат з написом «Пробує тільки той, хто відповідає за смак страв» (б.д., орієнтовно 1917 — перша половина 1918). (ЦДАЕА. Од. обл. А-83, П-41)

За ініціативою СВУ частину вже згаданих офіцерів протягом 1916 р. відряджали до таборів полонених українців, і зокрема до Раштату<sup>14</sup>, з метою проведення там національно-просвітницької роботи. Тож не дивно, що у травні 1917 р. рада українського гуртка табору Ганновер-Мюнден звернулася до громади «Самостійна Україна» в Раштаті з проханням сприяти у виданні української таборової газети для офіцерів-українців, використовуючи для цього видавничу базу раштатського товариства «Український

Рух». У своєму листі у відповідь (від 28 травня 1917 р.) Генеральна старшина громади раштатців «з незвичайною радістю» привітала такий задум і просила деталізувати план практичної реалізації цього проекту, зокрема фінансовий бік справи<sup>15</sup>. Але, як з'ясувалось, гурток офіцерів у Ганновер-Мюндені не диспонував ані потрібними коштами, ані фаховими людьми, які могли би провадити у Раштаті цю справу, тому у своєму черговому листі (від 10 червня 1917 р.) до раштатців провід «Українського Національно-Просвітнього Товариства ім. Т.Г. Шевченка» (голова М. Вовчок, секретар М. Трезвінський) повідомляв, що йшлося лише про принципову можливість видання часопису для офіцерів у Ганновер-Мюндені<sup>16</sup>.

Контакти між двома громадами полонених українців мали місце й пізніше. Улітку 1917 р. громада офіцерів-українців висловила готовність придбати книги з таборової книгарні «раштатців» і передплатити часопис «Розсвіт», у свою чергу провід «Самостійної України» намагався додатково поінформувати «ганноверців» про культурно-мистецькі здобутки полонених, надіславши фотографії гончарських і кустарних виробів полонених Раштату. Про це, зокрема, йшлося в листах адміністративного комітету полонених офіцерів-українців й у відповіді на них секретаріату громади «Самостійна Україна»<sup>17</sup>. У вересні того ж року до раштатців надійшов лист від українського хору громади полонених офіцерів-українців з проханням надіслати ноти пісень М. Лисенка та інших українських композиторів<sup>18</sup>.

Значною подією в житті таборян — як українців, так і малоросів та чорносотенців — стало приєднання до української справи генерал-майора В. Зелінського (жовтень 1917 р.), що сталося завдяки зусиллям члена Президії СВУ О. Скорописа-Йолтуховського<sup>19</sup>. За згадками одного з членів Української громади, це значно активізувало її роботу, бо за існуючими правилами йому доручалося здійснення адміністративного проводу в Ганновер-Мюндені. Опинившись на становищі старшого у таборі, генерал «вступив до української громади, де його було обрано почесним головою. За генералом Зелінським вступили до нашої громади всі ті українці, що досі ще вагалися приставати до нас. Громада все зростала... Ми перемогли по всій лінії. Москалі та малороси прихилили, а потім швидко роз'їхались по інших

<sup>13</sup> ЦДАЕА. Альбом-83, П-41, П-43.

<sup>14</sup> Докладніше про це див.: Sribnjak I. Enzyklopädie der Kriegsgefangenschaft: Das ukrainische Rastatt. Zur Gründung und Tätigkeit der Gemeinschaft «Die Unabhängige Ukraine», 1915–1918. München-Paris, 2020. S. 76–83.

<sup>15</sup> ЦДАВО України. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1.

<sup>16</sup> Там само. Арк. 3.

<sup>17</sup> Там само. Арк. 4–6, 7.

<sup>18</sup> Там само. Арк. 10.

<sup>19</sup> Зелінський В. Синьожупанники. Берлін, 1938. С. 6–7.

таборах. Старшинський табір у ГанOVERськiм Мюнденi став українським»<sup>20</sup>.

Присутність у складі української організації В. Зелінського спонукала раду офіцерів табору Ганновер-Мюнден вжити енергійних заходів щодо встановлення контактів з різними українськими гуртками й установами. Вже 25 жовтня 1917 р. вона звернулася з листом до української громади табору Йозефштадт (Австро-Угорщина) «з братським привітанням і щирим бажанням, щоби праця її була як найбільше корисна для українського народу». «Ганноверці» запропонували «увійти з ними в близькі стосунки» й висловлювали сподівання, що «тільки єдність і спільність праці дасть змогу нашому народові піднятися до рівня культурних європейських народів, щасливіших від нас історичною долею». Завершувався цей лист висловленням сподівання у тому, що громади полонених офіцерів-українців мають спільність духовного життя та надалі одностайно працюватимуть «над усестороннім відродженням занедбаного рідного краю. Ми протягнемо Вам братню руку до спільної праці і боротьби за кращу будучність нашого народу»<sup>21</sup>.

У грудні 1917 р. рада громади офіцерів-українців табору Ганновер-Мюнден (голова — підпоручик Г. Сиротенко) розмістила на шпальтах «Вістника СВУ» чергову свою відозву — на цей раз до всіх офіцерів-українців, які перебували у таборах полонених офіцерів російської армії в Німеччині й Австро-Угорщині. У ній відзначалося, що «лише організація, тісне з'єднання всіх синів України та спільна невпинна праця приведуть нас до досягнення повної волі». Громада закликала старшин-українців «вчитися, допомагати один одному, [...] гуртуватися, щоб бути підготовленими до безмірно-широкої праці на народній ниві», та запропонувала всім офіцерам, хто відчував у собі сили й бажання бути «дійсно корисним членом свого народу», подавати рапорти з проханням про їх переведення до Ганновер-Мюндену<sup>22</sup>. Коротко інформуючи про стан культурно-організаційного життя Української громади (на цей час до неї входило 137 осіб)<sup>23</sup>, відозва сповіщала про наявність у таборі п'яти товариств, проведення концертів і вечірок, її підписав генерал В. Зелінський і підполковники Пухтаєвич і Коваленко<sup>24</sup> (рис. 4).



Рис. 4. Група офіцерів-українців у театральній залі табору Ганновер-Мюнден (б.д., орієнтовно 1917 — перша половина 1918). (ЦДАЕА. Од. обл. А-83, П-40)

Не забували «ганноверці» й про громаду «Самостійна Україна» (Раштат), підтримуючи сталі листування з її Генеральною старшиною (керівним органом цього табору). У листопаді 1917 р. остання своїм рішенням дозволила виставити та передати в Ганновер-Мюнден 25 книжок, які були вибрані з каталогу таборової бібліотеки офіцерами-українцями<sup>25</sup>. У січні 1918 р. адміністративний комітет Української громади полонених офіцерів звернувся до секретаріату громади «Самостійна Україна» з проханням надіслати 15 примірників «Української граматики» В. Сімовича<sup>26</sup>, вкрай потрібних для організації занять.

Протягом листопада 1917 — січня 1918 рр. українська організація табору урізноманітнювала офіцерам-українцям можливості для самореалізації. Так, зокрема, участь генерала В. Зелінського у її роботі спричинилася до заснування військового гуртка, який об'єднав здібних молодих офіцерів. Останніх почали відряджати до інших українських таборів з метою поживавлення діяльності тамтешніх січових організацій для активізації процесу підготовки до творення національних військових частин з числа полонених. Ще одна група офіцерів була залучена до розроблення проєктів одностроїв вояків майбутньої української армії. Силами українських просвітян і функціонерів СВУ для таборян регулярно проводилися короткотермінові виклади й окремі лекції<sup>27</sup>.

Всі ці заходи в комплексі зумовили цілковиту підтримку офіцерами-українцями заклику Української мирної делегації в Бересті, з яким вона звернулася у кінці січня 1918 р. до всіх полонених офіцерів і солдат української національності — прийти на допомогу УНР в її двобої з більшовицькою Росією та зголоситися до складу

<sup>20</sup> Омельченко Т. Мої спогади про «Синіх». За державність. Варшава, 1937. С. 60.

<sup>21</sup> ЦДАВО України. Ф. 3533. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 13.

<sup>22</sup> До всіх полонених офіцерів-Українців у Німеччині. Вістник СВУ. 1917. 30 грудня. Ч. 53(183). С. 839–840.

<sup>23</sup> Офіцери-Українці табору Ганновер-Мюнден у Німеччині. Вісник політики, літератури й життя. 1918. 11 січня. Ч. 1–2(184). С. 17–18.

<sup>24</sup> До всіх полонених офіцерів-Українців у Німеччині. Вістник СВУ. 1917. 30 грудня. Ч. 53(183). С. 839–840.

<sup>25</sup> ЦДАВО України. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 25–27.

<sup>26</sup> Там само. Спр. 38. Арк. 44.

<sup>27</sup> Зелінський В. Синьожупанники. Берлін, 1938. С. 22–23.

українського національного війська. Громада полонених офіцерів-українців табору одностайно підтримала це звернення та активно долучилася до процесу формування «Синьожупанної» дивізії, тим більше що невдовзі німецька військова влада у порозумінні з урядом УНР доручила В. Зелінському взяти на себе відповідальність за її комплектування та подальшу організацію. На виконання цього розпорядження генерал В. Зелінський разом зі своїм штабом 4 лютого 1918 р. виїхав з табору до Берестя, де й став до формування дивізії з полонених українців (з 13 лютого).

Натомість рада офіцерів-українців Ганновер-Мюндену розпочала відряджати членів таборової української організації до таборів Раштат, Вецляр і Зальцведель, які перебирали там на себе виконання функцій військових начальників утворених з числа полонених вояків-українців відділів. Тільки до табору Вецляр з Ганновер-Мюндену в лютому прибуло 95 офіцерів-українців, зусиллями яких стало можливим сформувати два транспорти полонених, які пізніше долучилися до складу дивізії<sup>28</sup>. До табору Раштат з Ганновер-Мюндену вирушило 93 офіцери, яких було призначено на командні посади в маршових сотнях «Січового полку імені І. Богуна» (перший транспорт) і «Січового куреня ім. Гетьмана Виговського» (другий)<sup>29</sup>.

Одночасно до Ганновер-Мюндена переводилися ті офіцери-українці, які утримувалися в інших таборах, але зголовилися долучитися до складу дивізії. Всі вони мали пройти короткий «ідейний вишкіл» у Ганновер-Мюндені й лише після цього їх відправляли до вишкільного табору. Для їх національного освідомлення використовувалися всі можливості, зокрема й 10-ті Шевченківські свята березня 1918 р. Невідомий кореспондент у своєму листі до редакції «Вісника» відзначив «єдність, одностайність, високе одушевлення, з яким святкували роковини Т. Шевченка в таборі “Hann.-Münden” офіцери українського походження». І хоча старшини-українці належали до різних політичних партій і станів, мали різну освіту та інколи діаметральні політичні переконання, всі вони «злилися в сей великий день, всі об'єдналися біля того прапора, на яким огнем Шевченківського слова так яскраво витаврована велика ідея культурного й соціального визволення українського народу»<sup>30</sup>.

<sup>28</sup> З таборового життя. *Громадська думка*. 1918. 23 лютого. Ч. 14(153). С. 4.

<sup>29</sup> Перша й друга відправка на Україну відділів українського війська з полонених українців німецьких таборів. *Вісник політики, літератури і життя*. 1918. 14 квітня. Ч. 15(198). С. 225–227.

<sup>30</sup> Там само. С. 225.

У цей день актив табору обладнав та прикрасив великий зал таборового театру національними прапорами й квітами, на сцені встановили портрет Кобзаря. У святковому концерті взяли участь: поручик П. Панасюк, який розповів біографію поета, капітан Яворський і полковник Педаш-Педашенко, що прочитали окремі вірші Т. Шевченка; хор старшин під орудою поручика Коньковського (солісти — капітан І. Личко та прапорщик Ткаченко)<sup>31</sup>.

До роботи з щойно переведеними до табору офіцерами-українцями навесні-влітку 1918 р. короткочасно залучалися В. Сімович, Р. Смаль-Стоцький, В. Пачовський, Б. Лепкий, які провадили виклади на організованих у Ганновер-Мюндені курсах українознавства<sup>32</sup> (рис. 5).



Рис. 5. Член Союзу визволення України та організатор культурно-освітньої роботи в таборах полонених українців д-р В. Сімович (стоїть праворуч) із офіцерами в таборі Ганновер-Мюнден (б.д., орієнтовно 1917 — перша половина 1918). (ЦДАЕА. Од. обл. А-83, П-42)

<sup>31</sup> Шевченкове свято в таборі полонених офіцерів-Українців «Hann.-Münden» в Німеччині. *Вісник політики, літератури й життя*. 1918. 14 квітня. Ч. 15(198). С. 225.

<sup>32</sup> Золота Липа: ювілейна збірка творів Богдана Лепкого з його життєписом, бібліографією творів і присвятами / під ред. З. Кузеля. Берлін, 1924. С. 81; Лев В. Богдан Лепкий 1872–1941. Життя і творчість. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто, 1976. Т. ССІІІ. С. 64–65.

Згадувані курси мали скінчити всі офіцери-українці, які зголошувались до служби в українській армії. Останні мали також скласти випускні іспити, на яких був присутній вже звільнений з німецького полону сотник Г. Сиротенко<sup>33</sup>.

Культурно-освітня робота в Ганновер-Мюндені тривала й на початку осені 1918 р., що засвідчує видання можливо єдиного числа таборового двотижневика «Основа» 8 вересня ц.р. (редактор — Федір Радченко). Текст цього номеру був ілюстрований малюнками й розтиражований на гектографі<sup>34</sup>. Гаслом часопису редакція обрала слова Л. Українки «О горе тим рукам, що звикли у неволі». У редакційній статті організатори висловлювали сподівання на те, що журнал «зверне на себе увагу таборового суспільства і стане великою справжньою основою культурного єднання товаришів-українців у межах нашого табору»<sup>35</sup>.

Стаття авторства М. Тверитина розкривала специфіку діяльності таборових просвітніх організацій, члени яких свідомо сприймали свій великий обов'язок і відповідальність перед Україною, усвідомлюючи те, що тільки інтенсивна культурно-освітня національно-організаційна робота дасть їм змогу «не бути викинутими могутчою повинню з життя» серед «напливу нових хвиль в житті українського народу»<sup>36</sup>. З огляду на це перед таборянами постало завдання сприяти поширенню знань з обширу українознавства, а також подбати про організацію викладів із різних галузей наук (природознавства, агрономії, лісівництва тощо). Декларувалася важливість ознайомлення полонених з основами музичних знань і популяризація серед них національних пісень<sup>37</sup>.

Важливою подією в житті української громади табору стало відзначення річниці діяльності Українського національно-просвітнього

товариства ім. Тараса Шевченка та 62-ліття від дня народження Івана Франка. Урочистості відбулися 18 серпня 1918 р. у залі таборового театру, що був для цього прикрашений квітами і гірляндами. На сцені встановили стіл з портретом письменника, а сама імпреза розпочалася виступом Ф. Радченка (на той час голови згадуваного товариства) та довшою промовою В. Сімовича. У програмі була декламація віршів, а також пісенна частина за участі хору й оркестру<sup>38</sup>.

Виокремлення заходами СБУ офіцерів-українців у таборі Ганновер-Мюнден та його українізація уможливили значне обмеження впливів «чорносотенців», а налагодження культурно-просвітницької роботи в середовищі офіцераства сприяло пробудженню їхніх національних почуттів, перетворювало «малоросів» на українців-патріотів, які ясно усвідомлювали свої завдання у справі захисту та розбудови української державності. Важливе значення мали й зусилля кількох найактивніших офіцерів-українців (поручика О. Вишнівського, підпоручиків Т. Омельченка й Г. Сиротенка, військового урядовця М. Пашенка-Вовчка), які, вже маючи вироблений національний світогляд, взяли на себе основний тягар організаційної роботи. Разом з тим слід відзначити поважний внесок у справу українізації табору генерала В. Зелінського, який завдяки своєму авторитету справляв потужний вплив на ту частину офіцерів-українців, які все ще коливалися у виборі національно-політичних орієнтирів.

Разом з тим створення українського табору Ганновер-Мюнден мало велике значення не лише для національно-патріотичного виховання офіцерів-українців, але й для справи формування у таборах українських національних відділів, що стало можливим після підписання мирної угоди між УНР і державами Почвірного союзу в лютому 1918 р. в Бересті. Спільні зусилля невеликої кількості офіцерів-українців заклали перші цеглини у підмурок української армії, і хоча дві дивізії синьожупанників були невдовзі роззброєні, старшинський склад цих формацій взяв діяльну участь у національно-визвольних змаганнях українського народу 1917–1921 рр.

<sup>38</sup> Терещенко. [Про роботу Українського національно-просвітнього товариства ім. Т.Г. Шевченка]. *Основа*. 1918. 8 вересня. С. 6–7.

## REFERENCES

- Pater, I. (2016–2017). Prosvitnia pratsia halychan sered viyskovopolonenykh ukrainsiv rosiiskoi armii v taborakh Avstro-Uhorshchyny ta Nimechchyny (1914–1918), *Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel*, 12–13, 121–143 [in Ukrainian].
- Pater, I. (2021). Soiuz vyzvolennia Ukrainy: viyskovo-politychnyi aspekt (1914–1918 rr.). *Viiskovo-naukovy visnyk*, 35, 81–113 [in Ukrainian].

- Sribniak, I. (1999). Poloneni ukraintsi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914–1920 rr.). Kyiv [in Ukrainian].
- Sribniak, I. (2000). Kulturno-prosvitnytska ta orhanizatsiina diialnist polonenykh ofitseriv-ukraintsiiv rosiiskoi armii v taborakh Nimechchyni i Avstro-Uhorshchyni u 1917–1918 rr. Ukrainskyi konservatyzm i hetmanskyi rukh: istoriia, ideolohiia, polityka. *Visnyk Kyivskoho derzhavnoho lnhvistychnoho universytetu. Seriia «Istoriia, ekonomika, filosofia»*. Kyiv, 4 (Zbirnyk naukovykh prats kafedry istoriyi Ukrainy ta zarubizhnykh kraiin, 1), 173–190 [in Ukrainian].
- Sribniak, I. (2020). Enzyklopädie der Kriegsgefangenschaft: Das ukrainische Rastatt. Zur Gründung und Tätigkeit der Gemeinschaft „Die Unabhängige Ukraine“, 1915–1918, München-Paris [in German].
- Sydorenko, N. (2000). Natsionalno-dukhovne samostverdzhennia. U 3-kh ch. (Ch. I. Ukrainska taborova periodyka chasiv Pershoi svitovoi viiny). Kyiv [in Ukrainian].
- Tynchenko, Ya. (1995). Ukrainske ofitserstvo: shliakhy skorboty ta zabuttia (1917–1921 roky), Kyiv, 1 [in Ukrainian].
- Tinchenko, Ya. (1997). Belaya gvardiya Mikhaila Bulgakova, Kiev-Lvov [in Russian].
- Tynchenko, Ya. (2007). Ofitserskyi korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (1917–1921), Kyiv, 1 [in Ukrainian].

*Дата надходження до редакції: 05.10.2025 р.*

*Дата схвалення до публікації: 26.10.2025 р.*



Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

**Олександр БОНЬ,**

кандидат історичних наук, доцент,  
доцент кафедри історії України  
Факультету суспільно-гуманітарних наук  
Київського столичного університету  
імені Бориса Грінченка,  
Київ, Україна

**Oleksandr BON,**

PhD in History, Associate Professor,  
Associate Professor at the Department  
of History of Ukraine,  
Faculty of Social Sciences and Humanities,  
Borys Grinchenko Kyiv  
Metropolitan University,  
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.bon@kubg.edu.ua.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

## **Ліві та праві в середовищі літературно-мистецької інтелігенції 1920-х років: до питання оцінки**

Стаття досліджує питання оцінки ідеологічного розмежування у літературно-мистецькій сфері радянської України в 1920-х роках. Ця наукова проблема є складною для вивчення з огляду на різні підходи щодо самоідентифікації інтелігенції та визначення понять «ліві» й «праві» у той час і в сучасній гуманітаристиці. Застосовано як основний методологічний підхід оцінку ідеологічного спрямування літературних угруповань з урахуванням незбігання сучасних підходів, тогочасних оцінок і ставлення каральних органів більшовицької держави у 1920-х роках. Зазначено, що в період раннього тоталітаризму ідеологічна спрямованість літературної діяльності визначала саму можливість творити й маніфестувала лояльність до більшовицького режиму. Однак попри ідеологічне та ідейне протиставлення між літературними угрупованнями, їх переважно поєднувало прагнення розвивати українську національну літературу.

**Ключові слова:** більшовицький режим, ліві й праві, контрольований ренесанс, літературно-мистецьке середовище, інтелігенція.

## **The Left-Wing and the Right-Wing in the Milieu of the Literary and Artistic Intelligentsia of the 1920s: On the Issue of Assessment**

The article examines the issue of assessing ideological divisions in the literary and artistic sphere of Soviet Ukraine in the 1920s. This scholarly problem is complex to study due to the diversity of approaches to self-identification within the intelligentsia and the definition of the concepts of "left" and "right" at that time as well as in contemporary humanities. The main methodological approach applied here is the evaluation of the ideological orientation of literary groups, taking into account the discrepancies between modern scholarly perspectives, contemporary evaluations, and the assessments of the repressive organs of the Bolshevik state in the 1920s. Thus public recognition of Bolshevik ideology and the use of revolutionary phraseology were mandatory prerequisites for engaging in any activity in the Ukrainian SSR in 1920s, including literary and artistic pursuits. In this regard, the Bolshevik leadership developed its own interpretation of the views of the intelligentsia and distinguished a "right wing" within the literary and artistic elite.

The purpose of this article is to determine the specific features of the approaches and evaluations of right-wing and left-wing forces in the literary and artistic process in the Ukrainian SSR during the 1920s. In the period of early totalitarianism, ideological orientation defined the very possibility of creative activity and served as an indicator of loyalty to the Bolshevik regime. At that time, literature and art did not yet possess the social and political functions that were imposed on them by the Bolshevik regime in the 1930s. The struggle between the left and the right was most often a struggle of ideas, approaches to literary activity, and cultural orientations, rather than ideological positioning. Revolutionary and communist rhetoric in most groups reflected an awareness of the necessity of renewing literature and society as a whole. This is evidenced by the literary debate of 1925–1928. However, despite the ideological and intellectual confrontation among literary groups, the majority of them in the 1920s were united by the aspiration to develop Ukrainian national literature.

**Keywords:** Bolshevik regime, left-wing and right-wing, controlled renaissance, literary and artistic milieu, intelligentsia.

Понятійний апарат — один із важливих інструментів історика. Він не лише є основою для розуміння історичних подій, процесів і постатей, а й дає можливість показати підходи до вивчення минулого. Втім, термінологія історичної та інших гуманітарних наук перебуває в постійних змінах, соціально, політично й науково визначеній динаміці. Особливо це стосується запозичень із політологічної, соціологічної та інших близьких сфер. До того ж зміна підходів і тлумачення понять значно ускладнює розуміння історичних подій минулого очима сучасних істориків. Саме така ситуація із дефініціями «ліві» та «праві» політичні сили. Нерідко сучасне розуміння цих понять не відображає їх тлумачення у часи між Першою та Другою світовими війнами. А особливо ця проблема ускладнюється, коли дефініції «ліві» та «праві» вживаються щодо неполітичних процесів, зокрема літературного життя в радянській Україні. З'ясування цих понять, передусім через усвідомлення тогочасними творчими особистостями свого місця в літературно-мистецькому процесі, уможливить дотримання принципу історизму в оцінці організацій і окремих представників літературно-мистецької інтелігенції 1920-х років.

Аналіз досліджень і публікацій засвідчує, що питання ідеологічного розмежування та самоідентифікації вивчалось у контексті політики більшовицького керівництва у літературно-мистецькій галузі. Зокрема, книга Юрія Луцького<sup>1</sup> вже кілька десятиліть є класичною для вивчення цього питання і не втратила свого значення до сьогодні. Не менш важливими є роботи Мирослава Шкандрія, теж написані у діаспорі. Так, «Авангардне мистецтво в Україні, 1910–1930: пам'ять, за яку варто боротися»<sup>2</sup> не лише повертає Україні імена авангардистів, але й розглядає їхню діяльність і вплив на лівий фланг літературно-мистецької інтелігенції, а монографія дослідника про українську літературну дискусію 1925–1928 рр. безпосередньо вивчає течії та організації в українській літературі зазначеного періоду в контексті відомої події<sup>3</sup>.

Метою статті є визначення розмежування лівих і правих угруповань в літературно-мистецькому середовищі радянської України 1920-х років та сучасна оцінка цих процесів. Відповідно завданнями роботи є зображення спектра

літературно-мистецьких напрямів у контексті тогочасних політичних, ідеологічних і культурних реалій; окреслення відмінностей ідеологічних та ідейних розбіжностей у середовищі літераторів і митців; висвітлення підходів правлячої більшовицької партії до літературних організацій і груп, окремих діячів у контексті оцінок їхнього ідеологічного спрямування.

Літературно-мистецьке покоління 1920–1930-х років має кілька оцінок-назв — у контексті дослідження такі підходи є важливими. Йдеться про так званий «червоний ренесанс», як себе самі називали літератори тієї доби. Це підкреслює «лівий» аспект їхнього творчого спрямування. Також як оціночне вживається поняття «Розстріляне відродження», так було названо це покоління літераторів і митців після Другої світової війни, уже зі знищенням значного числа його головних представників. Ми ж пропонуємо визначати це покоління як «контрольований ренесанс». Доцільність такого підходу вже пояснювали<sup>4</sup>.

Українська національна революція мала не тільки національний, а й соціальний аспект. Тому ліва ідеологія (соціалістична й комуністична) була популярною в цей період серед різних верств населення. І загальний суспільно-політичний підйом, і долучення до суспільного життя мільйонів людей, які до того не мали можливості бути активними політично, сприяли загальному «полівінню» політичних процесів на території колишньої Російської імперії. Власна національна революція в Україні також спричинила мультиплікаційний вплив на ці процеси. Можна припустити, що українські ліві партії не були частиною «більшовизації» політичної діяльності в Україні в той час. Проявами лівої ідеології були такі явища, як український націонал-комунізм і найбільш впливові партії — боротьбистів й укапістів. Але це тема окремого дослідження, що має показати процес їх умонтування в 1920-х роках у більшовицьку політичну та культурну систему, а згодом — знищення.

З приходом до влади в Росії більшовицької партії та захопленням російськими комуністами України й зруйнуванням української державності політична та соціальна ситуація кардинально змінилися. Суспільству було нав'язано крайню ліву, більшовицьку, ідеологію як єдино можливу. Адже до того в українських державних утвореннях ліва ідеологія була одним із варіантів вибору. Перший комуністичний «штурм» у формі політики воєнного комунізму лише сприяв закріпленню більшовицького варіанта лівої доктрини, хоча суспільство в Україні й чинило шалений спротив.

<sup>1</sup> Луцький Ю. Літературна політика в радянській Україні 1917–1934. Київ: Видавництво «Гелікон», 2000. 248 с.

<sup>2</sup> Шкандрій М. Авангардне мистецтво в Україні, 1910–1930: пам'ять, за яку варто боротися / Пер. з англ. І. Семеник. Харків: ВД «Фабула», 2023. 224 с.

<sup>3</sup> Шкандрій М. Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років / Пер. з англ. Т. Цимбала. 2-ге вид. Київ: Ніка-Центр, 2015. 384 с.

<sup>4</sup> Бонь О. Контрольований ренесанс: взяття під контроль більшовицьким режимом українського літературно-мистецького середовища у 1920-х роках. *Київські історичні студії*. 2025. №1(20). С. 54–60.

У цих умовах молоде покоління інтелектуалів брало участь у всіх процесах: як у будівництві та захисті української державності, так й у війні проти неї. Ми ж зосередимо увагу не на політичному складникові змін у радянській Україні в 1920-х роках, а на літературно-мистецькому середовищі. І тут буде доречно вказати, що революція мала вплив, за словами Ю. Луцького, не тільки на літературу, а й на самих письменників<sup>5</sup>.

Важливо зазначити, що сучасні поняття політичної орієнтації позначаються в дуалізмі: революційний — консервативний; лівий — правий; модерний — застарілий. А в контексті політичному вживаються терміни «радянський / про-радянський» — «антирадянський». Також звертаємо увагу ще й на відмінність понть «ідейний» та «ідеологічний». Адже для розуміння розбіжностей між творчими організаціями, літературно-мистецькими угрупованнями, які не мали чіткої організаційної структури, розмежування цих термінів, на нашу думку, є вирішальним. Ідейне протистояння — боротьба мистецьких ідей, естетичних смаків, творчих орієнтирів — не є ідеологічною боротьбою, що в умовах більшовицького режиму була фактично політичною. Хоча варто зауважити, що владні органи більшовиків зробили все, щоб ідейну боротьбу різних творчих організацій та угруповань перетворити на ідеологічну й згодом її осудити та знищити дискусантів. Найпереконливішим проявом цього процесу стала літературна дискусія 1925–1928 рр. — її свідомо вивело на політичний рівень більшовицьке керівництво. Сприяла цьому й особиста активна участь у ній більшовицьких вождів, ідеологічних партійних функціонерів, зокрема М. Скрипника, а заочно — і Й. Сталіна.

Засадничо зауважимо, що поділ на лівих і правих у літературно-мистецькому середовищі, на нашу думку, маємо розглядати у трьох площинах: як позиціонували себе самі учасники літературно-мистецького процесу; як оцінювали їх більшовицькі владні та каральні органи; як можна оцінити їх з погляду сучасного гуманітарного знання. І ці трактування суттєво відрізняються.

Ми виходимо з концептуального погляду, що суспільно-політичні умови діяльності літературно-мистецької інтелігенції у 1920-х роках існували у динаміці та зв'язку з політичними процесами в СРСР та УСРР. Відносини між союзним центром і українським субцентром також впливали на залучення інтелігенції до суспільно-політичних перетворень та взяття під контроль більшовицькою владою літературно-мистецьких кіл радянської України. Поступове структурування творчого життя, тобто створення організацій, неформальних угруповань у 1920-х роках,

на нашу думку, призвело до парадоксального наслідку — владі та її каральним органам було зручніше аналізувати ідеї, що там вирували, й контролювати середовище.

Зауважимо, що значна роль у «полівінні» літератури та мистецтва у 1920-х роках належить авангарду. Адже саме в авангарді / футуризмі проявлялася «революційність», але не політична, як того вимагав більшовицький режим, а естетична, ідейна, як її розуміли українські діячі. Проте авангард відіграв певну роль у політизації мистецтва. На думку М. Шкандрія: «Період 1908–1928 років, що ознаменувався такою утопічною побудовою світу, породив фантасмагоричні та новаторські роботи. Лише наприкінці 20-х авангардисти-комунари отримали спокусливу пропозицію керувати великою культурно-політичною трансформацією, стати “інженерами душ людських”. Деякі з них погодились на це...»<sup>6</sup>

Від початку панування більшовиків не могло не проявитися протистояння між лівими й правими силами в літературно-мистецькому середовищі. Втім, його не можна абсолютизувати. Під несподіваним ракурсом можемо побачити певне зіставлення лівих літературних сил, яких переважно прив'язували до «пролетарського» столичного Харкова, і правих, поміркованих, що уособлювали літературно-мистецькі сили Києва у час, коли туди приїхали харківські письменники в 1923 р. У спогадах О. Варавви «Незабутні дні і люди українського ренесансу» знаходимо цікавий опис цієї події із заувагою про «передумування тепер, на далекій відстані часу» подальших подій. Мемуарист доходив висновку, що цей «приїзд чи не був початком далеко наперед продуманого комуністичного плану поступового запрягання розбурханої творчої стихії в шори отарності». «Це ніби добровільне загання молодих творчих сил до однієї кошари, щоб легше і зручніше ними верховодити, виразно позначилось на всіх дальших етапах ідеологічного керування літературним процесом на Україні комуністичним політбюром із Москви»<sup>7</sup>. О. Варавва зазначав великий вплив «небуденної яскравості зірки» — Миколи Хвильового — на київське літературне середовище — і саме «з погляду українського»<sup>8</sup>. Зустріч з літераторами відбувалась у «театрі на Фундуклівській» (нині Національний академічний театр драми ім. Лесі Українки). Про це опосередковано свідчить те, що зустріч почалась із годинного виступу критика, який вважався

<sup>6</sup> Шкандрій М. Авангардне мистецтво... С. 42–43.

<sup>7</sup> Олекса Варавва-Кобець. Записки письменника / Упорядник: І. Максимов. Київ: Панмедія, 2024. С. 58; Музей-архів братів Вараввів при Канівській гімназії ім. І. Франка (МАНВ). Варавва О. Записки письменника. Микола Хвильовий. С. 13.

<sup>8</sup> Там само. С. 12, 57–58.

<sup>5</sup> Луцький Ю. Літературна політика... С. 32.

найбільш лівим, провладним, — В. Коряка, що, утім, на думку мемуариста, був «мимо».

Забита «високошкільною» молоддю зала театру, як згадує О. Варавва, зі збільшеною увагою слухала читання Миколою Хвильовим новели «Я (Романтика)»: «Хвильовий змальовував отруйну, задушливу атмосферу чекістських льохів, атмосферу безвиході, створену, здавалося, сатанинською, якоюсь невблаганною, апокаліптичною силою... Почувалося безпорадне, смертельним жахом стискуване, борсання української душі, захоплене пасткою фатальної неминучості...»<sup>9</sup> Це сприйняття засвідчує, що на умовний поділ на літераторів «лівих» і «правих» можна не зважати, коли йшлося про більшовицьку диктатуру й ставлення до українських національних інтересів. Поруч з О. Вараввою сиділи в залі Т. Осьмачка й Григорій Косинка, який «труснув кучмою молодого, неслухняного волосся і багатозначно сказав: "Оце то колупнув... до самого дна..."»<sup>10</sup>. Зауважимо також, що на той час ще не набуло розмаху протистояння між різними літературно-мистецькими угрупованнями, як це буде у другій половині 1920-х років, коли ворожнеча перетворилася на ідеологічне цькування.

Повернемось до тогочасного розуміння вищезгаданих означень. Оскільки їх слід розглядати не лише в історичному контексті, а й з урахуванням того, що більшовицький режим мав власні трактування цих понять для пропагандистської та ідеологічної діяльності й для внутрішнього використання у таємних документах партійних структур і каральних органів. І ці формулювання, оцінки діячів громадсько-політичної сфери й діячів культури не відповідали реальному стану речей. Адже після утвердження в Україні більшовицькі органи орієнтували громадсько-політичний дискурс на те, що «правими» називали фактично всіх, хто боровся за українську державність у 1917–1921 рр., підтримував українську ідентичність і культуру.

Окрему групу в більшовицькому дискурсі становили ліві літературно-мистецькі сили, які, утім, не були єдиними. Лівими були письменники, які вийшли з середовища боротьбистів. Їх спочатку очолював боротьбист Г. Михайличенко. На початку 1920-х років керівництво боротьбистів зосередилось саме на культурницькій роботі та створенні українського пролетарського мистецтва. Під означення «ліві», на нашу думку, потрапляли всі ті, хто прийняв і використовував більшовицьку риторичну й термінологію та виступав, бодай на словах, проти поміркованих українських сил. Втім, українські ліві (як політики, зокрема боротьбисти, укапісти, так і літератори) не бачили в українській національній ідеї

контрреволюційності, як це засадничо визначали більшовики. І тому національне спрямування було притаманне більшості літературних угруповань і становило, на нашу думку, частину ширшого явища, яке отримало назву «національний комунізм». М. Шкандрій наголошував: «Це покоління взимку 1919–1920 рр. мало зробити важкий політичний вибір (мається на увазі, визнати більшовицький режим. — О. Б.), але протягом перших трьох років символісти й футуристи, націоналісти й соціалісти мирно уживалися. Їх об'єднувала віра в те, що довгожданий крах царизму звільнить український народ і дасть йому змогу розвивати власну політику й культуру»<sup>11</sup>.

Серед перших літературних лівих організацій, які змушені були прийняти більшовицький режим, на думку М. Шкандрія, була літературно-мистецька група «Гроно», заснована Валер'яном Поліщуком у 1920 р. Тоді ж було сформульовано їхню позицію — «синтез існуючих ідей», зокрема імпресіонізму і футуризму, взявши від них «все найбільш здорове, природне і відповідає принципу зрозумілості»<sup>12</sup>. Саме так вони трактували революційність, тобто в ідейному, а не ідеологічному ракурсі, що було далеким від політичного курсу більшовиків.

Комуністичні офіційні засоби масової інформації, партійні органи й владні структури, які визначали культурну й освітню політику, постійно вказували на ще одну категорію української літературно-мистецької інтелігенції — попутники. Її існування викликане загалом тим, що більшовицький режим у перші роки свого існування не мав можливості замінити сформовану до революції інтелігенцію «ноюю» інтелігенцією з комуністичними поглядами, сформованими більшовицькою політикою. Так само й українська інтелігенція та її частина, яка не емігрувала з програвом боротьби за українську державність, змушена була прийняти нову суспільно-політичну реальність, погодитись на формальне визнання більшовицької влади й продовжити культурно-мистецьку працю в умовах російської комуністичної диктатури. Така ситуація вимагала пристосування та компромісу, ненадійність якого розуміли обидві сторони. Саме ця категорія потрапляла під термін «попутники».

У 1920-х, а не тільки у 1930-х роках, коли були найбільші репресії, Політбюро ЦК КП(б)У постійно тримало у полі зору літературно-мистецьке життя. Так, постановою від 10 квітня 1925 р. «Про українські художні угруповання» неформальне об'єднання неокласиків і літературну організацію «Ланка» (В. Підмогильний, Т. Осьмачка, Б. Антоненко-Давидович, В. Ярошенко, Є. Плужник, Григорій Косинка,

<sup>9</sup> Олекса Варавва-Кобець. Записки письменника... С. 15, 61.

<sup>10</sup> Там само. С. 17, 63.

<sup>11</sup> Шкандрій М. Модерністи, марксисты і нація... С. 40.

<sup>12</sup> Там само. С. 46.

Борис Тенета) було класифіковано як «попутників». Можна погодитись із думкою Т. Комаренко та М. Шипович, що це одразу «ставило дану групу письменників у стан обмеження літературної та громадської діяльності, перетворювало в об'єкт постійного ідеологічного контролю, на мішень для різного роду революційних погромів»<sup>13</sup>. Відповідно діяли і каральні органи.

Окрему градацію української інтелігенції, зокрема літературно-мистецької, можемо бачити у таємному документообігу партійних і каральних органів УСРР. Вона не збігалася з офіційно проголошеною для суспільства. Так, у Державного політичного управління (ДПУ) був власний поділ інтелігенції: «праві кола» й «зміновіхівці». До перших зараховували тих, хто вважав радянську владу окупаційною та вбачав необхідною боротьбу за її повалення, а українізацію, ініційовану більшовицьким російським керівництвом, трактував як штучну й нещирю. Але ця частина інтелектуалів не мала можливості відкрито висловлювати свої погляди, ще враховуючи, що політика українізації створила змогу українській культурі розвиватись. Найбільш видатним представником цієї групи в ДПУ вважали літературознавця, академіка ВУАН С. Єфремова.

Зміновіхівство, яке зародилось серед російських емігрантів, було лояльним до більшовицького режиму. Очолював цю течію в українській інтелігенції, на думку каральних органів, М. Грушевський. Але ця частина інтелігенції не погоджувалась з політикою влади на селі та виступала за соборну Україну й збільшення її самостійності<sup>14</sup>. Ці дві течії ДПУ вважало представленими у ВУАН і стежило за прибічниками як С. Єфремова, так і М. Грушевського. Ці авторитетні державні діячі часів УНР суттєво впливали і на літературно-мистецьке життя. Зокрема, С. Єфремов часто гуртував навколо себе літературно-мистецькі сили правого спрямування. Наскільки це було важливо для політичного керівництва УСРР, свідчить те, що на Політбюро неодноразово розглядалися питання ВУАН, М. Грушевського та С. Єфремова. Приміром, 8 лютого 1927 р. обговорили окрему доповідну записку керівнику ДПУ В. Балицького «Про академіка М.С. Грушевського»<sup>15</sup>. Але тоді ДПУ віддавала перевагу негласним діям<sup>16</sup>.

<sup>13</sup> Комаренко Т.О., Шипович М.А. Влада і літературно-мистецька інтелігенція радянської України: 20-ті роки ХХ ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. С. 32.

<sup>14</sup> Ченцов В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. Київ, 2000. С. 121.

<sup>15</sup> Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934 / Відп. ред. І. Ільєнко. НАН України. Служба безпеки України; Українське історичне товариство. Київ: Вид-во «Україна», 1996. С. 175–181.

<sup>16</sup> Там само. С. 187–189.

Для з'ясування намірів і настроїв у літературно-мистецькому середовищі органи ДПУ постійно вдавалися до гласних та негласних дій. Тому авторитетні представники правого, у розумінні більшовицької влади, крила інтелігенції постійно були у центрі уваги. І це інтелігенція (у своїй переважній більшості) розуміла і відчувала.

ДПУ вела системну роботу у ВУАН, наукових організаціях, літературних та інші творчих об'єднаннях, закладах вищої освіти. А у вересні 1926 р. ДПУ видало спеціальний циркуляр «Про український сепаратизм» з грифом «Цілком таємно. Передруку не підлягає. Зберігати на рівні з шифром під відповідальність начальника органу ДПУ». Вже цей гриф пояснює, наскільки гуманітарний складник був важливим у політиці режиму, а також і те, що існувала «подвійна бухгалтерія»: риторика часів українізації не збігалась із реальними цілями влади. Ідея документа полягала у тому, що необхідно збирати всебічну інформацію про прихильників українізації<sup>17</sup>. Але це можемо трактувати ширше — збирання відомостей про національну інтелектуальну еліту, яка гіпотетично могла протистояти російському більшовицькому режиму, а не просто комуністичній владі, оскільки українські національні культурні сили вважались контрреволюційними. ДПУ зазначало, що «формулою контрреволюційних елементів» стала «мова, наука, культура, територія, суверенність»<sup>18</sup>.

Маємо рідкісне джерело для розгляду того, як українська інтелігенція знала про стеження та провокації в її середовищі й ставилась до цих процесів. Це щоденник академіка-літературознавця С. Єфремова, писаний не для оприлюднення. Зокрема, С. Єфремов 5 грудня 1926 р. занотував: «Якусь вакханалію розводить ГПУ (чи українізовано — ДПУ) навколо Академії. За два тільки тижні п'ять чоловіка наших співробітників викликали, допитували про Академію, вимагали «давати відомості» надалі і, взявши підписку, що нікому про це не скажуть, пускали. Кажу — п'ятеро, бо стільки до мене приходило на сповідь... Фактично ДПУ дуже добре знає, що робиться в Академії, знає навіть такі деталі, що їх звичайні наші співробітники не знають. Це показує, що є у нас шпиги десь близько коло центра, але не в центрі, бо всього таки ДПУ не можуть дати, що його цікавить. А цікавлять найбільше внутрішні стосунки — Грушевський, Кримський, Єфремов: що хто говорить, що робить»<sup>19</sup>. Таким чином, С. Єфремов усвідомлю-

<sup>17</sup> Шаповал Ю. Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали. Київ; Львів: Україна модерна, Укр. пропілеї, 2017. С. 139.

<sup>18</sup> Цит. за: Ченцов В.В. Політичні репресії... С. 115.

<sup>19</sup> Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929 / Упоряд.: О.І. Путро (гол. упоряд.), Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Інститут архівознавства. Київ: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. С. 437.

вав становище інтелектуалів УСРР і проникнення ДПУ до структур ВУАН. Але головне, він розумів, що ініціатором стеження є не самі каральні органи, а політичне керівництво більшовицької партії: «Виходить, ніби тутешнє ДПУ виконує завдання ЦК партії, а той зацікавився Академією, бо хоче з неї зробити совітську установу, надто в зв'язку з реформою та виборами Президії»<sup>20</sup>. Варто наголосити, що С. Єфремов ще за царського імперського режиму разом з Б. Грінченком уособлював, на думку М. Шкандрія, культурний націоналізм і вимагав «повністю відмовитися від звички підпорядковувати розвиток України Росії»<sup>21</sup>. Це імперська за своєю суттю більшовицька верхівка добре усвідомлювала.

Таке стеження, окрім інформування політичного керівництва, мало на меті посилювати внутрішні протистояння між українськими правими (поміркованими), «зміновіхівцями», лівими (прокомуністичними), але українськими національними силами. Особливо яскраво це видно, як зазначає В. Ченцов, на прикладі ВУАН та підігрівання владою протиборства груп М. Грушевського, з одного боку, та С. Єфремова й А. Кримського — з іншого<sup>22</sup>. Політбюро ЦК КП(б)У 14 квітня 1926 р. вкотре розглянуло питання про ВУАН і підтримало кандидатуру М. Грушевського на посаду президента ВУАН<sup>23</sup>, але згодом зупинилось на кандидатурі Д. Заболотного<sup>24</sup>.

М. Шкандрій висловлював думку з приводу використання владою лівих (авангардних у цьому разі) течій: «Після останнього спалаху формальних авангардних новацій у 1929–1930 роках від стилістичної новизни та пародії довелося відмовитися. Під час цього останнього пориву багатьом стало ясно, що “ліве мистецтво” партія використала, щоб завершити завдання “знищення” попередніх систем; відтак “лівим мистецтвом” могли послуговуватись задля “розбудови” всього того, що режим вважав новим і корисним. Як не іронічно, а проте і в Росії, і в Україні письменники й художники, які були щирими прибічниками бунту й іконоборства, несподівано були перетворені на конформістські політичні інструменти»<sup>25</sup>.

Відкриваючи нові можливості, влада водночас накладала ідеологічні обмеження. Заохочувався

реалізм, революційно-реалістичний символізм і революційний романтизм. У суперечностях пробільшовицьких груп і правих традиціоналістів розгорталась конкуренція Харкова (осердя пролетарської української культури) і Києва (збереження світової культурної спадщини). Київ — форпост літературних течій, які режим вважав ідейно ворожими, а на межі 1920–1930-х років затаврував як націонал-ухильництво.

Ще у 1921 р. російська крайня ліва літературна організація «Пролеткульт» намагалась залучити й українських письменників і критиків, але так і не змогла стати впливовою в українських літературних колах через відвертий російський шовінізм — відбувся відкритий конфлікт між керівництвом українського Пролеткульту й українськими письменниками (С. Пилипенком, Василем Елланом-Блакитним та іншими). Вже у 1922 р. партійне керівництво почало критикувати Пролеткульт за відкриту форму протистояння з неросійськими культурами й нездатність видавати журнал українською мовою<sup>26</sup>. Згодом залишки організації утворили Всеукраїнську асоціацію пролетарських письменників (ВУАПП), але й вона не була впливовою.

У сучасному розумінні масові ліві літературні організації були представлені спочатку організацією селянських письменників «Плуг» (створена 1922 р.). Спілка декларувала підготовку літераторів — вихідців із села — і спрямування літературної творчості на селянську аудиторію та поєднувала літературну роботу з комуністичною риторикою. Звісно, що спільнота мала демонструвати лояльність до режиму. Та й серед найбільшого селянства, на яке вони орієнтувались, більшовицька агітація мала багато прихильників. Тому часто більшовицькі гасла виголошувались вимушено. Але неможна цілковито відкидати пробільшовицькі погляди лідерів організації. Тут наведемо спогади згаданого вище письменника й редактора «Нової громади» Олекси Варави (Кобця) про зустріч у Харкові зимою 1924 р. з керівником «Плуга» Сергієм Пилипенком у його помешканні у готелі «Селянського будинку». Лідер «Плугу» радив йому, щоб зберегти журнал, таку лінію редакційної політики: «Переживаємо, мовляв, такий час, коли на всі заставки й з усіх щілин мусимо підкреслювати, що ми — українці, що ми — відмінна нація, відмінна у нас культура, відмінний життєвий уклад, обряди, звичаї...» Але водночас наголошував: «Дзвонить у всі дзвони, кричить на всіх перехрестях, нагадуйте кожною друкованою літерою журналу, розбуджуйте всякими можливими способами клясову нетерпимість до куркуля, до багатія, до здирщика та визискувача! Таке сьогодні наставлення партії... І якщо ви підете цим

<sup>20</sup> Єфремов С. Щоденники... С. 438.

<sup>21</sup> Шкандрій М. Модерністи, марксистки і нація... С. 23.

<sup>22</sup> Ченцов В. Політичні репресії... С. 122.

<sup>23</sup> Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі — ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 16. Спр. 5. Арк. 9–9 зв.

<sup>24</sup> Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки не-написаної історії / Акад. наук України, Ін-т нац. відносин і політології. Київ: Наукова думка, 1993. С. 35.

<sup>25</sup> Шкандрій М. Авангардне мистецтво в Україні... С. 45.

<sup>26</sup> Шкандрій М. Модерністи, марксистки... С. 53–55.

шляхом, то йтимете в ногу з партією, з її генеральною лінією, ви збережете гарне культурне вогнище, за яке ми вважаємо ваш журнал»<sup>27</sup>. Ці слова збентежили О. Варавву: «Вийшов я від всеукраїнського письменницького «папаші» з глибоким розчаруванням...»<sup>28</sup> Проте вони свідчать про те, що такі поради С. Пилипенка були викликані необхідністю демонструвати лояльність за умови збереження національного спрямування творчості. Все це вкладається у поняття «національний комунізм».

Також ідеологічно близькою до «Плуга» була організація «Гарт» (створена у 1923 р.), що декларувала, на противагу першій, пролетарський характер творчості. Тобто між ними виникло, у сучасному розумінні, не ідеологічне, а ідейне протистояння: тематика творчості, її якість і залучення письменницьких сил. Зауважимо, що ставлення поміркованих (правих) сил до лівих організацій, разом із футуристами й іншими авангардними угрупованнями, чітко сформулював згаданий вище О. Варавва — «типовий зразок советських поплентачів», які «люто ворогували з усіма інакомислячими»<sup>29</sup>. Хоча ця оцінка, очевидно, обтяжена пізнішим досвідом, все ж загальне несприйняття та протистояння між правими й лівими в українському літературному процесі вона відображає правильно.

Крайньою на лівому фланзі була Всеукраїнська асоціація пролетарських письменників (ВАПП). Вона вела агресивну боротьбу з іншими організаціями, включно з «Гартом», називаючи їх недостатньо пролетарськими. І тут зауважимо, що «пролетарська» література асоціювалась з комуністичною та лівою. Більшовицька політична система «диктатури пролетаріату» (беремо в лапки, оскільки реальна диктатура була встановлена партійною верхівкою) передбачала використання цього ідеологічного штампу для виправдання тиску на літературно-мистецьке середовище. Складність розуміння подій полягає ще й у тому, що «Плуг» був лояльний до ВАПП. Тут діяла логіка боротьби між «Плугом» і «Гартом». Але партійна верхівка хотіла сама представляти свою політику, не надаючи цього привілею будь-якій організації.

Втім, найближчою до партійної верхівки була Всеукраїнська спілка пролетарських письменників (ВУСПП), створена під опікою партії 1926 р., яку очолювали найбільш комуністично налаштовані літератори І. Микитенко, І. Кулик, В. Коряк. Саме на них партійна влада покладала функцію стеження за дотриманням

у літературно-мистецькому середовищі ідеологічної чистоти, «перевиховання» інтелігенції та комуністичної критики, найчастіше — з політико-ідеологічними звинуваченнями на адресу інших угруповань. А сама ВУСПП претендувала на роль гегемона у літературному житті та репрезентації урядової політики в літературно-мистецькій галузі.

Боротьба Миколи Хвильового та його однодумців проти «просвітянства» й меншовартості української культури (проти «Плугу» зокрема) привела до створення ВАПЛІТЕ. Також учасники об'єднання вітали високу якість творчості, а не літературний масовізм та «облітературення партійних гасел». Унаслідок переслідувань уже в грудні 1926 р. Микола Хвильовий, М. Яловий, Олекса Досвітній змушені були каятись у політичних помилках й у січні 1927 р. їх виключили з ВАПЛІТЕ. Після виходу першої частини роману «Вальдшнепи» у січні 1928 р. внаслідок ідеологічного цькування Микола Хвильовий знову був змушений опублікувати каяття у «Комуністі», але продовжував ідейно об'єднувати літераторів навколо «Літературного ярмарку», «Пролітфронт»<sup>30</sup>.

Хоча ВАПЛІТЕ, яка існувала з 1925 р., позиціонувала себе як ліва, пролетарська група, все ж партійні та каральні органи маркували її як контрреволюційну, власне — праву.

Літературна дискусія 1925–1928 — останні вільні дебати у літературно-мистецькому середовищі — лише поглибила проблеми протистояння не тільки за лінією ліві / праві, а й у багатьох інших тривалих протистояннях, зокрема футуристів і поміркованих прихильників традиційної української культури. У квітні 1925 р. Микола Хвильовий своєю активною участю у дискусії фактично кинув виклик партії. Поставив під сумнів партійну політику щодо «масовізації» літературної творчості та перетворення її на інструмент більшовицької пропаганди й боротьби з національними культурами в СРСР. Літературна дискусія загострила до межі протистояння між лівими й правими силами. На думку Л. Якубової, ця дискусія була ширшою за контекстом: «Літературна дискусія (1925–1928 рр.), що мала свої відповідники в низці галузей суспільствознавства, онтологічно продовжувала незавершену дискусію 1917–1920 рр. про існування української нації і перспективи українського культуротворення»<sup>31</sup>. Вважаємо, що нею завершився незворотний процес розмежування на провідні та опозиційні літературно-мистецькі сили. Для обох таборів згодом це обернулося масовим винищенням у часи посилення сталінського терору.

<sup>27</sup> МАБВ. Записки письменника. Микола Хвильовий. С. 21; Олекса Варавва-Кобець. Записки письменника... С. 67.

<sup>28</sup> Там само.

<sup>29</sup> Олекса Варавва-Кобець. Записки письменника... С. 41.

<sup>30</sup> Кошелівцев І. Микола Скрипник. Мюнхен: Видавництво «Сучасність», 1972. С. 171–172.

<sup>31</sup> Виборюючи волю... С. 551.

Бурхливі дискусії в середовищі правих (поміркованих, традиціоналістських, національних, у сучасному розумінні) та лівих (прогресистських, налаштованих на революційні зміни в культурному житті, але все ж національних, у сучасному розумінні) сил не могли не виходити за межі літературно-мистецького життя. Більшовицький режим, політична й ідеологічна система самі змушували робити й політичний, ідеологічний вибір, а не лише ідейний (у сенсі боротьби творчих підходів та ідей).

В. Підмогильний розповідав про зустріч із Григорієм Косинкою у середині 1920-х років у літературознавця академіка ВУАН С. Єфремова, який закликав вивчати класичну українську літературу та історію (І. Франка, Лесю Українку, М. Драгоманова, В. Антоновича, М. Грушевського) тому, що це «з'ясує наше становище серед інших націй»<sup>32</sup>. Під час цієї зустрічі О. Дорошкевич, який зайшов до академіка, запропонував літератору-початківцю пристосуватись до комуністичного режиму: «Та ідеологія, що ви провадите у своїх писаннях, викине вас швидко із радянського суспільства [...] Через те треба вам доконче, як всьому нашому молоднякові, пристосуватися до нового життя, щоб не відставати від його темпу, щоб не бути назадином, щоб урятувати українську думку серед комуністичного миру...»<sup>33</sup> І тоді академік С. Єфремов накинувся на О. Дорошкевича, наголосивши, що таким чином можна «спаскудити» молодь: «Та коли людина починає пристосовуватися до завойовників, то втрачає себе, робиться креатурою цих завойовників...»<sup>34</sup> Питання пристосування до нових суспільно-політичних умов було важливим і для правих літераторів, митців, і для літературних критиків.

У політичному контексті оцінка питання протистояння лівих і правих в літературному середовищі є доволі складною. Адже протистояння відходило на другий план, якщо йшлося про важливі справи для української культури. У цьому випадку варто згадати запис у щоденнику С. Єфремова від 29 червня 1925 р. Літературознавець зазначає про візит до нього Григорія Косинки й Т. Осьмачки. Вони радились з приводу відповіді М. Ірчанові, лівому письменникові (членові КП(б)У), який тоді жив у Канаді та повірив більшовицькій пропаганді, згодом приїхавши до УСРР. Як відомо, він став жертвою політичних репресій. А тоді М. Ірчан вимагав спростувати твердження американських газет про те, що одне з оповідань Косинки витлумачено як документ про погане життя селян — йому хотілось вірити в процвітаючу комуністичну Україну. Оскільки «по совісті»

письменники не могли відповісти, то С. Єфремов радив не реагувати на ці закиди<sup>35</sup>.

Вище партійне керівництво у республіці постійно тримало на контролі питання культури та інтелігенції. 25 лютого 1926 р. Політбюро ухвалило рішення про пожвавлення роботи його комісії, що постійно переглядала й аналізувала зведення ДПУ, зокрема вивчала настрої української інтелігенції (звісно, що політичні). На наступному засіданні планувалось розглянути питання про залучення лівої частини української інтелігенції<sup>36</sup>. Тобто щодо цього середовища застосувалася політика «розділяй і владарюй». І використовувалися для потреб більшовицької пропаганди саме представники лівої частини інтелігенції. Але мотиви й організація цього процесу максимально утаємничувались.

З цими обговореннями й рішеннями вищого партійного керівництва пов'язана, на нашу думку, поява циркулярного листа ДПУ УСРР «Про українську громадськість», де викладалися погляди згаданої вище «правої» української інтелігенції: бажання щоб влада в УСРР була дійсно українською, українізацію спрямовувати на пробудження національної самосвідомості. Літературну, видавничу діяльність для розвитку українізації ДПУ оцінювало як «обробку громадськості в антирадянському шовіністичному дусі»<sup>37</sup>.

Втім, нівелювати різницю правих і лівих угруповань у підходах до літературної діяльності й влади все ж неможна, як і факт постійного протистояння між ними. Але варто зауважити ще одну дуже важливу обставину. Це те, що у часи бурхливих політичних й ідеологічних змін 1917–1933 рр. погляди творчої інтелігенції, у крайньому разі їхні зовнішні прояви, теж не були статичними. На це звертав увагу й М. Шкандрій: «Більшість митців швидко змінювали свої погляди, підпасовуючи їх і свої роботи під мінливі політичні вимоги. Отже, деякі спершу підтримували національний рух, згодом українізацію, а вже у 1928–1933 роках атакували відомих особистостей за участь у цьому русі за “буржуазний націоналізм” і “формалізм”»<sup>38</sup>.

Тому зазначимо, що більшовицький режим намагався, спираючись на провладні культурні сили, інструменталізувати літературу й мистецтво для своїх пропагандистських потреб, і процес цей завершився вже в 1930-х роках. Л. Якубова з цього приводу зазначає: «Одержавлення мистецтва, перетворення митця на найманого працівника-агітатора було винаходом сталінського тоталітарного режиму і не мало аналогів у тогочасному

<sup>32</sup> Агеєва В. Марсіани на Хрещатику. Київ: Віхола, 2023. С. 166.

<sup>33</sup> Там само. С. 168.

<sup>34</sup> Там само.

<sup>35</sup> Єфремов С. Щоденники... С. 251.

<sup>36</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 4. Арк. 142.

<sup>37</sup> Ченцов В. Політичні репресії... С. 114.

<sup>38</sup> Шкандрій М. Авангардне мистецтво в Україні... С. 47.

світі (за масштабами воно перевершувало навіть нацистський відповідник) з усіма властивими йому вадами комерціалізації, ідеологізації, політизації, масовізації»<sup>39</sup>.

Отже, можна висувати, що у період раннього тоталітаризму 1920-х років ідеологічна спрямованість літературної діяльності визначала саму можливість творити й демонструвала лояльність до більшовицького режиму. У той час література й мистецтво ще не мали такої соціальної та політичної функції, яку їй нав'язав більшовицький режим у 1930-х роках. Боротьба між лівими

і правими була найчастіше протистоянням ідей, підходів до літературної діяльності, культурної орієнтації, а не ідеологічною боротьбою у прямому розумінні. Революційна, комуністична риторика у більшості угруповань була прагненням оновити літературу й суспільство в цілому. Ортодоксальні комуністичні погляди у літераторів і митців були швидше винятком, ніж правилом. Це засвідчує літературна дискусія 1925–1928 рр. Але, попри ідеологічне та ідейне протистояння між літературними угрупованнями, у 1920-х роках їх переважно поєднувало прагнення до розвитку української національної літератури.

<sup>39</sup> Виборюючи волю... С. 572–573.

## REFERENCES

- Aheieva, V. (2023). *Marsiany na Khreshchatyku*. Kyiv: Vikhola [in Ukrainian].
- Bon, O. (2025). Kontroliovanyi renesans: vziattia pid kontrol bilshovytskym rezhymom ukrainskoho literaturno-mystetskoho seredovyshcha u 1920-kh rokakh [Controlled Renaissance: The Bolshevik Regime's Takeover of the Ukrainian Literature and Artistic Environment in the 1920s]. *Kyiv Historical Studies*, 1(20), 54–60 [in Ukrainian].
- <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.16>
- Chentsov, V. V. (2000). *Politychni represii v radianskii Ukraini v 20-ti roky*. Kyiv [in Ukrainian].
- Komarenko, T. O., & Shypovych, M. A. (1999). *Vlada i literaturno-mystetska intelihtentsiia radianskoi Ukrainy: 20-ti roky XX st.* Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Koshelivets, I. (1972). *Mykola Skrypnyk*. Miunkhen: Vydavnytstvo "Suchasnist" [in Ukrainian].
- Lutskyi, Yu. (2000). *Literaturna polityka v radianskii Ukraini 1917-1934*. Kyiv: Vydavnytstvo "Helikon" [in Ukrainian].
- Oleksa Varravva- Kobets (2024). *Zapysky pysmennyka*. Kyiv: "Panmediia" [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. (Ed.). (2009). *Poliuvannia na "Valdshnepa". Rozsekrencheni Mykola Khvylovyi. Naukovo-dokumentalne vydannia*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Prystaiko, V., & Shapoval, Yu. (1996). *Mykhailo Hrushevskiy i HPU–NKVD. Trahichne desiatylittia: 1924–1934*. Kyiv: Vyd-vo "Ukraina" [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. (1993). *Ukraina 20-50-kh rokiv: storinky nenapysanoi istorii*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. (2017). *Oleksandr Shumskiy. Zhyttia, dolia, nevidomi dokumenty: doslidzhennia, arkhivni materialy*. Kyiv; Lviv [in Ukrainian].
- Shkandrii, M. (2023). *Avanhardne mystetstvo v Ukraini, 1910-1930: pamiat, za yaku varto borotysia*. Kharkiv: VD Fabula [in Ukrainian].
- Shkandrii, M. (2015). *Modernists, Marxists and the Nation/ The Ukrainian Literary Discussion of the 1920s*. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Yefimenko, H., Kulchytskyi, S., Pyrih, R., Skalskyi, V., & Yakubova, L. (2021). *Vyprovovuiuchy doliu, hartuiuchy voliu. Ukraina i ukraintsi v XX — na pochatku XXI st. U 3-kh kn., Kn. 1: Ukraina i ukraintsi v 1917-1939 rr.*, Kyiv: "Klio" [in Ukrainian].
- Yefremov, S. (1997). *Shchodennyky, 1923-1929*. Kyiv [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 02.10.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 28.10.2025 р.



Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

**Едуард СЕМЕШИН,**

магістр історії, незалежний дослідник,  
Ромни, Україна

**Eduard SEMESHYN,**

Master of History, Independent Researcher,  
Romny, Ukraine

e-mail: [edvardhannover@gmail.com](mailto:edvardhannover@gmail.com)  
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5022-203X>

## **Особливий облік колишніх білогвардійців та діяльність мережі інформаторів на Сумщині (1920–1930-х років)**

У статті здійснено комплексний аналіз особливого обліку колишніх білогвардійців і діяльності мережі інформаторів на Сумщині в 1920–1930-х роках. Досліджено механізми функціонування радянської репресивної системи на місцевому рівні, а також соціальні, політичні й економічні наслідки цих процесів для регіону. Особливу увагу приділено взаємодії колишніх білогвардійців з радянськими органами безпеки, їхній участі у боротьбі проти так званих «ворогів народу». Виявлені, систематизовані та ретельно проаналізовані персонально-біографічні матеріали, що характеризують запис на особливий облік колишніх білогвардійців, а також їхнє становище в умовах радянської влади. Розкрито роль агентури під час масових репресій 1937–1938 років, коли органи НКВС активно залучали інформаторів і підставних осіб для організації та фальсифікації справ щодо так званих «повстанських контрреволюційних організацій».

**Ключові слова:** Сумщина, архівно-кримінальна справа, сталінські репресії, Біла армія, особливий облік, інформатори.

## **Special Accounting of Former White Guards and the Activities of an Informant Network in the Sumy Region (1920s-1930s)**

The article provides a comprehensive analysis of the special registration of former White Guards and the activities of the network of informants in the Sumy region during the 1920s and 1930s. It examines the mechanisms of the functioning of the Soviet repressive system at the local level, as well as the social, political, and economic consequences of these processes for the region. Special attention is given to the interaction between former White Guards and Soviet security authorities, their participation in the fight against the so-called “enemies of the people”, and the identification of the mechanisms that allowed the repressive authorities to effectively control the local population. The impact of these processes on the local political situation, social structure, and the general condition of the region is also considered. As a result of scientific research, personal-biographical materials have been identified, systematized, and carefully analyzed, which describe the registration of former White Guards and their situation under Soviet rule. The discovered documents help to understand how the Soviet authorities used such individuals in the fight against internal enemies, as well as how this process affected the everyday lives of local residents. The role of the informants during the mass repressions of 1937–1938 is revealed, when the NKVD actively involved informers and undercover agents to organize and fabricate cases against the so-called “insurrectionary counterrevolutionary organizations”. The mechanisms by which informants were used to create fictitious anti-Soviet groups that never existed in reality but became the basis for the persecution, arrest, and execution of many innocent people are explored. Special attention is given to the methods used by the NKVD to manipulate testimonies and documents, often resorting to torture and psychological pressure on suspects to obtain confessions that had no basis in reality. The ways in which agents were used to identify “enemies of the people”, sometimes even encouraging “criminal activity” in individuals who had no criminal intentions, are analysed.

**Keywords:** Sumy region, archival and criminal case, Stalinist repressions, White Army, special records, informants.

1920–1930-ті роки є значущими для розуміння процесів формування та функціонування радянської системи, зокрема репресивних структур й органів безпеки. Сумщина стала важливим об'єктом діяльності як для білогвардійських сил, так і для більшовицьких органів влади. Колишні білогвардійці перебували на особливому обліку й під пильним наглядом каральних органів. У цей час активно створювалася мережа інформаторів, через яку радянська влада здобувала розвіддані та виявляла підозрюваних у контрреволюційній діяльності. В умовах розширення повноважень каральні органи почали активно залучати як інформаторів колишніх білогвардійців, маючи на них компрометуючі матеріали. Вивчення цієї теми є важливим для глибшого розуміння механізмів функціонування радянської репресивної системи, а також для розгляду соціальних і політичних наслідків таких процесів на місцевому рівні.

Одними з перших дослідників діяльності мережі інформаторів в УСРР / УРСР були безпосередні очевидці тих подій. Серед них — Дмитро Соловей<sup>1</sup>, Кость Штепа та Фрідріх Гоутерманс<sup>2</sup>. У сучасній історіографії до вивчення цієї теми зверталися такі дослідники, як Роман Подкур, Віктор Ченцов<sup>3</sup>, Світлана Ляковська<sup>4</sup>, Сергій Білоконь<sup>5</sup>, Володимир Скрипчук<sup>6</sup>. Серед праць, які дещо пов'язані із Сумщиною, варто відзначити наукову розвідку Олександра Боня<sup>7</sup>, присвячену постаті Бориса Антоненка-Давидовича в контексті діяльності

каральних радянських органів. У дослідженні Зої Сніжок на тему репресій проти діячів товариства «Просвіта» в м. Батурин Чернігівської області частково висвітлено діяльність інформаторів на прикладі конкретної справи, серед фігурантів якої були уродженці та жителі м. Конотоп Сумської області<sup>8</sup>. У працях Геннадія Івануценка<sup>9</sup> та Олександра Сотника<sup>10</sup>, присвячених сталінським репресіям на Сумщині, розглянуто окремі факти щодо діяльності мережі інформаторів у регіоні. Загалом же слід зазначити, що це питання в межах сучасної території Сумщини залишається майже недослідженим.

*Метою статті* є комплексний аналіз особливого обліку колишніх білогвардійців, взаємодії колишніх учасників білого руху з органами безпеки та їхня діяльність як інформаторів ДПУ / НКВС на Сумщині.

Формування особливого обліку учасників антирадянських формувань розпочалося у 1919–1920 рр. Білогвардійці, які потрапили в полон, проходили процедуру фільтрації у найближчих місцевих відділах надзвичайної комісії. Осіб, придатних для подальшої комунікації, передавали до військових комісаріатів. Так, Костянтин Кухаренко у своїй автобіографії зазначає, що 18 серпня 1919 р., перебуваючи у м. Лебедин, був мобілізований до армії Денікіна. Служив у ній до лютого 1920 р., коли разом із групою солдат перейшов на бік 21-ї стрілецької радянської дивізії, де, за його словами, брав участь в «остаточній ліквідації Денікіна». У серпні 1920 р. був призваний до 40-ї Богучарської стрілецької дивізії, «де й брав участь проти Врангеля, після ліквідації Врангеля брав участь проти банд Махно». Згодом служив помічником 4 штаба дивізії військ ВЧК, дислокованої в м. Бахмут Донецької губернії. У вересні 1921 р. був переведений до Харкова на посаду начальника оперативного відділу штабу військ ВЧК, яку обіймав до демобілізації у квітні 1922 р. З лютого 1923 р. працював молодшим інспектором соціального виховання у Сумському відділі народної освіти (ВНО)<sup>11</sup>. У серпні 1933 р. був затверджений завідувачем школи № 3 у м. Суми<sup>12</sup>. У квітні 1938 р. заарештований як

<sup>1</sup> Соловей Д. Голгота України. Частина 1. Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною. Київ: Центр навчальної літератури, 2020. 288 с.

<sup>2</sup> Штепа К., Гоутерманс Ф. Чистка в Росії. Харків: Фолю, 2000. 176 с.

<sup>3</sup> Подкур Р., Ченцов В. Документи органов государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов: историко-ведческий анализ / НАН Украины. Институт истории Украины. Тернополь, 2010. 372 с.

<sup>4</sup> Ляковська С.П. Специфіка використання конфіденційного співробітництва радянськими каральними органами в Україні (1918–1934). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2020. Вип. 28–29. С. 82–98.

<sup>5</sup> Білоконь С. Секоти як елемент механізму державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. 2012. Вип. 17. С. 40–48.

<sup>6</sup> Скрипчук В.П. ЧК–ДПУ Харківщини у придушенні повстанського руху в перші роки НЕПу (1921–1923). *Науковий збірник Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Серія: Історична пам'ять*. 2016. Вип. 34–35. С. 42–51.

<sup>7</sup> Боня О.І. Борис Антоненко-Давидович у фокусі уваги радянських каральних органів у 1920 роках. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2024. Вип. 38. С. 7–18. <https://doi.org/10.34079/2226-2830-2024-14-38-7-18>.

<sup>8</sup> Сніжок З. Батуринська «Просвіта» у світлі архівно-слідчих справ. *Сіверянський літопис*. 2019. № 4–5. С. 209–214.

<sup>9</sup> Івануценко Г.М. ОУН–УПА на Сумщині. Т. 2. 2009. 232 с.

<sup>10</sup> Сотник О.М. Геноцид української нації. Суми: Видавництво «Мак-Ден», 2008. 100 с.

<sup>11</sup> Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО). Ф. 166. Оп. 12. Спр. 4065. Арк. 3зв.

<sup>12</sup> Державний архів Сумської області (далі — ДАСО). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 389.

учасник антирадянської організації та засуджений до розстрілу<sup>13</sup>.

Іншою була доля Тихона Овчинникова, який у 1919 р. прибув до м. Охтирка, де невдовзі був мобілізований до 3-го Дроздовського полку Білої армії. Згодом разом із білогвардійськими частинами відступав у напрямку Ростова, Краснодару й Новоросійська. Коли основна частина білогвардійців евакуювалася за кордон пароплавом, Т. Овчинников, хворий на тиф, залишився і потрапив у полон. Військовий комісар Новоросійська направив його до Харкова, звідки він повернувся до Охтирки. У вересні 1920 р. Т. Овчинникова заарештувала губернська надзвичайна комісія. Він був відправлений до концтабору під Харковом, де перебував до травня 1921 р. Звільнений за амністією, оголошеною у березні того ж року на V Всеукраїнському з'їзді Рад<sup>14</sup>.

Юрій Самброс зазначає в мемуарах: «В СРСР для всіх колишніх офіцерів, хто не лише служив у «білих», але й тільки перебував на території, зайнятій білими, здається, з 1924 року, заведено так званий «особый учет». Він полягав у тому, що нас, офіцерів, викликали до органів політрозшуку, заводили на кожного особливу картку-анкету й видавали особливе «вовче» посвідчення з фотокарткою, в якому було вказано, що без дозволу органу політрозшуку ти нікуди виїхати не маєш права»<sup>15</sup>. Як зазначає дослідниця Ольга Рябенко, ще навесні 1923 р. виші отримали наказ від ДПУ, згідно з яким усі, хто служив в Білій армії або перебував на території, окупованій білими, повинні були подавати заяви до губвідділів ДПУ на ім'я голови особливої комісії з розгляду клопотань — із проханням дозволити їм залишитися на навчання. Тим, хто цього не зробив, загрожувало відрахування<sup>16</sup>. Слід зазначити, що саме в цей час відбулося розширення повноважень каральних органів. Наказом Реввійськради та ДПУ СРСР від 15 квітня 1923 р. на війська ДПУ й міліцію повністю поклали відповідальність за боротьбу з «бандитизмом». 9 травня 1924 р. ЦК РКП(б) та Президія ЦВК СРСР за пропозицією Ф. Дзержинського підпорядкували органам ДПУ міліцію та карний розшук<sup>17</sup>.

11 лютого 1925 р. була ухвалена постанова ЦВК та РНК СРСР «Про списання з особливого обліку деяких категорій колишніх білих

офіцерів та військових урядовців». Вона не стосувалася всіх колишніх білогвардійців, а лише двох конкретних категорій: тих, хто на час видання постанови перебував на службі в армії або на флоті («нагороджені орденами Червоного або Трудового знаку — як на службі в Червоній армії і Червоному флоті»), і тих, хто перебував у запасі<sup>18</sup>. Ю. Самброс зазначає, що «в 1927 році, з нагоди 10-річного ювілею радянської влади, оголошено урядом амністію: особливий облік номінально було скасовано. Фактично ж становище морально-правної виключеності для всіх цих осіб лишалося без змін»<sup>19</sup>. Йдеться про постанову Президії ЦВК СРСР від 2 листопада 1927 р., що проголошувала амністію для широких категорій засуджених, за винятком активних учасників антирадянських політичних партій, злісних розтратників і хабарників. Особи, засуджені до 1 січня 1923 р. за вироками судів або адміністративних органів за «контрреволюційну» діяльність у роки громадянської війни, підлягали звільненню. Тим, кого засудили органи ОДПУ СРСР після цієї дати, терміни ув'язнення скорочувалися: на третину — за політичні злочини й на чверть — за державні злочини та збройний розбій. У постанові також було задекларовано подальше зняття з особливого обліку всіх колишніх офіцерів і військових чиновників білогвардійських армій<sup>20</sup>.

З іншого боку, на законодавчому рівні продовжувалося обмеження прав колишніх білогвардійців. Так, у 1927 р. вийшла «Інструкція про перевибори до Рад», згідно з якою масово позбавлялися виборчих прав усі колишні «білі» та інші офіцери<sup>21</sup>. Поява інструкції була зумовлена як зовнішньополітичними, так і внутрішніми чинниками, зокрема незадовільними результатами виборів до сільських рад у 1926 р. й активною антикомуністичною агітацією з боку заможних селян (куркулів) і колишніх білогвардійців. Показовим є приклад Віктора Зінголя, який після повернення з еміграції був призначений завідувачем російською школи в м. Глухів. У 1925 р. під час окружного з'їзду вчителів він очолив антирадянську групу педагогів, які під час виборчої кампанії здійснювали активну пропаганду проти комуністів і кандидатів, висунутих комуністичною

<sup>18</sup> Автушенко І., Стоян Т. Репресії проти військово-службовців в УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр.: особливості та наслідки. *Український історичний журнал*. 2021. № 6. С. 46.

<sup>19</sup> Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму... С. 198.

<sup>20</sup> Василенко В. Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925 рр.): архівно-кримінальні справи свідчать... *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2012. Вип. 2. С. 62.

<sup>21</sup> Вронська Т.В. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні: ідеологія та практика (1917–1953 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Національна академія наук України, Ін-тут історії України. Київ, 2009. С. 88.

фракцією. Врешті-решт В. Зінголя позбавили виборчих прав як колишнього білогвардійця, а 25 квітня 1929 р. заарештували за проведення антирадянської агітації<sup>22</sup>. Т. Овчинникова в 1927 р. позбавили виборчих прав за службу в лавах білих, хоча наступного року його поновили у правах<sup>23</sup>. Григорій Андрієнко, вчитель із м. Глухів, був позбавлений виборчих прав у 1929 р. як білий реємігрант<sup>24</sup>.

7 червня 1927 р. відбулися дві події, що суттєво вплинули на внутрішню політику СРСР. У Варшаві вбили радянського дипломата Петра Войкова, а білогвардійська група на чолі з В. Ларіоновим, що незаконно перетнула радянський кордон, здійснила теракт у Ленінграді. Після цього вони успішно повернулися до Фінляндії, звідки під тиском радянської влади були вислані до Франції. У 1931 р. в Парижі опубліковано спогади В. Ларіонова про ці події<sup>25</sup>. Наслідком теракту стали репресії проти колишніх білогвардійців у СРСР. Уже наступного дня після вбивства П. Войкова й теракту в Ленінграді Й. Сталін надіслав телеграму з пропозицією «дати ОДПУ директиву про повальні обшуки та арешти монархістів і всякого роду білогвардійців по всьому СРСР з метою їх повної ліквідації усіма заходами. Вбивство Войкова дає підставу для повного розгрому монархістських і білогвардійських осередків у всіх частинах СРСР усіма революційними заходами»<sup>26</sup>. Упродовж наступних років у державних установах тривала «чистка» від колишніх білогвардійців та їхніх родичів. Так, наказом директора Сумського інституту соціального виховання (далі — СумІСВ) № 32 від 14 березня 1932 р. з вишу було відраховано студента 2 курсу техно-математичного відділу А. Бондаренка — як сина білого емігранта<sup>27</sup>. Політична чистка в СРСР досягла свого апогею після вбивства С. Кірова в 1934 р. Попри те, що в історіографії ця подія зазвичай вважається початком масштабного знищення політичної опозиції, першою офіційною версією, поданою радянською пресою, була змова закордонних білогвардійських організацій. Газети переконували суспільство, що емігрантські білогвардійські структури вже протягом кількох років направляють своїх емісарів до Радянського Союзу з метою організації терористичних актів. Цю

версію було активно підтримано в офіційних джерелах, зокрема через публікацію виступу наркома закордонних справ СРСР М. Литвинова на засіданні Ради Ліги Націй 8 грудня 1934 р. У своїй промові, вказуючи на загрозу з боку «емігрантських збройних банд», він сформулював концепцію так званого «міжнародного тероризму»<sup>28</sup>. У газеті «Правда» було опубліковано низку матеріалів про розстріли за справами так званих «білогвардійців-терористів», зокрема в Києві<sup>29</sup>.

Дискримінаційна політика радянської влади щодо колишніх білогвардійців створювала широкі можливості для їх вербування та розширення існуючої агентурної мережі. Сам процес вербування часто мав примусовий характер. Відомий історик Кость Штепа, який сам був репресований в 1938 р., зазначав: «...інші сексоти виконували свою роботу під впливом більшого чи меншого безпосереднього тиску на тій машині, під колеса якої вони потрапили. Це, звичайно, слабкі й безхарактерні люди чи такі, що мали підстави боятися НКВС. У своїй більшості вони були завербовані з величезного числа людей, що сподівалися, працюючи на НКВС, здобути прихильність цієї організації та відвернути небезпеку жереба “класового ворога”»<sup>30</sup>. Дослідниця А. Шмалюх наводить приклад листа студента Миколи Пучкіна до наркома освіти А. Луначарського, написаного наприкінці 1928 р. У ньому він повідомляв, що співробітник ДПУ при РНК СРСР «з револьвером в руках» примусив його у 1925 р. підписати згоду на співпрацю як таємного агента, а потім почав вимагати доносів. Під час навчання в університеті через відмову збирати потрібну інформацію студентові постійно висували звинувачення у «небажанні працювати на користь радянської влади», погрожуючи засланням і розстрілом<sup>31</sup>. Ці погрози не були порожніми. У грудні 1925 р. Кременчуцький окружний відділ ДПУ УСРР заарештував і за вироком Особливої наради при колегії ОДПУ СРСР розстріляв кількох агентів-двійників<sup>32</sup>.

Вивчення архівних справ свідчить про те, що схожа ситуація склалася й на Сумщині. Секретар Сумського педагогічного технікуму Михайло

<sup>22</sup> ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 904. Арк. 17, 23–25.

<sup>23</sup> Там само. Спр. 221. Арк. 17, 17зв., 18.

<sup>24</sup> Там само. Ф. Р-7641. Оп. 3. Спр. 486. Арк. 60.

<sup>25</sup> Ларионов В.А. Боевая вылазка в СССР. Записки организатора взрыва Ленинградского Центрального парт-клуба (июнь 1927). Париж, 1931. 58 с.

<sup>26</sup> Лубянка. Сталин и ВЧК—ГПУ—ОГПУ—НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 — декабрь 1936 / под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. Москва: МФД, 2003. С. 133.

<sup>27</sup> ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 28.

<sup>28</sup> Выступление тов. Литвинова. *Правда*. 1934. 10 декабря.

<sup>29</sup> Приговоры Военной Коллегии Верховного Суда Союза ССР в гор. Киеве по делам о террористах-белогвардейцах. *Правда*. 1934. 18 декабря.

<sup>30</sup> Штепа К., Гоутерманс Ф. Чистка в Росії... С. 130.

<sup>31</sup> Шмалюх А.А. «Колишні люди» в соціально-класовій структурі українського радянського суспільства 1920-х — 1930-х рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Уманський державний педагогічний університет ім. П. Тичини, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. Умань, 2020. С. 93.

<sup>32</sup> Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР... С. 63.

Тетерін, колишній учасник армії УНР, після повернення з Польщі у 1922 р. був узятий на особливий облік Київським ДПУ. Після переїзду до міста Суми в 1925 р. його поставили на облік вже місцевого відділу ДПУ, де він, згідно з матеріалами справи, нібито добровільно погодився співпрацювати як секретний агент. Однак, як зазначалося в кримінальній справі М. Тетеріна, той систематично надавав свідчення лише про дрібні, мало-значущі факти — переважно щодо членів партії, — і водночас вів «антирадянську діяльність» у навчальному закладі. Зокрема, переконував студентів у необхідності створення Української автокефальної церкви, пропонував збирати кошти на її підтримку й закликав відвідувати церкву. 22 січня 1930 р. його було заарештовано, а 8 лютого того ж року засуджено до розстрілу постановою трійки ДПУ<sup>33</sup> (рис. 1). Олексій Шаблінський, який проходив у тій самій справі, спочатку був звільнений з-під варти. Проте 4 березня 1938 р. його знову заарештували за звинуваченням у участі в антирадянській організації і засудили до розстрілу<sup>34</sup>.



Рис. 1. М. Тетерін. Фотографія з кримінальної справи (ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 5. Спр. 771)

У низці випадків в архівно-кримінальних справах вдалося виявити свідчення репресованих про їхню співпрацю з каральними органами. Так, Ілля Евенбах, який на час арешту, 25 липня 1938 р., працював вчителем математики та фізики школи № 4 в м. Ромни, був звинувачений, серед іншого, у тому, що як секретний співробітник органів НКВС дезінформував каральні органи<sup>35</sup>. Петро Русаков, заарештований в серпні 1937 р. і засуджений до розстрілу, у 1927 та 1934 роках двічі залучався до секретної роботи НКВС, однак відмовлявся від виконання завдань і фактично ухилявся від співпраці, що, ймовірно, і стало основною причиною його арешту<sup>36</sup>. Учителю

школи с. Коровинці Недригайлівського району (нині Роменський район) Данило Калита, репресований у 1937 р., у 1934–1936 рр. працював інформатором Недригайлівського районного відділу НКВС під псевдонімом Школьників<sup>37</sup>.

Омельян Ковальков народився 7 серпня 1880 р. в с. Печеніги (нині Чугуївський район Харківської області). У 1899 р. закінчив Вовчанську вчительську семінарію, а 1910 р. — Глухівський вчительський інститут. Навчався також на історико-філологічному факультеті Київського університету, але не закінчив його. У 1899–1907 рр. вчителював у селах Сумщини, 1910–1912 рр. — у вищій початковій школі та чоловічій гімназії м. Клинці Чернігівської губ. (нині Брянська область Росії), 1912–1914 рр. — у Кам'янець-Подільській вищій початковій школі та на педагогічних дворічних курсах при ній, 1915–1918 рр. — у Київській 5-й вищій початковій школі. Обіймав низку посад у сфері народної освіти на Сумщині: у 1919–1923 рр. був інструктором Сумського ВНО та завідувачем дитячого будинку № 3, учителем української мови у школі № 4 (з 1919), викладачем агрошколи (1920–1922), школи № 3 (з 1920 р.) та єврейської школи. Працюючи інструктором Сумського ВНО, виїжджав до Полтави, де тимчасово працював у культурно-просвітньому відділі спілки споживчих товариств. З 1 грудня 1924 р. працював викладачем української мови та літератури в підготовчій групі Сумських педагогічних курсів, а з січня 1925 р. обіймав посади секретаря комітету та завідувача бібліотеки цих курсів. Після реорганізації курсів залишився працювати у створеному на їхній базі педагогічному технікумі, звідки був звільнений 1 жовтня 1925 р.<sup>38</sup> Ю. Самброс залишив спогади про О. Ковалькова у своїх мемуарах, назвавши його «педагогом типу “щирих українців”, жвавим, хоч і літнім чоловіком, з довгими козацькими вусами, з компанійським і веселим характером. У подальших роках він, здається, після арешту і в'язниці пошився у таємні штатні донощики ДПУ (ходили такі уперті чутки) й накоїв невинним людям брехливими доносами багато лиха»<sup>39</sup>. 3 березня 1938 р. О. Ковальков, який працював викладачем училища красних старшин, був заарештований як учасник сфальсифікованої каральними органами «контрреволюційної організації» і 15 квітня того ж року засуджений до розстрілу<sup>40</sup>. У книзі «Реабілітовані історією» наводиться коротка біографія Віктора Ковалькова, народженого 1905 р. у с. Нижня Сироватка на Сумщині. На час арешту, 29 січня

<sup>33</sup> ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 5. Спр. 771. Арк. 46.

<sup>34</sup> Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 1... Суми, 2005. С. 247.

<sup>35</sup> ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 816. Арк. 149.

<sup>36</sup> Там само. Ф. Р-7641. Оп. 4. Спр. 247. Арк. 98.

<sup>37</sup> Там само. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 466. Арк. 173, 173зв.

<sup>38</sup> Там само. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 118–120, 122–124.

<sup>39</sup> Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму... С. 175.

<sup>40</sup> Реабілітовані історією. Харківська обл. Кн. 3, ч. 2. Київ, Харків: Оригінал, 2016. С. 260.

1933 р., він працював вчителем виробничо-політехнічної школи. За контрреволюційну діяльність був висланий на три роки в Архангельську область<sup>41</sup>. Таким чином, Ю. Самброс або не знав, або свідомо замовчав про арешт сина О. Ковалькова. В архівних фондах зберігається особова справа студента Сумського державного педагогічного інституту (далі — СумДПІ) В. Ковалькова<sup>42</sup>. Також в одній зі справ є заява студентки Наталії Ковалькової від 17 серпня 1927 р. до дирекції Сумського педтехнікуму, у якій вона повідомляє, що народилася 1 листопада 1906 р., позапартійна, її батько — вчитель у м. Суми, завідувач школи № 9 (на Засульській площі), і просить допустити її до іспитів на право викладати в школі<sup>43</sup>. Своєю чергою, в анкеті О. Ковалькова як адреса також вказана школа № 9, Засульська площа, що дає змогу з упевненістю стверджувати: згадана студентка — його донька<sup>44</sup>.

Також Ю. Самброс розповідає про свого близького знайомого Григорія Сергієнка, який співпрацював з органами політичного розшуку<sup>45</sup>. Він народився 24 січня 1898 р. у м. Охтирка. Освіту здобув в Охтирській гімназії, яку закінчив у 1917 р. Того ж року вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету, але припинив навчання у 1919 р. У жовтні 1918 р. був запрошений викладати в Охтирську гімназію та вище початкове училище, де читав курси української мови та математики. У 1920–1922 рр. обіймав посаду завідувача Охтирського міського ВНО. У 1923 р. за призначенням губерньського ВНО став окружним інспектором технічної освіти в м. Суми, де одночасно керував профшколою до травня 1930 р. Після цього його призначили заступником директора Сумського автодорожнього технікуму. У жовтні 1932 р. у зв'язку переведенням технікуму до Полтави Г. Сергієнка призначили на посаду заступника начальника школи ФЗУ з виробничого та теоретичного навчання при Сумському машинобудівному заводі ім. Фрунзе<sup>46</sup>. У 1938 р. його заарештували за обвинуваченням у причетності до вигаданої каральними органами «повстанської організації», але потім звільнили з-під арешту. 17 березня 1945 р., перебуваючи в лавах Радянської армії, Г. Сергієнко був повторно репресований і засуджений на 20 років каторжних робіт<sup>47</sup>.

Репресований вчитель Тихон Овчинников (м. Охтирка) у своєму листі від 19 березня 1939 р. писав, що 1925 р. уповноважений ДПУ Охтирського району примусив його стати інформатором й надавати свідчення про настрої серед вчительства. Він дав підписку й передавав каральним органам інформацію, яку чув особисто. У 1932 р. Т. Овчинников був заарештований місцевим ДПУ за звинуваченням в антирадянській агітації, однак через два місяці вийшов на волю. А вже у 1933 р., з невідомих йому причин, був звільнений зі школи, після чого виїхав на Донбас, а до Охтирки повернувся лише у 1936 р. У вересні 1937 р. його знову викликав начальник НКВС і зажадав відновити співпрацю як інформатора. Т. Овчинников погодився, продовжуючи передавати лише ту інформацію, яку чув особисто. Проте цього виявилось недостатньо. НКВС вимагав від нього більше, ніж той міг надати. 2 грудня того ж року його було заарештовано. Одним зі свідків у справі Т. Овчинникова був Віктор Андрієвський, який напередодні війни разом із дружиною виїхав до західних областей України<sup>48</sup>, працював у Кременецькому педінституті. Спогади про нього залишив Максим Бойко: «Мої сумніви щодо Андрієвського не давали мені спокою; я був у добрих відносинах з полк[овником] Кобозевим і делікатно одного разу я його спровокував на розмову про цю особу. Він мені сказав стисло довірливо: “Виктор Петрович подлежит тернопольському управленню КГБ”»<sup>49</sup>.

Показовою є історія Михайла Алімова — брата відомого радянського поета Сергія Алімова<sup>50</sup>. Ю. Самброс згадував, що Михайло, навчаючись на юридичному факультеті, був мобілізований до армії під час Першої світової війни й отримав звання прапорщика. У спогадах Ю. Самброса йдеться: «...коли фронт німців 1918 р. почав наблизитися до Тростянця, я, щоб уникнути небезпеки можливих насильств і ексцесів, які могли чинитися над населенням як з боку більшовиків, що відступали, так і з боку німців, що наступали з гайдамаками, — на якийсь тиждень-півтора сховався разом із Мишком Алімовим в сусідньому селі Верхо-Люджа у початковій школі, де його мати була вчителькою»<sup>51</sup>. Згодом М. Алімова примусово мобілізували до армії Павла Болбочана. Він відступав разом з нею в складі кавалерії аж до Житомирщини. Там, за словами Самброса,

<sup>41</sup> Реабілітовані історією. Харківська обл. Кн. 1, ч. 1. Київ, Харків: Оригінал, 2005. С. 570.

<sup>42</sup> ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 2. Спр. 319.

<sup>43</sup> Там само. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 26–27.

<sup>44</sup> Там само. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 123.

<sup>45</sup> Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму... С. 122–123.

<sup>46</sup> ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 2. Спр. 684. Арк. 2, 23в.

<sup>47</sup> Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 1... С. 232.

<sup>48</sup> ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 34, 34зв., 35, 92зв.

<sup>49</sup> Бойко М. Волинь продовжує боротьбу. *Літопис Волині*. Канада: Т-во «Волинь». 1988. С. 116.

<sup>50</sup> Крижанівський В.М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1924–1941 рр.». *Історичні студії суспільного прогресу*. 2018. Вип. 6. С. 113.

<sup>51</sup> Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму... С. 90.

відбулася трагедія: «...українці були розбиті, червоні їх наздоганяли й рубали [...] Мишко потрапив у полон, його роздягли, мали зарубати. Сліпий випадок зберіг йому життя: в ескадроні червоних не було писаря, й Мишко став писарем. Перехворів після застуди, поволі зник до нового середовища. Прослужив у Червоній армії років зо два. Але дуже мучився тим, що трохи змінив своє прізвище, назвавшись Олініном. Кілька років підряд потім ніяк не міг позбутися того псевдоніма, живучи під гнітом жаху щодня очікуваного розкриття прихованого ним справжнього прізвища, й лише якийсь щасливий випадок згодом допоміг таки йому нарешті знову зватися Алімовим. Пізніше він за моєю допомогою став учителем у Тростянці й висунувся тут як культурна, радянська, розвинена й талановита людина. Ще пізніше — працював інспектором народної освіти в Харкові, директором великої школи там таки, переїхав на якийсь час на таку ж роботу до Києва й, нарешті, років зо два працював у Глухові викладачем української літератури у педагогічному інституті. Глухів був його останнім вільним прихилком на цій землі. В роки масового, поспільного радянського терору він був там заарештований і засланий на Далекий Схід, де й помер від тяжкої роботи, бо мав хворі суглоби»<sup>52</sup>. З архівно-кримінальної справи М. Алімова відомо, що в 1931 р. він був заарештований органами ДПУ й перебував під вартою два місяці. Імовірно, саме тоді він міг бути завербований як секретний співробітник ДПУ / НКВС. Ю. Самброс помилково стверджує, що М. Алімова було репресовано в Глухові. Насправді з 1 вересня 1936 р. він працював у Ніжинському педінституті. У характеристиці, складеній на нього, зазначалося, що дирекції стало відомо про його аморальну поведінку: організація пияцтва, бешкетування в ресторані, де він у нетверезому стані кричав, що нікого не боїться, бо в НКВС у нього всі знайомі. 3 жовтня 1937 р. М. Алімова заарештували. Він був засуджений до 10 років таборів і помер в ув'язненні у 1939 р.<sup>53</sup>

Олексій Красиков був обвинувачений у тому, що, як секретний співробітник НКВС, зустрічався із «контрреволюційними людьми», яких попереджав про небезпеку, й критикував владу. Крім того, обвинувачуваному приписували співпрацю із білогвардійською контррозвідкою і видачу комуністів під час окупації Сумщини Білою армією<sup>54</sup>. О. Красиков народився 20 травня 1881 р.<sup>55</sup> в с. Студенець Могильовської області

(Білорусь). Освіту здобув у вчительській семінарії та інституті. В обвинувальному вирокі зазначено, що до Сумського відділу НКВС надійшла інформація про участь О. Красикова, взводного командира у званні підпрапорщика, у придушенні робітничого повстання в Кронштадті у 1905 р. Під час допиту 4 серпня 1937 р. О. Красиков пояснив, що того року служив командиром 14-ї роти 4-го Кронштадтського артилерійського полку, яка перебувала на Північному фронті та участі у приборкуванні повстання не брала. Було задіяно лише 13-ту роту. У матеріалах додаткового розслідування стверджується, що О. Красиков не міг брати участі у приборкуванні робітничого виступу, оскільки до армії його мобілізували лише в 1915 р., після чого він служив у Кронштадтському фортечному артилерійському полку<sup>56</sup> (рис. 2).

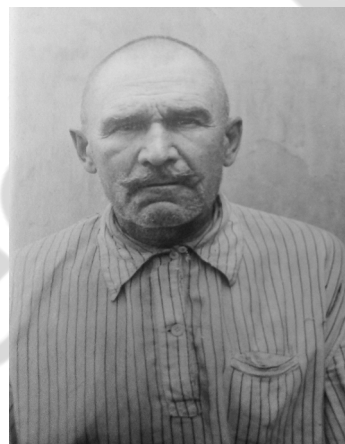


Рис. 2. О. Красиков. Фотографія з кримінальної справи (ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 969)

19 серпня 1915 р. був мобілізований із запасу за розпорядженням Сумського повітового військового начальника й направлений до 3-го піхотного запасного батальйону. 6 жовтня 1915 р. переведений до 2-го Кронштадтського кріпосного артилерійського полку. 24 лютого 1916 р. зарахований до 1-ї роти 3-ї Петергофської школи прапорщиків для проходження курсу підготовки. 14 травня 1916 р. наказом по Петроградському військовому округу отримав звання прапорщика. 19 травня 1916 р. відряджений у розпорядження командира запасного важкого гарматного артилерійського полку. 1 червня 1916 р. був призначений молодшим офіцером до 4-ї окремої позиційної батареї «В». 24 квітня 1917 р. батарея увійшла до складу 10-ї армії. 5 жовтня 1917 р. призначений завідувачем команди зв'язку в дивізіоні. Був одружений із селянкою Варварою Єгорівною. Мав сина Василя<sup>57</sup>, народженого 1 травня 1913 р., і доньку Раїсу, народжену 20 жовтня 1915 р.,

<sup>52</sup> Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму... С. 33–34.

<sup>53</sup> Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 4085. Арк. 7зв., 8.

<sup>54</sup> ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 969. Арк. 2, 28.

<sup>55</sup> Дата народження уточнена за довідкою від 1958 року, тоді як за анкетами 1937 р. він народився у 1884 р. — Авт.

<sup>56</sup> ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 969. Арк. 26, 27зв., 28, 56.

<sup>57</sup> В анкеті О. Красикова 1937 р. син не згадується і його доля невідома. — Авт.

доньку Ларису, 1927 р. н. Повернувшись 1918 р. з військової служби в чині поручика, О. Краси́ков влаштувався завідувачем школи в с. Улянівка (нині Сумський район Сумської області). Попри те, що в царській армії він служив у чині поручика, до денікінської армії був мобілізований як рядовий. За словами О. Краси́кова, всі мобілізовані офіцери проходили службу як солдати — командні посади обіймали лише кадрові офіцери. Згідно з анкетною, О. Краси́ков у 1918 р. прослужив 15 днів у Білій армії, однак у тому ж році був заарештований Надзвичайною комісією. В архівній довідці від 29 квітня 1958 р. зазначено, що в наказі по 41-му Суворовському пішому полку денікінської армії від 28 жовтня 1918 р. фігурує вахмістр нестрогої команди О. Краси́ков<sup>58</sup>.

У своєму свідченні від 1 серпня 1937 р. О. Краси́ков визнав, що наприкінці 1918 або на початку 1919 р. він передав денікінцям трьох комуністів і одного безпартійного члена волвиконкому. Серед осіб, названих ним у заяві, були: Яків Стеценко — на той час голова волвиконкому (на момент свідчень проживав в Улянівці, безпартійний; був виключений із ВКП(б) у 1924 р. за шлюб із «куркулькою»), Дмитро Олійник — тоді член виконкому, останнім часом працював в Улянівській кооперації, Іван Бойко — завідувач земельним відділом волвиконкому, а також безпартійний Степан Горбуленко — член волвиконкому, який на час свідчень працював у колгоспі. Згодом Краси́кову стало відомо, що Бойко й Стеценко на той час не було в селі, а Олійнику й Горбуленку вдалося втекти від денікінців. Тобто нікого з них не заарештували. Водночас він заперечував свою причетність до розстрілу Якова Болдавського, стверджуючи, що того привезли білогвардійці з с. Миколаївка й розстріляли на площі, коли Краси́ков ще не служив у денікінській армії, а працював учителем. Під час перебування у Харківському 1-му лазареті, куди його було направлено як пораненого в бою з червоними, він подав заяву до сумської контррозвідки. Однак під час подальшого допиту Краси́ков уточнив, що помилково вказав місце — насправді заяву подав у м. Суми. Тоді він відступав разом із частинами денікінців зі села Степанівка до Сум, де пробув два дні, а потім разом зі своєю частиною вирушив у наступ. Перебуваючи в Сумах, за власною ініціативою написав заяву до контррозвідки, у якій вказав на Стеценка та низку інших осіб — комуністів і активних радянських працівників. Після подачі заяви один із офіцерів запитав його, звідки той знає мешканців Улянівки. Коли О. Краси́ков відповів, що тривалий час жив у цьому селі, офіцер запропонував йому співпрацювати з контррозвідкою — таємно повідомляти про всіх підозрілих осіб

і комуністів. Він погодився й підписав відповідне зобов'язання. Однак уже через два дні його частина вирушила в наступ на с. Головашівку, а згодом — на с. Вири. Слід зазначити, що на допиті 4 серпня 1937 р. О. Краси́ков стверджував, що був поранений в бою 30 серпня 1919 р., а на допиті 1 серпня того ж року заявив, що був евакуйований до Харківського 1-го лазарету в листопаді 1919 р. Після повернення до с. Улянівка О. Краси́ков вчителював до приходу більшовиків<sup>59</sup>.

Свідок Яків Стеценко 7 серпня 1937 р. стверджував, що, коли у 1919 р. денікінці зайняли Улянівку, О. Краси́ков одягнув офіцерську форму й приєднався до денікінського загону. Рідний брат свідка, Іван Стеценко, на той час очолював волосний революційний комітет у селі, однак напередодні приходу білих виїхав. Оскільки Іван мешкав у будинку брата, до оселі незабаром прийшли солдати денікінської армії. Вони вимагали вказати місце перебування Івана, а коли не отримали відповіді — кілька разів били Якова ременями й прикладами гвинтівок, вибили шість зубів і забрали все майно, залишивши його з дружиною лише в спідній білизні. Хто саме видав його, він не знає, однак чув від селян, що О. Краси́ков їздив разом із білогвардійцями до інших сіл. Якову також було відомо, що денікінці неодноразово проводили обшуки в оселі Івана Олійника — брата Дмитра Олійника — й забрали частину їхнього майна<sup>60</sup>.

Дмитро Олійник 8 серпня 1937 р. свідчив, що в день вступу денікінців до с. Улянівка був розстріляний начальник взводу самооборони при волвиконкомі Яків Болдавський. Якова Стеценка білі жорстоко побили й відібрали в нього все майно. Також обшукували його брата — Івана Олійника — і конфіскували частину його речей, а сестру Марію побили бато́гом. Свідок не мав точних відомостей про те, чи служив О. Краси́ков у білій контррозвідці, однак серед селян ширилися такі чутки. Крім того, він підозрював, що саме О. Краси́ков міг донести денікінцям на його брата<sup>61</sup>.

Свідок Степан Горбуленко розповів, що знав О. Краси́кова з 1919 р. Тоді О. Краси́ков був завідувачем школи в с. Улянівка, а згодом його, як представника командного складу, призвали до Червоної армії. С. Горбуленко також був мобілізований до Червоної армії і служив лис-товодієм у запасному кавалерійському полку, а О. Краси́ков перебував у піхотному запасному полку. Вони разом проживали у гуртожитку для командного складу. Перед приходом денікінців до Сум та Улянівки С. Горбуленко був у відпустці вдома, у селі. Коли білогвардійці зайняли Улянівку, працював у полі. За словами

<sup>59</sup> Там само. Арк. 24–263в.

<sup>60</sup> Там само. Арк. 173в.

<sup>61</sup> Там само. Арк. 19, 193в.

<sup>58</sup> ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 969. Арк. 63в., 28, 34.

С. Горбуленка, під час окупації села О. Краси́ков був разом із денікінцями й видав їм колишніх працівників волосного ревкому. Про це йому розповів колишній волосний писар при денікінцях Гордій Долгозв'яз (помер у 1921 р.). За його словами, О. Краси́ков склав список активістів і працівників улянівського ревкому, який Долгозв'яз завіряв<sup>62</sup>.

Зі свідчень К. Кухаренка відомо, що О. Краси́ков працював завідувачем школи в с. Улянівка до 1926 р. Після цього, за сприяння інспектора ВНО Сергія Лук'янова — колишнього офіцера армії УНР, його було переведено на посаду завідувача школи № 10 у м. Суми. В анкеті О. Краси́кова зазначено, що у 1930 р. його заарештували органи ДПУ й протягом двох тижнів утримували під вартою без висунення обвинувачень<sup>63</sup>. Постановою секретаріату Сумського МПК від 24 серпня 1933 р. його затвердили на посаді завідувача школи № 7<sup>64</sup>. Згодом він працював у школі № 18, а з 1 вересня 1934 р. — за сумісництвом — учителем математики у школі № 6<sup>65</sup>. Напередодні арешту, 29 липня 1937 р., О. Краси́ков давав свідчення проти Олександра Козацького, якого вже 31 липня було заарештовано і згодом засуджено до розстрілу<sup>66</sup>. Самого О. Краси́кова заарештували 1 серпня 1937 р.<sup>67</sup>, а 22 серпня, за три дні до розстрілу, він дав свідчення проти М. Лугачова, з яким перебував у одній камері<sup>68</sup>.

Матеріали справи О. Краси́кова ґрунтувалися на свідченнях ще трьох осіб, двоє з яких — Костянтин Кухаренко та Микола Церковницький — імовірно були секретними співробітниками НКВС. Третій свідок, Борис Олексієнко, стверджував, що знав О. Краси́кова по спільній роботі в школі № 7; за його словами, їхні контакти тривали до 1933 р.<sup>69</sup> У постанові секретаріату Сумського МПК від 24 серпня 1933 р. йдеться про усунення Олексієнка з педагогічної роботи у школі № 1<sup>70</sup>. Це дає змогу висунути припущення, що його звільнення могло бути наслідком доносу з боку О. Краси́кова, або ж сам Б. Олексієнко підозрював останнього в цьому, що могло стати підґрунтям для його свідчень проти О. Краси́кова.

С. Ляковська зазначає, що каральні органи в міжвоєнний період виявляли обережність щодо вербування членів партії до агентурної роботи. Так, у директиві Південного окружного транспортного відділу ОДПУ (квітень 1926 р.)

наголошувалося, що «до вербування партійців необхідно вдаватися лише у виняткових випадках і кількісно [...] вони не повинні складати понад 8–10 % усього агентурного апарату»<sup>71</sup>. Втім, у наступні роки члени партії активніше залучалися до агентурної роботи.

Так, у своїй автобіографії Олександр Головашов повідомляє, що народився у 1904 р. в селі Рясне Краснопільського району Харківської області (нині Сумська обл.). За його словами, «до 12 років я жив при батьках, після чого батько вимушений був віддати мене у найми до куркулів, так як він не в змозі був утримувати велику сім'ю, яка складалася в той час із 8 чоловік, тому що він жив тоді дуже бідно. Після революції батько мій бідняк працював 14 років сторожом при сільраді по 1934 рік, в цьому році він умер»<sup>72</sup>. Член КП(б)У з 1929 р. Головашов проходив як свідок у сфальсифікованій каральними органами справі «контрреволюційної організації». З його анкети відомо, що в 1928–1933 рр. він служив у каральних органах. У записі про категорію військового обліку зазначено, що О. Головашов «затаєник и/о и ВО НКВД». 20 лютого 1938 р. він свідчив у справі вчителя Івана Тобілевича, характеризуючи обвинуваченого виключно з негативного боку<sup>73</sup>. В автобіографії О. Головашов також зазначає, що в 1928 р. був призваний до Червоної армії та направлений до 130-го стрілецького Богунського полку 44-ї дивізії (м. Житомир), а згодом — відряджений командуванням на навчання до Київської школи командирів імені С. Каменева. Після її закінчення у червні 1930 року був направлений до Мінська для подальшої служби в органах ОДПУ. Звільнений зі служби за станом здоров'я. Після демобілізації вступив до Інституту механізації сільського господарства в м. Таганрог, однак у 1934 р. змушений був припинити навчання через смерть батька. Після цього працював учителем у школі с. Пушкарне Краснопільського району. З 1 вересня 1937 р. був відряджений на навчання до Харківського учительського інституту іноземних мов. Після завершення навчання призначений на посаду третього секретаря райкому КП(б)У в Хотінському районі. У 1939 р. звернувся до дирекції СумДПП з проханням зарахувати його на заочне відділення історичного факультету<sup>74</sup>.

З роботою в каральних органах було пов'язано декілька студентів. Так, Микола Пліс народився 21 листопада 1913 р. у с. Красне Сумського району в сім'ї селянина-бідняка (з 1929 р. член колгоспу «Ленінець-ударник») (рис. 3).

<sup>62</sup> ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 969. Арк. 21, 21зв.

<sup>63</sup> Там само. Арк. 10, 10зв., 11, 23зв.

<sup>64</sup> Там само. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 389.

<sup>65</sup> Там само. Спр. 969. Арк. 4.

<sup>66</sup> Там само. Спр. 794. Арк. 11.

<sup>67</sup> Там само. Спр. 969. Арк. 1.

<sup>68</sup> Там само. Спр. 890. Арк. 34.

<sup>69</sup> Там само. Спр. 969. Арк. 8, 8зв., 9.

<sup>70</sup> Там само. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 390.

<sup>71</sup> Ляковська С.П. Специфіка використання конфіденційного співробітництва... С. 89.

<sup>72</sup> ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 2. Спр. 1452. Арк. 2.

<sup>73</sup> Там само. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 483. Арк. 13, 13зв.

<sup>74</sup> Там само. Ф. Р-2817. Оп. 2. Спр. 1452. Арк. 1–3.



Рис. 3. М. Плис. Фотографія з особової справи  
(Архів СумДПУ ім. А.С. Макаренка)

Після закінчення школи М. Плис працював у радгоспі Краснопільського району. 3 серпня 1931 р. відряджений на громадську роботу в с. Низи. На початку 1932 р. комітет комсомолу направив його на двомісячні курси пропагандистів. Після їх завершення М. Плис був призначений на посаду технічного секретаря Низівського об'єднаного робітничого комітету, а також виконував обов'язки пропагандиста у складі комсомольського комітету. У жовтні 1932 р. його відрядили на громадську роботу з організації хлібозаготівлі в с. Краснопілля. 16 грудня 1932 р. М. Плиса обрали головою робітничого комітету Шпилівського радгоспу й секретарем місцевої комсомольської організації. На цих посадах він працював до 15 січня 1935 р. Після цього Краснопільський райком ЛКСМУ відрядив його на навчання до радянської партійної школи в м. Суми, яку він закінчив у вересні 1935 р. У жовтні того ж року був призваний до армії. У 1937 р. звільнений у довгострокову відпустку, а з серпня 1937 р. по січень 1939 р. працював діловодом у НКВС, поєднуючи роботу з навчанням на вечірньому Робітфаку СумДПІ. У 1939/40 н. р. став студентом історичного факультету цього ж інституту. У вересні 1938 р. прийнятий в кандидати КП(б)У<sup>75</sup>. 24 жовтня 1940 р. переведений на заочний відділ у зв'язку із родинними обставинами: хвора дружина, яка потребувала тривалого лікування<sup>76</sup>. Працював інструктором ЛКСМУ. 23 червня 1941 р. був мобілізований в армію, у грудні 1941 — травні 1942 р. командував ротою, а з жовтня 1942 р. по березень 1944 р.

був командиром стрілецького батальйону, потім до листопада 1944 р. — командир офіцерської роти, після цього працював до липня 1945 р. викладачем тактики на курсах молодших лейтенантів 42-ї армії 2-го Прибалтійського фронту, з липня 1945 р. до січня 1947 р. — командир батальйону 19 Двінського полку 332-ї змішаної дивізії. Після демобілізації працював інструктором Оргвідділу РК КП(б)У. Знову вступив на історичний факультет СумДПІ<sup>77</sup>.

Після чистки каральних органів у 1939 р. кількох студентів СумДПІ мобілізували на службу до НКВС, серед них: Микола Шимко (3 курс природничого факультету; наказ по інституту від 5 травня 1939 р.), Анатолій Маринич й Олександр Сисенко (3 курс фізмату, наказ по інституту від 21 травня 1939 р.)<sup>78</sup>, Т. Лунік (4 курс природничого факультету; 10 жовтня 1939 р.)<sup>79</sup> і Юлія Дорошенко (з історичного факультету; 4 жовтня 1940 р.), яка протягом багатьох років обіймала посаду завідувачки спецчастини інституту<sup>80</sup>.

Значна кількість студентів служила в каральних органах під час Другої світової війни або була мобілізована до них у повоєнні роки. Так, студент історичного факультету С. Скуратовський 12 листопада 1948 р. вибув з інституту у зв'язку з переходом на роботу в органи МДБ<sup>81</sup>.

Павло Дунічевський народився 19 листопада 1888 р. в с. Кияниця Сумського району. Згідно з матеріалами його архівно-кримінальної справи, у минулому він був учасником Білої армії. У 1920–1925 рр. працював інструктором в Райспоживспілці, у 1925–1930 рр. — бухгалтером у Книгоспілці. У 1930 р. переїхав до м. Тростянець, де обійняв посаду бухгалтера. На момент арешту, 8 вересня 1937 р., працював бухгалтером Сумського машинобудівного технікуму. Його дружина Дора (1894 р. н.) — вихователька в дитячому будинку на вулиці Дзержинського. Донька Тамара, 19 р., також працювала в дитячому будинку, але на вулиці Леніна. Молодша донька Ірина, 10 р., навчалася у школі. Трійка при управлінні НКВС по Харківській області 27 листопада 1937 р. засудила Дунічевського до розстрілу<sup>82</sup>.

Зі свідчень П. Дунічевського відомо, що двоє його братів — Олександр та Іван — були офіцерами старої армії, служили у Білій армії та в 1919 р. емігрували за кордон. Олександр спочатку перебував у Польщі, а згодом, за словами матері обвинуваченого, виїхав до Сербії, де працював учителем. Переписувався він лише з матір'ю, тоді як сам Павло

<sup>77</sup> Архів СумДПУ ім. А.С. Макаренка. Личное дело Н.Ф. Плиса. Арк. 31.

<sup>78</sup> ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 248. Арк. 134зв., 138зв.

<sup>79</sup> Там само. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 251. Арк. 75зв.

<sup>80</sup> Там само. Спр. 253. Арк. 252.

<sup>81</sup> Там само. Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 9. Арк. 96зв., 97.

<sup>82</sup> Там само. Ф. Р-7641. Оп. 6. Спр. 713. Арк. 32, 38, 38зв.

<sup>75</sup> Архів СумДПУ ім. А.С. Макаренка. Личное дело студента Николая Филипповича Плиса. Арк. 1, 4, 4зв., 6, 25, 25зв.

<sup>76</sup> ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 203.

листів від нього не отримував. Інший брат, Іван, перебував у Франції, але про його долю він нічого не знав. Останній лист від нього мати отримала ще у 1923 р. Також, за словами обвинуваченого, перший чоловік його дружини, на прізвище Крюгер, помер у 1920 р. Батьки Крюгера, що були купцями з м. Суми, того ж року емігрували до Німеччини. Дружина П. Дунічевського до 1935 р. підтримувала листування з сестрою свого першого чоловіка, яка проживала в Німеччині. Щодо власного минулого, П. Дунічевський зазначав, що у старій армії служив бухгалтером при загоні Земської спілки, а також був вільновизначеним у батареї 13-ї армії. До Червоної армії його призвали у 1919 р., однак через поганий зір він не проходив служби. Того ж року був мобілізований до Білої армії, у складі якої відступав до Криму. У Сімферополі потрапив до армії генерала Слащова, а згодом — до армії Врангеля. У лавах Білої армії служив до липня 1920 р.<sup>83</sup>

Один із братів П. Дунічевського — Олександр — став доволі відомою постаттю в еміграції. Його біографія висвітлена в дослідженні Р. Ковалю та В. Моренця. Як зазначають автори, О. Дунічевський народився 13 березня 1891 р. у с. Писарівка Сумського повіту Харківської губ. (нині Сумський район Сумської обл.). Після закінчення Олександрівської гімназії в Сумах (1910) вступив на математичне відділення фізико-математичного факультету Харківського університету. У 1911 р. перевівся на географічну секцію природничого відділення. Після завершення навчання у 1916 р. був мобілізований до царської армії, згодом воював у складі 2-ї Волинської дивізії Армії УНР. У 1918–1919 рр. працював лектором із природознавства, географії, фізики та хімії в Українській гімназії м. Котельва. Після поразки визвольних змагань був інтернований до табору в м. Каліш. Із 1921 р. очолював культурно-освітній відділ штабу 2-ї Волинської дивізії. Того ж року заснував при дивізії гімназію ім. Тараса Шевченка, де обіймав посаду директора зонай-менше до 1924 року<sup>84</sup>.

Ще один брат — Михайло Дунічевський — народився 19 серпня 1897 р. в м. Суми. Закінчив Білопільську чоловічу гімназію та Харківський університет. Служив у Червоній армії. 25 жовтня 1924 р. інспектура Наросвіти повідомила Тернівський райвиконком про те, що «до Аннінської школи на посаду Зав. школою призначається тов. Дунічевський, якого рахувати з дня фактичного вступу до роботи». У наказі від 25 жовтня 1924 р. вказується, що «в змїну розпорядження про звільнення тов. Дунічевського

з посади Зав. школою рахувати: т. Дунічевського на посаді Зав. школою Аннінською з винесенням суворої догани за самовільну і довготривалу відлучку із школи». В архівних фондах також зберігається заява завідувача Ганівської школи Тернівського району Сумської області М. Дунічевського до Сумської окружної інспектури Наросвіти від 4 жовтня 1926 р. У ній він писав: «У вересні місяці б/р я подавав заяву з проханням перевести мене до м. Суми, де вказував причину (матеріальне становище), але Окрінспектура не звернула уваги на моє проханням, а залишила мене на тому ж місці. Тому, що це мене не задовольняє з матеріального боку, то прохаю Окрінспектуру зняти мене з посади завідуючого школою та призначити на моє місце нового завідуючого школою»<sup>85</sup>.

У 1929 р. брати Павло й Михайло, а також їхній батько проживали в м. Суми, у Радянському провулку, 7, у будинку громадянина Ісідора Куксенко. У 1930 р. М. Дунічевський виїхав до с. Кургани Лебединського району, де протягом трьох-чотирьох місяців працював рахівником у колгоспі. Відомо, що за час роботи він «без відома правління кілька разів відлучався невідомо куди». З лютого 1931 р. М. Дунічевський спочатку працював у Лебединському Райколгоспілці, а згодом до серпня того ж року — у МТС. Звільнився з роботи за власним бажанням через вибуття на курси свиноводів до Москви. Згідно з архівною довідкою, у 1930 р. М. Дунічевський був засуджений за ст. 99 КК УССР до 2 років позбавлення волі. Після відбуття покарання працював у м. Лебедін помічником бухгалтера машино-тракторної станції. Закінчив бухгалтерські курси у Москві. Його дружина — Олександра Попова, 1912 р. н., у червні 1931 р. також переїхала до Лебедин<sup>86</sup>.

Більшість матеріалів архівно-кримінальної справи П. Дунічевського становлять довідки про розшук самого обвинуваченого та його брата Михайла, родичів «агента польсько-петлюрівської розвідки» О. Дунічевського. Підставою для відкриття справи стали свідчення емігранта Миколи Єфим'єва, заарештованого під час масової операції, проведеної полтавським сектором. У своїх показах він повідомив, що у 1922 р. був залучений до «Літературного гуртка», який насправді готував агентів для перекидання в СРСР. Єфим'єв також назвав кількох осіб, пов'язаних із розвідкою Чеботарьова в таборі інтернованих вояків Армії УНР у м. Каліш, серед яких був й О. Дунічевський. Перед Сумським сектором ДПУ було поставлено завдання встановити місцезнаходження його родичів<sup>87</sup>. Основна частина документів у справі датована 1931–1932 рр., хоча сам П. Дунічевський

<sup>83</sup> ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 6. Спр. 713. Арк. 40.

<sup>84</sup> Коваль Р., Моренець В. «Подебрадський полк» Армії УНР. Київ: Історичний клуб «Холодний Яр», 2015. С. 215–216.

<sup>85</sup> ДАСО. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 4–5, 9, 20.

<sup>86</sup> Там само. Ф. Р-7641. Оп. 6. Спр. 713. Арк. 10, 12, 14, 15.

<sup>87</sup> Там само. Арк. 1, 23.

був репресований пізніше — у 1937 р. Відомо, що на початку 1920-х років колишній начальник контррозвідки Дієвої армії УНР полковник Микола Чеботарьов дійсно намагався відновити за кордоном діяльність розвідувальних і контррозвідувальних структур уряду УНР в еміграції та шукав осіб, здатних долучитися до створення нової спецслужби<sup>88</sup>. Архівно-кримінальна справа П. Дунічевського є яскравим прикладом репресій, спрямованих проти родичів українських патріотів, які залишилися на території України, окупованої більшовицькою Москвою.

П. Дунічевський був обвинувачений в «контрреволюційній агітації». Єдиним «доказом» були свідчення двох осіб. Першим із них був Микола Церковницький — виходець із родини служителя релігійного культу, який у 1931 р. вже був заарештований органами ДПУ і перебував під арештом протягом п'яти місяців<sup>89</sup>. Зі свідчень М. Церковницького від 19 листопада 1937 р. випливає, що після повернення з Криму П. Дунічевський «активно проводив боротьбу» проти заходів радянської влади, збирав навколо себе «соціально чужий елемент» з метою організованої протидії режиму, поширював провокаційні чутки, стверджуючи, що радянська влада веде війну проти власного народу. У розмовах на політичні теми, за словами свідка, П. Дунічевський часто вихваляв монархічний лад, а в 1936 р. — «ворогів народу» Каменева та Зінов'єва. Він також висловлював обурення з приводу того, що Й. Сталін знищує найменші прояви опозиції. Другим свідком виступив Микола Макаренко, 1898 р. н., уродженець м. Суми. У 1920 та 1933 рр. він перебував під слідством. У 1917 р. був червоним партизаном, але згодом служив рядовим у військах Денікіна й Врангеля. На час дачі свідчень — 11 листопада 1937 р. — працював на Сумському горілчаному заводі. Ймовірно, обидва свідки були завербовані каральними органами. Сам П. Дунічевський категорично заперечував будь-яку антирадянську діяльність<sup>90</sup>.

Каральні органи використовували широку мережу сексотів не лише для виявлення ворожих настроїв серед населення, а й для створення фіктивних провокативних організацій з метою виявлення та знищення опозиційних елементів. Як зазначає Д. Соловей, «підготовлюючи ось такі фіктивні повстання, [...] підбурювачі ДПУ–НКВС знаходили в Україні багато незадоволених людей, які вороже відносились до окупаційної

московсько-більшовицької системи і влади, зтягували їх в свої “повстанські організації” та таким чином давали “законні” підстави ДПУ–НКВС своєчасно заарештовувати підозрілі чи небезпечні для них елементи та нещадно винищувати їх, під постійним страхом тримаючи окуповану людність»<sup>91</sup>. На початку 1938 р. по всій території радянської України розпочалися масові арешти у справах так званих «контрреволюційних повстанських організацій». Про фальсифікацію цих справ свідчили й працівники каральних органів у другій половині 1950-х років. Так, Іван Дояренко, який у 1937–1938 рр. обіймав посаду начальника районного відділу НКВС Згурівського району Полтавської області, під час дачі свідчень 13 червня 1957 р. зазначав, що каральні органи не мали жодних матеріалів, які б підтверджували існування контрреволюційної повстанської організації у 1930-х роках. За його словами, на початку 1938 р. управління НКВС по Полтавській області вимагало від Згурівського району «списки всіх підоблікових елементів з коротким описом компроматів на них». У цих списках фігурували колишні офіцери, розкуркулені та особи, заарештовані у справі «СВУ» в 1930–1931 рр. Згодом до Згурівського райвідділу НКВС надійшов список осіб, які підлягали репресіям, з визначенням терміном арештів<sup>92</sup>.

У березні-квітні 1938 р. Сумська міжрайонна оперативно-слідча група УДБ УНКВС по Харківській області «викрила» так звану «контрреволюційну військово-повстанську організацію», яка охоплювала Сумський район і прилеглі до нього місцевості: Хотінь, Улянівку, Штепівку, Миропілля, Лебедин та інші населені пункти. Згідно з матеріалами слідства, ініціатором створення цієї організації виступив військовий комісар Сумського району М. Шамонов, а після його від'їзду керівництво перебрав на себе військовий комісар П. Мотов<sup>93</sup>. Поштовхом до фальсифікації справи став лист Івана Квітчастого до Й. Сталіна від 12 червня 1937 р. З тексту документа випливає, що це вже не перше його звернення до вождя: за 14 місяців до цього він надсилав скаргу, в якій повідомляв про безпрецедентне цькування з боку міськради ТСОАВІАХІМу, очолюваної Капустіним. У переслідуваннях брали участь секретар партосередку Бур'янець та його прибічники. За словами І. Квітчатого, протягом 9 місяців 1935–36 рр. його звільнили з семи посад. У зв'язку з цим він подав численні скарги: 2 — голові міськради, 2 — секретарю міського партійного комітету, 3 — військовому комісару, 2 — командуванню 68-го стрілецького полку, 9 — міжрайонному прокурору. Загалом 18 звернень, жодне з яких не було розглянуте.

<sup>88</sup> Курс «Бойової розвідки» Івана Литвиненка. URL: <https://szru.gov.ua/history/stories/kurs-boiovoi-rozvidky-ivana-lytvynenka> (дата звернення: 27.03.2025).

<sup>89</sup> ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 6. Спр. 713. Арк. 31; Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 531. Арк. 117.

<sup>90</sup> Там само. Ф. Р-7641. Оп. 6. Спр. 713. Арк. 29, 29зв., 32, 32зв., 40.

<sup>91</sup> Соловей Д. Голгота України. Частина 1. С. 143.

<sup>92</sup> ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 46067. Т. 2. Арк. 68, 69.

<sup>93</sup> ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 530. Арк. 244.

У своєму листі до Й. Сталіна І. Квітчастий зазначав, що, якщо йому не буде надано допомоги, він змушений буде вдаватися до терористичного акту — вбивства секретаря міського парткому, міжрайонного прокурора і Капустіна. Причиною переслідувань він вважав те, що в минулому був військовим чиновником у царській армії, хоча згодом перейшов на службу до Червоної армії. У листі І. Квітчастий також повідомляв, що поінформував про свої наміри начальника Сумського відділу НКВС Багрова<sup>94</sup>.

І. Квітчастий народився 11 листопада 1895 р. в м. Охтирка. У 1916 р. закінчив військово-хімічну школу в м. Кам'янець-Подільський, а у 1917 р. — військово-метеорологічну школу в м. Ясси. Після цього служив в чині чиновника воєнного часу — метеоролог 9-ї діючої армії. У 1917–1922 рр. перебував у лавах ВКП(б), звідки вибув механічно. До революції був заарештований за підозрою у вбивстві жандарма й перебував під вартою 7 днів. У 1923 р. постав перед судом за обвинуваченням у хабарництві, але був виправданий. Згодом обіймав посаду начальника хімічної служби 68-го стрілецького полку. Був заарештований 25 жовтня 1937 р. Працюючи інструктором з протиповітряного та хімічного захисту (ППХО), І. Квітчастий займався систематичним випробовуванням сили вибуху саморобних вибухових пакетів, використовуючи для цього амонал, який придбав незаконним шляхом через військовослужбовців 68-го стрілецького полку. Частина вибухових речовин було виявлено під час обшуку в нього вдома, а також у квартирі Миколи Уманцева — брата його дружини. У листопаді того ж року були допитані: обвинувачений І. Квітчастий, його дружина Єфросинія та її брат. І. Квітчастий визнав свою провину. 18 квітня 1938 р. військовий трибунал Харківського військового округу провів закрите судове засідання у справі І. Квітчастого. Враховуючи, що, згідно з довідкою Сумського міського відділу НКВС від 17 квітня того ж року, обвинувачений був викритий у ще одному злочині, суд ухвалив рішення про проведення додаткового «розслідування»<sup>95</sup>.

У квітні 1938 р. органи НКВС вчинили масові арешти. Більшість репресованих громадян визнала себе учасником повстанської організації, назвала інших її «членів», а також осіб, яких нібито завербували. У першому обвинувальному вирoku згадується 18 осіб<sup>96</sup>. 21 квітня 1938 р. відбулося засідання трійки НКВС Харківської області, на якому 15 особам, зокрема й І. Квітчастому, ухвалили смертний вирок. Матеріали щодо трьох осіб були виділені в окремі провадження, оскільки вони не визнали своєї участі в організації. У 1939

р. ці справи були закриті, а самі підслідні звільнені з-під варті. Під час наступних засідань трійки — 24 квітня та 9 травня того ж року — до вищої міри покарання було засуджено ще 21 і 6 осіб відповідно<sup>97</sup>.

Суттєву роль у подальшій фальсифікації справи відіграли свідчення Павла Ростовського від 5 квітня 1938 р. За його словами, після прибуття до м. Суми у 1932 р. на посаду районного військового керівника його давній друг Михайло Шамонов неодноразово зустрічався з ним на їхніх квартирах, де вони вели антирадянські розмови. Того ж року, користуючись службовим становищем, М. Шамонов нібито доручив скликати військових керівників навчальних закладів і начальників навчальних пунктів ОСО й порушив питання щодо посилення військової підготовки та створення бойової одиниці — формально для боротьби з бандитизмом. За словами Ростовського, саме під цим прикриттям начебто й почалося формування антирадянської організації. М. Шамонов особисто викликав до себе кожного учасника наради, обіцяючи поліпшити їхнє матеріальне становище через домовленості з керівництвом відповідних установ. У 1933 р., за сприяння М. Шамонова, П. Ростовського було переведено з СумДПП до міської ради ОСО на посаду начальника бойової підготовки. Йому доручили підвищити рівень військової підготовки командного й політичного складу запасу, а також вербувати нових членів до антирадянської організації. За час перебування М. Шамонова в Сумах (1932–1936) до контрреволюційної організації, за словами П. Ростовського, було нібито завербовано 28 осіб. Серед них — Іван Каніщев (про місце його роботи обвинувачений не знав), директор школи № 3 Костянтин Кухаренко; працівник планового відділу заводу «Сільелектро» Сергій Шумилевич; Іван Федорченко, який працював стрілецьким інструктором у хімічному технікумі, а також викладач військової підготовки СумДПП на прізвище Приймак<sup>98</sup>. М. Шамонова заарештували 10 лютого 1938 р. в м. Сталіно (нині Донецьк). Під час допиту 28 вересня 1956 р. він заявив, що кілька разів зізнавався у винуватості, а згодом відмовлявся від своїх свідчень. Хоча у справі більше нікого не заарештовували разом із М. Шамоновим, після хвилі арештів у Сумах обвинуваченого кілька разів привозили до міста. Там проводили очні ставки з чотирма репресованими — Закордонецем, Капустіним, Ростовським і Мотовим. Під час однієї з таких ставок Закордонець розплакався, але все ж підтвердив, що М. Шамонов був учасником

<sup>94</sup> ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 532. Арк. 123.

<sup>95</sup> Там само. Арк. 124, 129–134, 142.

<sup>96</sup> Там само. Спр. 530. Арк. 244.

<sup>97</sup> Там само. Спр. 533. Арк. 180–194.

<sup>98</sup> Там само. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 530. Арк. 1–11; Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 531. Арк. 71.

організації. Його причетність засвідчили також інші трое, хоча сам М. Шамунов усі звинувачення заперечував. Більшість репресованих, з якими зв'язували М. Шамунова, він знав ще з часів своєї роботи в Сумах у 1930–1936 рр.<sup>99</sup>

П. Ростовський народився 13 січня 1891 р. в станції Каменська Азово-Чорноморського краю (нині м. Каменськ-Шахтинський Ростовської області Росії). В анкетах ідентифікував себе як українець. Служив у царській армії в чині капітана. Закінчив військове училище. У 1917–1927 рр. обіймав командні посади в Червоній армії<sup>100</sup>. Наказом № 214 директора СумІСВ від 14 грудня 1931 р. з наступного дня «т. Шумилевича відкомандировано в розпорядженням Сумського Райвоенторга», а на його місце завідувачем військового кабінету було призначено «т. Ростовського». Згідно з наказом № 221 директора СумІСВ від 28 грудня 1931 р.: «у зв'язку із наказом НКО про зняття з учбового плану Інституту Соцвиху військового навчання військового керівника т. Ростовського П.Я. з 31/ХІІ вважати звільненим з посади військового керівника та викладовця військ[ових] дисциплін інституту. Призначити його з цього часу на посадах при робфаках»<sup>101</sup>. 20 червня 1934 р. Сумський районний військовий комісар М. Шамунов став до тимчасового виконання обов'язків начальника гарнізону. Комендантом міста він призначив помічника начальника обліково-мобілізаційної частини райвійськкомату Іванова. Управління начальника гарнізону та коменданта було організовано при районному військовому комісаріаті, розташованому за адресою вул. Лебединська, 34<sup>102</sup>. П. Ростовського було зараховано викладачем військових дисциплін СумДПІ наказом № 122 директора інституту від 15 вересня 1935 р., безпосередньо на роботі — з 1 вересня того ж року (за сумісництвом)<sup>103</sup>.

На зборах партійного активу МПК (25–26 липня 1937 р.) один із доповідачів — Сидоренко — заявив, що деякі офіцери «вкупі з Ростовським і іншими проводили підривно роботу»<sup>104</sup>. На час першого арешту, 27 жовтня 1937 р., П. Ростовський працював викладачем військової підготовки в Сумському хімічному технікумі. Його заарештували за статтею 54-10 КК УССР, однак 27 грудня того ж року справу закрили<sup>105</sup>. Наказом № 1 тимчасово виконуючого обов'язки директора СумДПІ Ю. Буженка від 3 січня 1938 р. П. Ростовський був призначений, починаючи з 2 січня, на посаду

лаборанта військового кабінету інституту й завідувача військовим кабінетом з оплатою 205 крб. на місяць. Окрім цього, у наказі передбачалося «разом з виконанням цих обов'язків доручити тов. РОСТОВСЬКОМУ секційну роботу за окрему плату, згідно положення»<sup>106</sup>.

Наказом № 35 директора СумДПІ від 17 березня 1938 р. П. Ростовський був звільнений, починаючи з 1 березня 1938 р., від обов'язків завідувача військового кабінету. Натомість його призначено на посаду лаборанта того ж кабінету зі ставкою 400 крб. Коли П. Ростовський перебував на цій посаді, 4 квітня 1938 р. його вдруге заарештували — цього разу за звинуваченням в участі в антирадянській «повстанській організації»<sup>107</sup>. У зв'язку з цим дирекція інституту терміново створила комісію для перевірки військового майна навчального закладу<sup>108</sup>. На той час у складі сім'ї Ростовського була дружина Марія Бужкевич і син Юрій, 15 років. Проживали вони в м. Суми, вул. Лебединська, 21. 20 років потому М. Бужкевич 25 лютого 1957 р. звернулася із заявою щодо реабілітації чоловіка, у якій повідомляла, що її син загинув на фронті й вона отримувала за нього пенсію в розмірі 300 крб., якої не вистачало для життя<sup>109</sup>.

Сергій Шумилевич народився 11 вересня 1898 р. в м. Суми. Його батько працював секретарем в окружному суді. У 1917 р. навчався в Київській школі прапорщиків і під час Тимчасового уряду, за його словами, «брав участь в розгромі революційних дружин в Києві». Після Жовтневого перевороту переїхав до Сум і добровільно служив прапорщиком у військах Петлюри, а в 1918–1919 рр. у чині підпоручика — у денікінській армії. Згодом емігрував до Польщі, перебував у таборі в місті Краків, де був сформований загін із політичних емігрантів для боротьби з більшовиками. У 1920 р. заарештований підрозділом 12-ї армії та засуджений на один рік. Після відбуття покарання був направлений до військової школи в м. Харків. Після закінчення навчання з 1922 р. служив інспектором Харківської міської міліції. У 1929 р. його звільнили зі служби через участь у військових формуваннях, що боролися проти радянської влади. Після цього жив у Сумах. У 1931–1935 рр. працював у ТСОАВІАХІМ на посадах командира взводу та начальника навчального пункту<sup>110</sup>. Станом на квітень 1932 р. також працював в Сумському учкомбінаті<sup>111</sup>. Наказом № 197 по СумІСВ від 7 вересня 1932 р.

<sup>99</sup> Там само. Спр. 460. Арк. 104–106.

<sup>100</sup> Там само. Спр. 530. Арк. 1.

<sup>101</sup> Там само. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 6, 10.

<sup>102</sup> Наказ № 13 по гарнізону м. Суми. *Більшовицька зброя*. 1934. № 142. 23 червня.

<sup>103</sup> ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 238. Арк. 40зв.

<sup>104</sup> Там само. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 52.

<sup>105</sup> Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 1... С. 228.

<sup>106</sup> ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 1.

<sup>107</sup> Там само. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 531. Арк. 1.

<sup>108</sup> Там само. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 249. Арк. 60, 85.

<sup>109</sup> Там само. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 531. Арк. 7, 91; Спр. 534. Арк. 91.

<sup>110</sup> Там само. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 530. Арк. 51, 133–141.

<sup>111</sup> Придбали квитки й викликають. *Плуг і Молот*. 1932. № 48. 6 квітня.

С. Шумилевича призначили військовим керівником робітфаку й викладачем військових дисциплін як на робітфаці, так і в інституті<sup>112</sup>. У січні 1933 р. газета «Плуг і Молот» повідомляла про проведення командирського навчання в системі ТСОАВІАХІМ для командного та командно-політичного складу. Проте деякі слухачі пропустили заняття та загалом ставилися до навчання несерйозно. Як наслідок, військовий комісар оштрафував командира запасу К. Верієнка й працівника пожежної команди заводу ім. Фрунзе, його ж наказом А. Шумилевичу (СумІСВ) було оголошено сувору догану<sup>113</sup>. Наказом № 385 директора СумДПП від 26 вересня 1933 р. на посаду викладача військових дисциплін та секретаря військових справ було зараховано «тов. Примака Дмитра Андрійовича, командира взводу перемішаного складу по соц. походженню із селян-бідняків»<sup>114</sup>.

Наказом № 17 від 22 січня 1934 р. для перевірки роботи військового кабінету та стану військової підготовки в інституті було призначено спеціальну комісію у складі Малінковича (голова), Примака та Василенка. За підсумками її роботи директор СумДПП видав наказ № 24 від 31 січня 1934 р. з таким формулюванням: «Воєнрука і Зав. військовим кабінетом т. Шумилевича С.А. за підригну роботу у військовій справі інституту, а саме: наявність у військовому кабінеті тарілок і закуски й пляшок з-під горілки та портвейну, графіт тощо (підстава: акт комісії від 23/I-34 р.), перетворення військового кабінету на місце п'янок (в кабінеті брудно, безлад), грубе поводження зі студентами — з посади звільнити з 31/I-34 р.»<sup>115</sup>. На час арешту, 27 березня 1938 р., С. Шумилевич працював економістом на заводі «Сільелектро». У свідченнях від 31 березня того ж року він назвав відомих йому учасників та завербованих осіб, серед яких був і його брат Михайло<sup>116</sup>. У матеріалах перевірки партійних документів суду й прокуратури згадується Михайло Шумилевич, 1891 р. н., член партії з 1 березня 1919 р. Після демобілізації з царської армії у лютому 1918 р. протягом 1918–1919 рр. працював слідчим у Сумській ЧК<sup>117</sup>. Відомостей про його арешт не виявлено.

На думку автора, серед осіб, репресованих у 1938 р. як учасників вигаданої «повстанської організації», могли бути інформаторами каральних органів. У низці випадків прямих доказів не виявлено, однак ці особи мали ознаки, типові для потенційних агентів: служба в Білій армії

(К. Кухаренко), походження з «класово ворожого» середовища (М. Церковницький), арешти в 1930–1931 роках (період масової агентурної вербовки), участь у розслідуваннях як свідків. Варто зазначити, що у кінці 1938 р. новий начальник Сумського міськвідділу НКВС С. Михайлов звинуватив свого попередника О. Кудринського у знищенні багатьох агентів та інформаторів<sup>118</sup>.

К. Кухаренка було заарештовано у цій справі 8 квітня 1938 р. Уже під час першого зафіксованого допиту 14 квітня він визнав себе учасником організації та назвав інших осіб, які входили до її складу та яких, за його словами, він особисто завербував<sup>119</sup>. Того ж дня, 8 квітня 1938 р., як учасника цієї ж спілки було заарештовано й згаданого раніше Степана Капустіна. Вже через три дні після арешту він зізнався у причетності до організації та назвав інших її членів, відомих йому<sup>120</sup>. Проте в березні 1939 р., а також під час подальших допитів, відмовився від попередніх свідчень і заявив, що в ході слідства до нього застосовували «фізичні методи впливу»<sup>121</sup>. Василь Євтухов, заарештований у цій справі 16 квітня 1938 р., у свідченнях від 25 квітня 1940 р. розповідав таке: «16 квітня 1938 року я потрапив на допит до слідчого Максименка, до кабінету зайшов Кудринський, запитав, чи я вже “розколовся”. Максименко відповів негативно. Кудринський забрав мене до себе. Під час допиту Кудринський почав бити мене лінійкою по колінах [...] 25 квітня 1938 р. мене викликали на допит до слідчого Крис'єва. Крис'єв саджав мене на краєчок стільця. Я не давав свідчень про приналежність до повстанської організації, оскільки в ній не перебував. Крис'єв ногою вибив з-під мене стілець, я впав на підлогу; крім того бив рукою по обличчю. У момент обідньої перерви місце слідчого займав міліціонер Шевченко, який ще гірше брався за побиття. У руках його була Біблія, яку він змушував цілувати, а потім бив нею по голові так, що терпіти доводилося дуже важко, бо ця Біблія була дуже важка. Зважаючи на такі методи слідства, бажаючи припинити знущання [...] я змушений був обмовити себе і ні в чому невинних людей»<sup>122</sup>.

Не всі репресовані визнавали себе винними під фізичним впливом. Так, інженер СумДПП О. Гурін, заарештований 8 квітня 1938 р., на допиті 15 квітня того ж року визнав себе винним. Він стверджував, що осінню 1937 р. завербував в організацію «Штрайхера Давида

<sup>112</sup> ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 234. Арк. 56.

<sup>113</sup> Сухомлін. Командир запасу! — Удосконалюй своє військове звання, вивчай військову техніку! *Плуг і Молот*. 1933. № 18. 28 січня.

<sup>114</sup> ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 263в.

<sup>115</sup> Там само. Арк. 58, 60.

<sup>116</sup> Там само. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 530. Арк. 51, 138.

<sup>117</sup> Там само. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 368.

<sup>118</sup> Цит. за: Бажан О., Золотарьов В. Командир «Великого терору» на Сумщині (Олексій Кудринський). *Сумська старовина*. 2009. № XXVIII–XXIX. С. 160.

<sup>119</sup> ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 531. Арк. 161–164.

<sup>120</sup> Там само. Спр. 530. Арк. 27.

<sup>121</sup> Там само. Спр. 533. Арк. 97, 104.

<sup>122</sup> Там само. Ф. Р-7641. Оп. 4. Спр. 318. Арк. 105.

Соломоновича, пом[ічника] директора педінституту та Величко Миколу Григоровича, який працює комендантом педінституту»<sup>123</sup>. Під час повторного розслідування справи у 1956 р., коли О. Гуріна допитували як свідка, він пояснив, що після арешту в 1938 р. його помістили до камери з раніше заарештованими. Ті почали переконувати його, що під час допитів усе потрібно визнавати, інакше буде лише гірше. Під впливом таких розмов О. Гурін підтвердив на допиті все, що вимагав слідчий, визнав себе учасником вигаданої організації та назвав осіб, яких «завербував». Насправді усе це було вигадкою — він нікого не вербував. Згодом О. Гурін відмовився від своїх попередніх свідчень. Після цього слідчі почали вимагати, щоб він визнав свою участь уже в іншій — шпигунсько-диверсійній — організації. Але й на це він не погодився. У березні 1939 р. О. Гуріна було звільнено з-під варті. На запитання про те, чи застосовували до нього фізичний тиск, той свідчив, що його не били, і про побиття в камерах ніхто не говорив. Проте в лазні він бачив на тілі співкамерника Закордонця сліди від побоїв<sup>124</sup>. Йосип Закордонець був заарештований 15 квітня 1938 р., а в листопаді того ж року засуджений до розстрілу. У березні 1939 р. його справу було направлено на дослідження. 17 жовтня того ж року за рішенням Особливої наради при НКВС СРСР Й. Закордонця вислали на 5 років до Казахстану<sup>125</sup>.

Д. Штрайхер, 1903 р. н.<sup>126</sup>, був виключений з партії за хабарництво<sup>127</sup>. 3 жовтня 1936 р. обіймав посаду помічника директора СумДПП з адміністративно-господарських питань<sup>128</sup>. Відомостей про його арешт не виявлено. Із 25 березня 1938 року він перебував у селі за дорученням МПК<sup>129</sup>, а після повернення знову виконував свої службові обов'язки. Звільнений наказом Л. Гаркуші від 10 лютого 1940 року у зв'язку з переходом на іншу роботу<sup>130</sup>. Також не виявлено жодних відомостей про арешт М. Величка, що ще раз доводить, що так звана організація була сфабрикована органами НКВС. Д. Штрайхер не згадується в інших свідченнях, тому можна припустити, що між ним та О. Гуріним були напружені або конфліктні стосунки. Це припущення ґрунтується на тому, що в 1936 році О. Гурін відповідав за будівництво нового студентського гуртожитку<sup>131</sup> й ремонт

наявних приміщень, а Д. Штрайхер, можливо, не забезпечив належного використання коштів на фінансування робіт<sup>132</sup> і був причетний до розкрадання майна. Такі випадки відомі й з інших справ. Так, учитель с. Біловоди тодішнього Миропільського району Терентій Міщенко, репресований як учасник вигаданої повстанської націоналістичної організації, у свідченнях від 23 грудня 1938 р. зазначав, що мав конфлікт із директором школи Павлом Токаревим. Після арешту П. Токарев визнав себе учасником антирадянської організації та заявив, що нібито завербував до неї Т. Міщенка. Насправді жодної організації не існувало. За словами Міщенка: «Мені відомо від обвинуваченого Підлущького, який сидів в одній камері з Токаревим і Цируликом, що Токарев і Цирулик у камері радилися, на кого дати свідчення, ніби їх завербували до к/р організації, при цьому згадували і мене»<sup>133</sup>.

Григорій Ковальов, який у 1938 р. був заарештований в іншій справі, також визнав себе учасником військово-повстанської організації, до якої, за його словами, він нібито завербував Віктора Власенка та Петра Бурлаку. Однак під час повторного допиту в січні 1939 р. Ковальов стверджував, що під впливом розмов у камері, де говорили, що на слідстві необхідно називати людей, нібито завербованих до організації, він вирішив дати свідчення проти невинних і нічим не скомпрометованих осіб. Насправді жодної організації не існувало. Репресований П. Бурлака на допиті 24 квітня 1938 р. визнав себе учасником військово-повстанської організації, до якої його начебто завербував Г. Ковальов. Але 16 січня 1939 р. він відмовився від попередніх свідчень, заявивши, що ніколи не був завербований до жодної контрреволюційної організації і не був учасником жодного повстанського угруповання. Мотиви свого початкового визнання П. Бурлака також пояснив впливом розмов у камері<sup>134</sup>.

Отже, колишні білогвардійці зазнали переслідувань з боку радянської влади в 1920-1930-х роках. Вони перебували на особливому обліку органів безпеки, їхня діяльність на території Сумщини ретельно контролювалася каральними органами, що відображає політичну напруженість цього періоду. Маючи компрометуючі матеріали на колишніх учасників білого руху, органи ДПУ / НКВС залучали їх до агентурної роботи. Мережа інформаторів давала змогу отримувати відомості про підозрілих осіб і потенційних «ворогів». Репресивна політика, спрямована на виявлення «ворогів» через облік

<sup>123</sup> Там само. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 531. Арк. 124.

<sup>124</sup> Там само. Спр. 533. Арк. 34–37.

<sup>125</sup> Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 1... С. 190.

<sup>126</sup> ДАСО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 162.

<sup>127</sup> Там само. Спр. 42. Арк. 18.

<sup>128</sup> Там само. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 241. Арк. 96.

<sup>129</sup> Там само. Спр. 249. Арк. 71.

<sup>130</sup> Там само. Спр. 252. Арк. 28.

<sup>131</sup> Єременко Ф. Гуртожиток для студентів. *За більшовицькі кадри*. 1936. 10 лютого.

<sup>132</sup> ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 242. Арк. 356.

<sup>133</sup> Державний архів Харківської області. Ф. 6452. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 9, 9зв.

<sup>134</sup> Державний архів Служби безпеки України в Сумській області. Спр. П-14. Арк. 11зв., 15зв.

і діяльність мережі інформаторів, призвела до зростання страху, підозрілості та соціальної ізоляції серед населення, що, своєю чергою, змінило політичну атмосферу й механізми соціальні взаємодії в регіоні.

Подальша перспектива дослідження полягає в систематизації відомостей про інформаторів каральних органів і їхню діяльність на Сумщині шляхом опрацювання нових архівно-кримінальних справ.

## REFERENCES

- Abramenko, L. (1997). *Kyiv: zhertvy represii*. T. 1. Kyiv [in Ukrainian].
- Abramenko, L. (1999). *Kyiv: zhertvy represii*. T. 2. Kyiv [in Ukrainian].
- Avtushenko, I., & Stoian, T. (2021). Represii proty viiskovosluzhbovtziv v USRR — URSR u 1920–1930-kh rr.: osoblyvosti ta naslidky [Repressions Against Servicemen in Ukrainian SSR in the 1920–1930s: Features and Consequences]. *Ukrainian Historical Journal*, 6, 44–57 [in Ukrainian].
- Bazhan, O., & Zolotariov, V. (2009). Komandyr «Velykoho teroru» na Sumshchyni (Oleksii Kudrynskyi). *Sumska starovyna*. Sumy, 28–29, 156–163 [in Ukrainian].
- Bilokon, S. (2012). Seksoty yak element mekhanizmu derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917–1941 rr.). *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 17, 40–48 [in Ukrainian].
- Boiko, M. (1988). Volyn prodovzhuie borotbu. *Litopys Volyni*. Canada. 114–119 [in Ukrainian].
- Bon, O. I. (2024). Borys Antonenko-Davydovych u fokusi uvahy radianskykh karalnykh orhaniv u 1920 rokakh [Borys Antonenko-Davydovych under Surveillance of Soviet PUNITIVE Bodies in the 1920s]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu*. Serii: Istorii. *Politolohiia*, 38, 7–18 [in Ukrainian].  
<https://doi.org/10.34079/2226-2830-2024-14-38-7-18>
- Ivanushchenko, H. M. (2009). OUN-UPA in the Sumy Region: Vol. 2, Sumy [in Ukrainian].
- Koval, R., & Morenets, V. (2015). “Podiebradskyi polk” Armii UNR. Kyiv [in Ukrainian].
- Kryzhanivskyi, V. (2018). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952–1991 r. [Materials for biographic dictionary “Research and educational staff of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National University in 1952–1991] *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 6, 112–147 [in Ukrainian].
- Liaskovska, S. (2020). Spetsyfika vykorystannia konfidentsiinoho spivrobotnytstva radianskymy karalnymy orhanamy v Ukraini (1918–1934) [Specifics of the Use of Confidential Cooperation by Soviet Punishment Bodies in Ukraine (1918–1934)]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu*. Serii: Istorii. *Politolohiia*, 28–29, 82–98 [in Ukrainian].
- Podkur, R., & Chentsov, V. (2010). Dokumenty organov gosudarstvennoi bezopasnosti USSR 1920–1930-kh godov: istochnikovedcheskii analiz. Ternopol [in Russian].
- Riabchenko, O. (2012). *Studenty radianskoi Ukrainy 1920–1930-kh rokiv: praktyky povsiakdennosti ta konflikty identyfikatsii*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Sambros, Yu (1988). Shchabli. Mii shliakh do komunizmu: memuari narysy. Vydavnytstvo «Suchasnist», 417 p [in Ukrainian].
- Shtepa, K., & Houtermans, F. (2000). Chystka v Rosii. Kharkiv [in Ukrainian].
- Skrypchuk, V. P. (2016). ChK–DPU Kharkivshchyni u pryduhenni povstanskoho rukhu v pershi roky NEPu (1921–1923). *Naukovyi zbirnyk Poltavskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni V. H. Korolenka*. Serii: *Istorychna pamiat*, 34 — 35, 42–51 [in Ukrainian].
- Smolii, V. (Ed.). (2013). Vidnosyny derzhavy, suspilstva i osoby pid chas stvorennia radianskoho ladu v Ukraini (1917–1938 rr.). Vol. 2, Kyiv [in Ukrainian].
- Solovei, D. (2020). Holhota Ukrainy. Chastyna 1. Moskovsko-bolshevytskyi okupatsiinyi teror v URSR mizh Pershoiu i Druhoiu svitovoiu viinoiu. Kyiv [in Ukrainian].
- Sotnyk, O. M. (2008). *Henotsyd ukrainskoi natsii*. Sumy [in Ukrainian].
- Vasylenko, V. (2012). Represii proty uchashnykiv antybilshovytskoho rukhu v Ukraini (1917–1925 rr.): arkhivno-kryminalni spravy svidchat... *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 2, 57–145 [in Ukrainian].
- Vronska, T. V. (2009). Represii proty rodyn «vorohiv narodu» v Ukraini: ideolohiia ta praktyka (1917–1953 rr.). (D. thesis in history) Kyiv [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 04.05.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 30.10.2025 р.



Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

**Людмила ЛИТВИНЕНКО-АНПІЛОВА,**

аспірантка Інституту українознавства  
імені Івана Крип'якевича НАН України,  
м. Івано-Франківськ,  
Україна

**Liudmyla LYTUVYENKO-ANPILOVA,**

PhD student,  
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies,  
National Academy of Sciences of Ukraine,  
Ivano-Frankivsk, Ukraine

e-mail: kotariyka@gmail.com  
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0007-5522-1491>

## Діяльність Організації українських націоналістів у м. Юзівка (Донецьк) в 1941–1943 роках

Стаття розкриває аспекти діяльності ОУН у м. Юзівка (Донецьк) від початку німецької окупації Донеччини за часів Другої світової війни до часу вступу до міста Червоної армії. Висвітлюються історичні події, які охоплюють появу перших похідних груп ОУН, розгортання та налагодження роботи міського й обласного осередку ОУН, а також з'ясовуються напрями роботи націоналістів у політичній, соціальній і військовій сферах. Схарактеризовано основні аспекти діяльності Юзівського (Сталіне / Донецьк) підпілля ОУН; розглянуто взаємовідносини з німецькою адміністрацією та репресивно-каральні заходи останньої, напрями роботи в громадському й політичному секторах з місцевим населенням, особливості комунікації з центральним проводом і внутрішню політику організації. Приділено увагу питанням конспірації та підготовки збройної боротьби проти німецького й радянського режимів. Дослідження містить важливі статистичні дані щодо кількості членів підпілля та прізвища ключових учасників ОУН у м. Юзівка.

**Ключові слова:** Східноукраїнські землі, Донбас, Сталіне / Юзівка / Донецьк, Друга світова війна, нацистська окупація, націоналістичне підпілля, ОУН (б), радянські репресії, НКВС.

## The Activity of Ukrainian Nationalists in Yuzivka (Donetsk) City in 1941–1943

The activities of the OUN(b) in eastern Ukraine, in particular in the Donetsk region, are becoming relevant in light of current events in Ukraine. The narrow topic of research on this issue in the eastern territories has not yet received sufficient coverage, which has led to the appearance of a "blank spot" in the geographical spectrum of studies of liberation struggles. At first, this was due to the unavailability of the source base in the Soviet period, and later, due to the political involvement and weak interest in the topic of representatives of the local historical cohort, with a certain passivity of the latter. Among the scientists who touched on the issue of the existence of the OUN in the Donetsk region, it is worth noting O. Dobrovolsky, V. Nikolsky, V. Kovalchuk, Y. Shchur, V. Serhiychuk. However, a thorough and qualitatively self-sufficient scientific study of this issue is currently lacking. In view of this, this article aims to analyse the activities of the nationalist underground in Donetsk during World War II, based on archival materials with the processing and analysis of previous research. The article reveals aspects of the appearance of representatives of the first OUN mobile groups in the Donetsk region, the deployment and establishment of the work of the city and regional OUN cells, and the main directions of the work of nationalists in the political, social, and military spheres. The main aspects of the activities of the Donetsk underground of the OUN are identified as relations with the German occupation administration and the reactionary policy of the latter in the form of repressive and punitive measures, work in the public and political sectors with the local population, features of communication with the central leadership, and the internal politics of the organization. Special attention is paid to the issues of conspiracy and preparatory processes for the armed and political struggle for independence against the German and Soviet regimes. The chronological framework of the study is limited to the period of German occupation of Donetsk during World War II and ends with the retreat of German troops with the approach of the Red Army. The article includes quantitative indicators of underground members and the names of key OUN participants in Donetsk.

**Keywords:** Eastern Ukraine, Donbas region, Staline/Yuzivka/Donetsk, World War II, Nazi occupation, resistance movement, nationalist underground, OUN(b), Soviet repressions, NKVD.

Діяльність Організації українських націоналістів ОУН на сході України постає в актуальному світлі з огляду на воєнне сьогодення України, частина територій якої, зокрема й Донецщина, опинилися під окупацією. Сучасні вітчизняні історики активно переглядають і критикують ідеологічно-заангажовану й політизовану риторичку радянської історіографії щодо питань діяльності українських націоналістів. Проте для історії східноукраїнських теренів ці трансформації відбуваються не так жваво, що відобразилося і на усвідомленні сутності різних етапів та процесів визвольних змагань. Якщо за радянських часів це зумовлювалось жорсткими політичними чинниками й недоступністю джерел, то в період української незалежності слабкий інтерес до проблематики визначався домінуючою політичною заангажованістю регіону (прорадянською, проросійською, українофобською) та відповідними вподобаннями донецько-луганської історичної спільноти, зорієнтованої не стільки на академічний інтерес української науки, скільки на власну ідеологічну позицію. Таким чином більшість регіональних істориків, зокрема трьох національних університетів, ставилася до проблем вивчення національно-визвольних змагань і націоналістичних рухів або пасивно, або сторожко, ба навіть вороже. Утім, були й ті, хто брався за студіювання таких непопулярних на сході України тем.

Так, діяльність ОУН на Донеччині досліджували такі науковці: Олександр Добровольський, Володимир Нікольський, Володимир Ковальчук та Юрій Щур. Чи не найбільший спадок у вивченні українського руху й роботи націоналістичних організацій на сході України, зокрема ОУН, залишив по собі історик і громадський діяч О. Добровольський. Головним доробком своєї багаторічної праці науковець вважав зібрані, упорядковані й опубліковані ним два томи архівних документів «ОУН на Донеччині. Том І» та «Від УНР до ОУН: український рух на Донеччині. 1917–1959 рр. Том II»<sup>1</sup>, що містили матеріали Архіву Управління Служби безпеки України (далі — Архів УСБУ) по Донецькій області та Державного архіву Донецької області, а також деяких інших державних і відомчих архівів. Робота В. Нікольського «Підпілля ОУН(б) у Донбасі»<sup>2</sup>, сфокусована на вивченні діяльності ОУН на сході України, може розглядатись як спроба узагальненого дослідження. Втім, як зазначав сам автор, його книга не закрила всіх

питань розглядуваної проблеми й залишила певну перспективу для досліджень. Серед таких аспектів, які потребують уточнень, можна виокремити статистику щодо чисельного складу міських осередків і кількості репресованих членів ОУН різними режимами, співвідношення членів організації та так званих «одинаків» серед арештованих органами НКВС за приналежність до ОУН<sup>3</sup>. Праці Володимира Ковальчука «ОУН в центральній, південній та східній Україні. 1941–1950-ті рр.»<sup>4</sup> та Юрія Щура «Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях»<sup>5</sup> дають побіжний опис діяльності ОУН на східних теренах, проте не уточнюють деталей роботи підпілля в юзівському осередку. На противагу їм деякі подробиці про ситуацію в Юзівці та на Донеччині загалом отримуємо з книги Володимира Сергійчука «Український здвиг: Наддніпрянщина»<sup>6</sup>, збірника документів, дотичних до діяльності ОУН на Наддніпрянщині, що подає цінні статистичні відомості стосовно кількісного складу ОУН у регіоні<sup>7</sup>, проте, на жаль, не містить уточнювальних даних щодо юзівського осередку, утім, як і зазначені вище роботи науковців.

Деяко ширшим є перелік праць, що містять статті й короткі історичні розвідки, присвячені актуальній темі. Це, зокрема, доробки: Валентини Жмури<sup>8</sup>, чия стаття є досить інформативною щодо згадуваних прізвищ учасників підпілля та його кількісного складу в окремих районних осередках; Василя Ухача<sup>9</sup>, що предметно розглядає історію вивчення спадку похідних груп ОУН на Лівобережній Україні; українського громадського діяча та історика Володимира Семистяги (у 2014 році за свою активну діяльність перебував у полоні у бойовиків ЛНР)<sup>10</sup>, який основну увагу зосередив на історії націоналістичного підпілля Луганщини; Тамари Баклашової та Юлії Боженко<sup>11</sup>, де подано змістовний історіографічний огляд

<sup>3</sup> Там само. С. 116.

<sup>4</sup> Ковальчук В. ОУН в центральній, південній та східній Україні. 1941–1950-ті рр. Київ, 2011. 77 с.

<sup>5</sup> Щур Ю. Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях. Запоріжжя, 2006. 45 с.

<sup>6</sup> Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941–1955. Київ, 2005. 833 с.

<sup>7</sup> Там само. С. 318.

<sup>8</sup> Жмура В. ОУН на Донбасі: 1941–1943. *Вісті комбатанта*. 2000. Ч. 1. С. 74–77.

<sup>9</sup> Ухач В. Сучасна вітчизняна історіографія похідних груп ОУН(б) та ОУН(м) на Великій Україні (1941–1943 рр.): вибрані аспекти. *Архіви України*. 2015. № 3. С. 78–85.

<sup>10</sup> Семистяга В. Нові документальні свідчення про національно-визвольний рух в Донбасі у роки Другої світової війни. *Бахмутський шлях*. 2001. № 3–4. С. 186–189.

<sup>11</sup> Баклашова Т., Боженко Ю. Діяльність похідних груп ОУН на Донбасі: сучасний стан історіографії проблеми. *Молодий вчений*. 2018. №10. С. 482–484.

<sup>1</sup> Добровольський О. ОУН на Донеччині (збірник документів та матеріалів). Т. І. Донецьк, 2013. 352 с.; Добровольський О. Від УНР до ОУН: український рух на Донеччині. 1917–1959 рр. Т. II. Львів: Левада, 2020. 392 с.

<sup>2</sup> Нікольський В.М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. Київ, 2001. 178 с.

стану актуальної проблеми; Вадима Нестеренка й Катерини Мурашко<sup>12</sup>, що висвітлює процес потрапляння похідних груп ОУН на Донеччину та інформує про кількісний склад перших роїв на Донбасі; Олександра Пагірі<sup>13</sup>, який особливо цікавий тим, що автор проводить певні паралелі між діяльністю «Просвіт» та ОУН, теоретично збільшуючи залученість місцевого населення до націоналістичного руху; Аліни Пониपालяк, яка у дослідженні, присвяченому діяльності Василя Кука<sup>14</sup>, та неодноразових інтерв'ю також торкається питання ОУН на Донбасі, що, правда, подана нею інформація має узагальнювальний характер, а деякі дані можна використати для порівняння з архівними джерелами, зокрема статистику репресованих членів ОУН органами держбезпеки гестапо в м. Юзівка<sup>15</sup>; Олександра Іщука та Наталії Ніколаєвої<sup>16</sup>, що у своїй розвідці висвітлюють проблеми діяльності молодіжних націоналістичних організацій у центральній та східній частинах України в 1945–1954 рр., проте основну увагу зосереджують на центральних областях або сусідній Луганській (тогочасній Ворошиловградській), оминаючи актуальний для нас регіон, хоча сама стаття містить цікаві статистичні відомості про викриття ланок ОУН у Сталінській області з кількісними показниками; Сергія Петрухіна<sup>17</sup>, де автор детально характеризує деякі аспекти діяльності націоналістів на сході, зокрема на Донеччині, висвітлюючи прізвища учасників підпілля та перебіг подій у регіоні (у праці відчутно вплив попередніх досліджень О. Добровольського).

Серед зарубіжних істориків-науковців, зацікавлених цією проблематикою, слід згадати Джона Армстронга<sup>18</sup>, який у своїй праці побіжно торкається питань діяльності ОУН на Донеччині. У цілому характер та настрої його наукової роботи досить контраверсійний і не залишає

загального позитивного враження щодо оцінки ОУН. Дослідник часто посилається на російські джерела й стосовно діяльності українських націоналістів доходить висновків, що іноді перегукуються з радянською історіографією. Також варта уваги книга американського історика японського походження Гіроакі Куромії<sup>19</sup>, що містить розділ про події на Донбасі (Донеччині зокрема) у Другу світову війну (розділ 7), де автор, зокрема, торкається і питання діяльності ОУН у регіоні. Ця праця більше тяжіє до об'єктивного висвітлення теми, оскільки дослідник неодноразово посилається на архівні матеріали й намагається утримуватися від суб'єктивної оцінки подій. Проте відомості щодо діячів ОУН є загальними, поверховими й можуть бути використані лише для зіставлення фактажу з архівними матеріалами. Хоча й тут частково є риторика, наслідувана Дж. Армстронгом, стосовно оцінювання «окремих українських націоналістів» як «расистів, фашистів і колабораціоністів»<sup>20</sup>.

На тлі помітних результатів, досягнутих у вивченні зазначеної проблеми, доводиться констатувати, що на сьогодні не існує ґрунтовної, цілісної та всеохопної праці, яка б системно й повно досліджувала історію діяльності ОУН на теренах Донбасу або хоча б Донеччини та Луганщини. Питання ж висвітлення діяльності ОУН у м. Юзівка як окреме дослідження в історіографічному доробку взагалі відсутнє, що й спонукало авторку до написання цієї розвідки. Пропонована стаття не претендує на повне закриття лакуни, утім, це є крок в означеному напрямі. Дослідження спирається не лише на науковий доробок попередників, але й використовує широку джерельну базу з доступних архівних матеріалів: доповідні та супровідні записки, свідчення, протоколи нарад і допитів свідків, довідки, постанови, обвинувальні висновки, витяги з протоколів і стенограм допитів, обвинувальних вироків, автобіографій з оперативних справ НКВС у формі копій з архівів УСБУ переважно по Донецькій (Справа 27807; 21287; 58; 35462; 33154; 31950; 35152), Миколаївській (Справа 2687), Харківській (Справа 31828) областях та Автономній Республіці Крим (Справа 022581). Ще одним важливим джерелом є мемуари безпосередніх учасників тих подій, членів похідних груп ОУН, як-от Євгена Стахів<sup>21</sup> і Лева Шанковського<sup>22</sup>, чиї свідчення після зіставлення

<sup>12</sup> Нестеренко В.А., Мурашко К.О. Похідні групи ОУН у північно-східних областях України. *Сумська старовина*. 2020. № LVII. С. 44–52.

<sup>13</sup> Пагіря О. Обличчям до Сходу. Тижень, 2011; Пагіря О. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України. *Літопис УПА. Нова серія*. Т. 18. Київ–Торонто, 2011. С. 16–27.

<sup>14</sup> Пониपालяк А. Останній командир УПА. Життя і боротьба Василя Кука. Київ, 2021. 256 с.

<sup>15</sup> Пониपालяк А. Потужна мережа ОУН діяла на Донбасі в роки Другої світової. *Радіо Свобода*. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29237255.html>.

<sup>16</sup> Ішук О., Ніколаєва Н. Діяльність молодіжних структур ОУН(б) на території Центральних та Східних областей України у 1945–1954 рр. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/64349/11-Ishchuk.pdf?sequence=1>.

<sup>17</sup> Петрухін С. Діяльність ОУН(б) на території Донецької області в роки німецької окупації (1941–1943 рр.). *Військово-історичний меридіан*. 2016. № 1.

<sup>18</sup> Armstrong, John A. (1995). *Ukrainian Nationalism*. New York, 322 p.

<sup>19</sup> Гіроакі Куромія. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. Київ, 2002. 510 с.

<sup>20</sup> Там само. С. 396.

<sup>21</sup> Стахів Є. Крізь підпілля, тюрми і кордони: повість мого життя. Київ, 1995. 317 с.

<sup>22</sup> Шанковський Л. Похідні групи ОУН (Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.). Мюнхен, 1958. 186 с.

з архівними матеріалами шляхом порівняльного аналізу можна назвати доволі достовірними, окрім незбігання у деяких незначних деталях, що цілком логічно з огляду на часові межі пережитих подій і момент їх фіксації.

*Мета статті* — створення загального історичного нариса діяльності націоналістичного підпілля в обласному центрі тодішньої Донеччини — м. Юзівка (до перейменування німецькою адміністрацією — м. Сталіне) у період німецької окупації часів Другої світової війни.

З початком німецько-радянського протистояння під час Другої світової війни німецька армія, форсовано просуваючись на схід і спричиняючи відступ радянських військ, восени 1941 року окупувала Сталінську область. У цей період посади в місцевих адміністраціях почали повільно переходити до рук українців. Проте в м. Сталіне залишався сильний російський вплив, де бургомистром був призначений росіянин П. Пятушков<sup>23</sup>. Боротьба за адміністративні важелі та посади йшла хоч і підпільно, проте досить активно. Разом з німецькою армією на Донбас потрапили й перекладачі із заходу України, які неабияк впливали на становлення місцевих осередків організації, знайомлячи населення з ідеологією ОУН і залучаючи на свій бік все більше прихильників. Зокрема, перші хвилі похідних груп і перекладацька когорта допомогли zorganizувати кістяк націоналістів для розбудови ОУН на місцях і продовжити їхню діяльність, передаючи власний досвід та напрацювання.

Восени (ймовірно жовтень-листопад) 1941 року до м. Юзівка потрапила перша група ОУН, а саме мельниківці, у кількості 5 осіб на чолі з Орестом Зибачинським (Любочинським)<sup>24</sup>. Членами ОУН(м) були вихідці із західних областей, переважно студенти Львівського університету. Окрім Зибачинського, до групи входила його дружина «пані Марта», Михайловський (Михайличевський) і ще двоє невідомих<sup>25</sup>.

ОУН(б) прибула до Юзівки практично одночасно з мельниківцями також у жовтні-листопаді 1941 року як частина південної похідної групи з Дніпропетровська. За свідченнями агента НКВС під псевдонімом Дорошенко (Роман Головатий), який був ключовою фігурою зі збору інформації проти націоналістичного підпілля Донеччини,

уже за 5–6 днів після окупації німцями Сталіного в місті з'явилась група членів ОУН у кількості 10–12 осіб для розгортання роботи. Керівником групи був Володимир Болгарський-Булавський, 27 років, син українського емігранта. Разом з ним прибули й інші члени ОУН, «одетые в форму украинских националистов с эмблемой “Трезубец”»<sup>26</sup>. Деякі дослідники згадують назву цієї частини похідної групи — «Пума», але в різних контекстах. Аліна Пониपालяк зазначає, що так називалася південна похідна група, якою керував Василь Кук і яка рухалась у напрямку Дніпропетровськ — Юзівка — Миколаїв. Олександр Добровольський наголошує, що «Пума» — це похідна група на чолі з В. Болгарським-Булавським, яка першою потрапила на Донбас восени 1941 року. Водночас існує інформація, що таку саму назву мала похідна група ОУН(м), що рухалась на південь України в червні 1941 року під керівництвом Пулюя та Масікевича, звідки й пішла назва угруповання<sup>27</sup>. Саме цієї версії логічно було б дотримуватись, адже в жодних архівних документах у справах ОУН(б) назва «Пума» не трапляється.

Більшість прибулих на схід націоналістів були перекладачами й членами німецької адміністрації. З них походив, наприклад, заступник керівника дільничної поліції та голова міської поліції Федір Капітонович Шильников. Прибульці займалися «меньше полицейскими делами, чем агитацией об украинизации всей полиции, управы и даже печати»<sup>28</sup>. Решта була представниками третьої похідної групи ОУН. На місці група розосередилась: частина долучилась до місцевої поліції, частина працювала перекладачами, а інші поїхали налагоджувати регіональні осередки до Маріуполя, Мар'їнки, Краматорська, Гришиного й Горлівки. Сам В. Болгарський працював інспектором шкіл народної освіти Мар'їнського району. Осередки ОУН у Сталінській області почали діяти майже у всіх районах, а представники ОУН були залучені до діяльності практично всіх місцевих адміністрацій, окрім Юзівської міської та Сталінської обласної. Проте вже в лютому 1942 року через активну роботу з агітації та проведення підпільних зборів всіх членів групи на чолі з В. Булавським, який на тоді обіймав посаду міського провідника (обласного координатора) м. Юзівка, було заарештовано нацистською службою безпеки (СД, *нім. Sicherheitsdienst*) і доправлено до Києва.

Одразу ж по цих подіях, у лютому 1942 року, до Юзівки було направлено новий рій південної

<sup>23</sup> Архів управління Служби безпеки України по Донецькій області. Ф. І. Спр. 27807; Архів УСБУ по Донецькій області. Фонд припинених справ. Спр. 21287; Архів УСБУ по Донецькій області. Фонд 379. Спр. 58; Архів УСБУ по Донецькій області. Фонд припинених справ. Спр. 35462; Архів УСБУ по Донецькій області. Спр. 33154; Архів УСБУ по Миколаївській області. Спр. 2687; Архів УСБУ по Харківській області. Спр. 31828.

<sup>24</sup> Архів УСБУ по Донецькій області. Ф. І. Спр. 27807. Арк 115–116.

<sup>25</sup> Там само. Арк. 113–113зв.

<sup>26</sup> Там само. Арк. 115–116.

<sup>27</sup> Пулюй О. Осінь 1939 року. 3 листів польової пошти. *Вісті комбатанта*. URL: <https://komb-a-ingwar.blogspot.com/2009/06/1939.html> (дата звернення: 16.05.2025).

<sup>28</sup> Архів УСБУ по Донецькій області. Фонд припинених справ. Спр. 21287. ПФ. Т. II. Арк. 210.

похідної групи на чолі з Іваном Климом і Євгеном Стахівим для продовження роботи, розбудови широкої підпільної мережі та чіткої регіональної структури. Вони прибули до Ясинуваті та Горлівки, а згодом і до Юзівки<sup>29</sup>, де базувався обласний провід. Підпорядковувався він крайовому проводу південноукраїнських земель, очолюваному Зиновієм Матлю, який перебував у Дніпропетровську. У травні-червні 1942 року його замінив Василь Кук (згодом останній командир УПА). Сталінським обласним проводом з лютого 1942 року керували: у м. Горлівка — Іван Клим, заступником був Володимир Гладкий; у м. Маріуполь — Євген Стахів (Дуб, Павлюк, Павло, Євген, від вересня 1942 р. — обласний керівник), заступник — Микола Кривошапко (Козик, заступник від січня 1943 р.)<sup>30</sup>; у м. Юзівка — Олександр Сало (від 1944 р. — обласний провідник, інженер шахти)<sup>31</sup>. Останній з поверненням радянської армії евакуювався до Умані Вінницької області. Планувалось, що О. Сало мав повернутись на Донбас і продовжити свою роботу, але 1944 року його було арештовано й розстріляно німцями.

Уже від середини 1943 року обласним керівником згадується Ф. Лічман (Шкурко), а від серпня того ж року обласний провід переходить до М. Кривошапки. Обласним референтом зв'язку був Микола Черкащенко (Мазепа)<sup>32</sup>. Пізніше керівником обласної організації призначений Дніпровий (інженер-хімік), а потім — Іван Свічинський. Після арешту І. Свічинського<sup>33</sup> очільником став Юрій / Георгій Ковалевський, а згодом — Володимир Гладкий. Така кадрова плинність зумовлена насамперед нестабільною ситуацією, внутрішніми штатними рухами, постійними арештами з боку німецької адміністрації та воєнними діями. У цілому серед усіх міст області ситуація у Юзівці була найменш сприятливою для націоналістичного руху. Сильні проросійські позиції, обіймання адміністративних посад представниками російських організацій, масова евакуація населення напередодні та під час війни (близько 50 % мешканців області залишило Донеччину)<sup>34</sup> — все це перешкоджало діяльності націоналістів. Тож робота в обласному центрі проходила найважче<sup>35</sup>.

Детальні відомості про діяльність проводу та його членів надано в доповідних записках

<sup>29</sup> Стахів Є. Крізь підпілля... С. 106.

<sup>30</sup> Там само. С. 131.

<sup>31</sup> Архів УСБУ по Автономній Республіці Крим. Спр. 022581. Аркуші не пронумеровано.

<sup>32</sup> Шанковський Л. Похідні групи ОУН... С. 167.

<sup>33</sup> Архів УСБУ по Донецькій області. Фонд припинених справ. Спр. 21287. ПФ. Арк. 11–12.

<sup>34</sup> Сергійчук В. Український здвиг. Київ, 2005. С. 91; Державний архів Рівненської області. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 43. Арк. 65–73.

<sup>35</sup> Там само. С. 91.

таємного співробітника НКВС Дорошенка, якому вдалось як агенту в підпіллі оунівців не лише зібрати інформацію для радянських спецслужб, але й певний час обіймати керівні посади в проводі.

Значна активізація політичної діяльності ОУН в м. Юзівка розпочалась 20 листопада 1941 року, коли відбулось зібрання більшої частини активу підпілля в приміщенні хімлабораторії індустріального інституту. Серед присутніх були: Дмитро Фомічев (вбитий згодом німцями), О. Зінченко, Радечук, Ю. / Г. Ковалевський (майбутній керівник проводу), Лозовський (доцент індустріального інституту в Юзівці), В. Гладкий (доцент індустріального інституту), Приходько, Ракитний (лаборант Сталінського індустріального інституту в Юзівці), В. Болгарський і Дорошенко (агент НКВС Р. Головатий). На зборах В. Болгарський ознайомив присутніх зі структурою ОУН, розповів про ОУН Мельника й ОУН Бандери, необхідність сприйняття німців як ворогів України на рівні з Радянським Союзом, а також про спробу проголошення акту відновлення незалежності Української держави й розгром підпілля у Львові. Після виступу доповідча збори перейшли до обговорення діяльності ОУН на місці. Було визначено завдання замінити всі керівні посади в області та місті українськими націоналістами, у зв'язку з цим постала необхідність зібрати компрометуючі матеріали на чинних керівників і надати їх німецькому командуванню (зокрема, докази, які засвідчують, що керівники міської управи є колишніми комуністами й радянськими активістами). За 3–4 дні сталися повторні збори в тому ж складі з долученням Р. Крутька. Проте після подачі матеріалів до комендатури В. Болгарський отримав відмову в заміні керівного складу міської управи. У січні 1942 року всіх легальних учасників ОУН викликали до гестапо, де їм рекомендували залишити Сталінську область, а до того часу вони мали перебувати під домашнім арештом. Частина членів погодилась виїхати. Це були ті, що прибули з Києва або західних областей України.

У лютому 1942 року після вимушеної заміни в керівництві В. Булавського на І. Кліма та Є. Стахіва розпочалась нова хвиля адміністративної розбудови підпілля. Очільники спочатку базувались у Горлівці, а згодом Є. Стахів працював у Юзівці, маючи постійні робочі поїздки теренами області для організації осередків у Горлівці, Маріуполі, Костянтинівці, Краматорську, Слов'янську та Ясинуватій. Окрім того, він опікувався налагодженням постачання агітаційної літератури<sup>36</sup>, продуктів і фінансів, що розподілялись за потребами по районах. У спогадах Є. Стахіва зазначається, що на момент прибуття цієї групи

<sup>36</sup> Стахів Є. Крізь підпілля... С. 112–113.

до області підпільна мережа, зв'язки, явочні квартири й основна діяльність тут уже були налагодженими. Наприклад, Є. Стахів неодноразово зустрічав у різних містах області членів ОУН із західних областей, яких знав ще під час перебування у Львові, до початку війни, а саме: Р. Куцака, Р. Сочинського, О. Ортинського, Я. Сидора, О. Масляника, Д. Бучинського, І. Дубаса, І. Білака, Каратицького, Никорака<sup>37</sup>. Також до активної роботи вже були залучені такі члени ОУН: Чумак, П. Федотов, Курінний, Мірошніченко, Р. Богач, Стасюк, Жижур, В. Козельський, Б. Кучинський, Н. Сташевська, Донцов, К. Семенович<sup>38</sup>. Тобто всі вони влилися до мережі підпілля, що вже діяло в Юзівці, Маріуполі, Ясинуватій та Горлівці.

Принагідно зазначимо, що провід відправляв своїх членів для створення підпілля не лише в обласні райони, але й на суміжні адміністративні території Росії, а саме у колишню Таганрозьку округу Донської області, що тепер входила до складу Ростовської обл., де переважало українське населення. Наприклад, з обвинувального висновку Іваницького стає відомо про рейди оунівців на територію РФСР. Останній у минулому брав участь у боротьбі з червоними на боці білогвардійців. Згодом виїхав закордон, але повернувся. Під час Другої світової війни проживав періодично то в Юзівці, то в Таганрозі<sup>39</sup>. Іваницький підтримував зв'язок як з ОУН, так і німецькими агентами та членами РОА (рос. Русская освободительная армия. — Авт.) Навесні 1942 року був відправлений проводом м. Юзівки (а саме Любочинським) до Таганрога для створення осередку в його окрузі<sup>40</sup>.

Через масові арешти у Львові та Києві від жовтня 1942 року почались проблеми зі зв'язком з центральним проводом. Тому для отримання вказівок членам похідної групи доводилось їздити в інші області, де вони зустрічалися зі зв'язковими. На той час керівником південної групи вже був В. Кук<sup>41</sup>. З Олександрії, де відбулася зустріч з В. Куком, Є. Стахів повернувся до Сталінської області разом з В. Нофенком. Водночас І. Клим, за вказівкою проводу, виїхав до Львова, де був арештований гестапо і 9 березня 1944 року страчений (покараний на горло) у Дрогобичі<sup>42</sup>.

Наступні збори районних і міських керівників ОУН відбулись у червні 1942 року в Юзівці. На зустрічі керівників Маріупольського осередку ОУН були присутні: Кулик (Макіївка,

редактор газети «Українська земля»)<sup>43</sup>, М. Стасюк, Гетьманець, Жерновий та Чайко (члени бойової групи). Міський осередок у цей період очолював І. Свічинський. Саме від нього районні голови отримували агітаційну, ідеологічну й історичну літературу для ознайомлення та розповсюдження. Також від І. Свічинського надходили розпорядження і накази, надані центральним проводом. Основну увагу він приділяв боротьбі проти німців і підготовці спротиву радянській владі, даючи завдання вербувати українських добровольців у лавах німецької армії для подальшого проведення підривної роботи проти німців, а також опікувався створенням бойового крила ОУН.

Відомо про існування бойових груп (так званих «бойовок») при районних організаціях ОУН Сталінської області. До їхніх завдань входила: підготовка кадрів, доставка й розповсюдження агітаційної літератури, пошук та збереження зброї, створення крижок і, за потреби, виконання бойових операцій чи терористичних актів. Зокрема, в 1943 році, заступник Є. Стахіва М. Кривошапко ініціював агітаційну роботу в «батальйонах спротиву», які формувалися німецькою адміністрацією для боротьби з радянською армією. Українським підпіллям у такому військовому підрозділі м. Юзівка керував Роман Антоняк (Гліб). Планувалося, що із наступом радянських військ батальйон вирушить на Дніпропетровщину й доєднається до УПА. На жаль, повною мірою здійснити цей задум не вдалося і до УПА доєдналася лише група з 24 бійців на чолі з Р. Антоняком<sup>44</sup>.

У січні 1943 року, після голодної та важкої зими, загроза наближення радянського фронту набувала значних масштабів. По всій області розпочалась нова хвиля арештів з боку німецької адміністрації, що помітно вдарило по роботі організації. Основні вказівки щодо подальшої діяльності Є. Стахів продовжував отримувати від Леміша з центрального проводу в Дніпропетровській області (Дніпродзержинськ). Далі діяльність ОУН мала перейти у глибоке підпілля з метою уникнення арештів як від рук німецької адміністрації, так і радянської влади. У середині 1943 року фронт неодноразово зміщувався. Спершу завдяки просуванню радянських військ у бік Харкова, а згодом через німецький контрнаступ, який повернув фронт на кордони зими 1941–1942 року<sup>45</sup>. Така ситуація спровокувала нову хвилю арештів з боку німців. За архівними матеріалами, загальна кількість арештованих членів ОУН у Сталінській області варіювалася в межах 75–77 осіб, з цього переліку ідентифіковано близько 8 членів юзівського осередку.

<sup>37</sup> Стахів Є. Крізь підпілля... С. 131.

<sup>38</sup> Там само. С. 112–119.

<sup>39</sup> Архів УСБУ по Донецькій області. Фонд припинених справ. Спр. 31950. Арк. 83зв.

<sup>40</sup> Архів УСБУ по Донецькій області. Фонд І. Спр. 27807. Арк. 153–154.

<sup>41</sup> Стахів Є. Крізь підпілля... С. 121.

<sup>42</sup> Там само.

<sup>43</sup> Архів УСБУ по Донецькій області. Фонд припинених справ. Спр. 35152. Т. II. Арк. 42.

<sup>44</sup> Шанковський Л. Похідні групи ОУН... С. 173.

<sup>45</sup> Стахів Є. Крізь підпілля... С. 139.

Для розуміння ролі агентурної мережі НКВС, побудованої напередодні війни, у знищенні націоналістичного підпілля ОУН варто зосередитись на участі агента НКВС Дорошенка у її діяльності. Долучившись до лав організації ще за часів очолювання юзівського проводу В. Булавським та увійшовши в довіру, він на 1943 рік став активним членом підпілля ОУН, займаючись розповсюдженням листівок, газет («Вісті», «Ідея і чин», «Вільна Україна»)<sup>46</sup> та агітацією, яка велась для збору даних для подальших доповідей у НКВС. Згодом буде з'ясовано, що перед поширенням агітаційних матеріалів Дорошенко затирав ту інформацію, яку вважав за потрібне видалити. До того ж кожен екземпляр агіток він зберігав у лабораторії професора Нікольського, аби згодом додати їх як речові докази до своїх показань. Саме завдяки його інформації органи НКВС мали змогу розгорнути масові арешти й репресії проти учасників підпілля з поверненням радянської влади.

У середині 1943 року провід доручив Дорошенку в співпраці з В. Гладким організувати агітаційну роботу серед робітників металургійного заводу<sup>47</sup>. У червні того ж року І. Свічинський, який після арешту В. Булавського очолив Юзівський міський провід (1942–1943), нелегально переїхав до Мелітополя, тимчасово залишивши своїм заступником агента Дорошенка. Посаду керівника міського проводу перейняв Ю. / Г. Ковалевський, яку обіймав протягом другої половини 1943 року. Згодом він був заарештований і розстріляний органами НКВС у 1945 році. З витягів допитів Ю. / Г. Ковалевського маємо змогу дізнатися про структуру обласної організації та побудову діяльності її членів.

До організації Ю. / Г. Ковалевського завербував Павло Бойко, редактор «Донецького вісника»<sup>48</sup>. Їхнє спілкування на політичні теми розпочалося у 1942 році, коли в розмовах П. Бойко наголошував на потребі створення Української самостійної держави та боротьби з головним ворогом — Росією, оскільки німці підуть, а радянський тоталітаризм повернеться в Україну. Він ознайомив Ю. / Г. Ковалевського з історією ОУН та її цілями. Наприкінці березня 1943 року, після знайомства останнього з іншими членами ОУН, зокрема з членом обласного проводу під псевдонімом Василь, О. Салом, Романом (Юхим, керівник СБ) та Клавою (Циганка, зв'язкова), його було погоджено прийняти до лав організації. У жовтні 1942 року Ю. / Г. Ковалевський працював штатним кореспондентом «Донецького

вісника», де надрукував близько 10–15 статей під різними псевдонімами (Максим Зелений, І. К., Ілля Кубіков, Август Январський). А вже в 1943 році він стає головою осередку.

На базі агроуправління під егідою члена ОУН Мороза було сформовано нове локальне підпілля. Воно охоплювало декілька районів та селище Рутченкове<sup>49</sup>. Селище Новотроїцьке (Ольгинський район), яке входило до цієї ланки, стало економічною базою нечисельного підпілля. Питання фінансування організації розв'язувалося за рахунок коштів, що надходили з Маріупольського заводу ім. Ілліча й агроуправління Волноваської та Слов'янської сільськогосподарських округ. Саме завдяки діяльності агроуправління під керівництвом Мороза вдавалось фінансувати як міський, так і обласний провід ОУН, який розподіляв фінанси й продукти по районах. Окрім того, багато членів націоналістичного підпілля працювало в адміністративних установах, таких як Обласне агроуправління, газета «Донецький вісник»<sup>50</sup>, Юзівський металургійний завод, Обласний відділ народної освіти, Міський відділ народної освіти, Трест «Хлібопечення», Хлібозавод № 4, 5, адмінстанова сел. Рутченкове, обласне Гестапо, поліція. З архівних матеріалів також відомі місця базування організації у Юзівці, які слугували конспіративними квартирами й точками для зустрічі кур'єрів, отримання літератури чи розпоряджень: Куйбишевський район — вул. Первомайська, 45, Ленінський район — вул. Огородна, 22, Калінінський район — Інститутський проспект, 6 (25-річчя РСЧА), селище Рутченкове — Маріупольське шосе, 11<sup>51</sup>. Окрім зборів підпілля, проведення агітаційної роботи, розв'язання організаційних питань і проблем самоврядування, ОУН опікувалася культурною та освітньою діяльністю. Діяла «Просвіта» під керівництвом І. Свічинського, виходили газети «Донецький вісник» та «Українська земля», де друкувались статті патріотичного змісту<sup>52</sup>.

Згідно з підрахунками, здійсненими авторкою, спираючись на архівні документи, загальна кількість учасників підпілля ОУН у м. Юзівка, включно з учасниками похідних груп, сягала 86–88 осіб, з яких вдалось встановити імена 76 членів: В. Болгарський-Булавський, Кривицький, Іваницький, І. Свічинський, Г. / Ю. Ковалевський, В. Гладкий, Є. Стахів (Дуб, Павло, Павлюк, Євген), Д. Фомічев, Лозовський, Кулик, Саводаж,

<sup>46</sup> Архів УСБУ по Донецькій області. Фонд 379. Спр. 58. Арк. 99–108.

<sup>47</sup> Архів УСБУ по Донецькій області. Фонд припинених справ. Спр. 35462. Арк. 252.

<sup>48</sup> Архів УСБУ по Донецькій області. Спр. 33154. Ф. II. Арк. 39–40.

<sup>49</sup> Архів УСБУ по Донецькій області. Фонд припинених справ. Спр. 35152. Т. II. Арк. 40.

<sup>50</sup> Armstrong, John A. (1990). *Ukrainian Nationalism*. Englewood, Colorado, p. 316.

<sup>51</sup> Архів УСБУ по Донецькій області. Ф. 379. Спр. 58. Арк. 99–108.

<sup>52</sup> Там само. Арк. 97–98.

Жерновий, Чайко, Приходько, Рокитний, Передерій, Мороз, О. Сало (Олександр), П.М. Бойко, Г. Гончаренко, Коваленко, Солдак, Кравець, Дидковський, Левченко, Антоненко, Зибчинський, Журба, п. Гавриил, П. Дужий, Р. Антоняк, М. Кривошاپко (Козик), Ф. Лічман (Шкурко), М. Черкащенко, І. Клим (Митар), Р. Крутько, Р. Куцак, Р. Сочинський, О. Ортинський, Я. Сидор, О. Масляник, Д. Бучинський, І. Дубас, І. Білик, Каратицький, Никорак, Чумак, Курінний, В. Козельський, Б. Кучинський, Донцов, К. Семенович, В. Хоролець, Сиров, П. Бобков, Л. Ільюшкін, А. Гервич, У. Чепак, Т. Грузан, п. Шиманович (дружина колишнього міністра УНР), Н. Сташевська, а також зв'язкові: Тимош (Верховий), Василь (Михайлович), Остап (Майченко), Димко, Микола, Нюся, Оксана, Юрко, Нюра (Верчук), Володимир, Роман (Юхим), Клава (Циганка), Дніпровий, Таран, Т. Тимошук.

Навесні 1943 року фронт стрімко наближався. Червона армія почала захоплювати міста Сталінської області. Протягом весни-літа Є. Стахів постійно переховувався і змінював місце проживання по всій області. Лише наприкінці літа 1943 року, практично перед входженням Радянської армії у Юзівку, він повернувся до Дніпропетровська. Тут Є. Стахів працював разом із І. Біликом у південному крайовому проводі над друком агітаційної літератури й організацією роботи дистанційно, шляхом коротких експедицій. З наближенням Червоної армії частина юзівських підпільників також була евакуйована до Дніпропетровська, а 9 вересня червоні війська увійшли до Юзівки.

Голова Юзівської ОУН Ю. / Г. Ковалевський також виїхав з міста до Дніпропетровська перед радянською окупацією. Йому дали завдання вийти на місцевих зв'язкових: «в Днепропетровск я прибыл с большим опозданием, т.к. поезд, на котором я ехал, в пути следования потерпел крушение и я вынужден был добираться к г. Днепропетровску на лошадах. На обусловленное место явки я выходил несколько раз, но из числа связанных ОУН ко мне никто не явился»<sup>53</sup>. Випадково Ю. / Г. Ковалевському через зв'язківця Романа вдалось вийти на керівника Дніпропетровського крайового проводу ОУН Граба й Бориса Дуба (Є. Стахів)<sup>54</sup>, на той час його заступником. Було вирішено призначити Ю. / Г. Ковалевського до служби безпеки Кіровоградського обласного проводу, що займався внутрішньою та зовнішньою охороною членів організації, а також дисципліною, постачанням продуктів і фінансів. Разом з керівником Кіровоградського обласного проводу ОУН під псевдонімом Юра 25 вересня

1943 року Ю. / Г. Ковалевський виїхав до нового місця призначення. Загалом із Дніпропетровська було евакуйовано близько 50 членів організації, 30 з яких потрапили до лісів для формування УПА, решта — до Кіровограда. Однак дорогою до місця призначення частину оунівців арештували німці. Під час цієї облави Юра, з яким Ю. / Г. Ковалевський мав підтримувати зв'язок, уникаючи арешту, зник, а Ковалевський вирушив до Миколаєва, де 10 жовтня 1943 року встановив контакт з Романом через колишнього зв'язкового Юзівського проводу Миколу Кравця. Таким чином, Ю. / Г. Ковалевський опинився на посаді заступника СБ Миколаївського обласного проводу ОУН.

Перебуваючи в Миколаєві, Ю. / Г. Ковалевський отримав завдання увійти до лав радянського партизанського загону, а згодом повернутись до Вознесенська та «обманным путем войти в доверие советских и партийных органов [...] продолжать антисоветскую националистическую работу и вербовать в ОУН новых участников»<sup>55</sup>. Крім того, до його обов'язків входила організація боїв у с. Олександрівка (Миколаївська обл.) і криївки з запасами зброї та необхідних речей. Втїлити це не вдалось через арешт Ю. / Г. Ковалевського СМЕРШем. За даними обвинувального висновку, у листопаді 1943 року Ковалевський, у спілці з п. Чухлібом, Яковлевим й Аліманом, убив трьох радянських партизанів у районі с. Піски Миколаївської області: «Кроме того [...] неоднократно совершал террористические акты над лицами, заподозренными в “предательстве” участников ОУН»<sup>56</sup>. Крім того, зазначалося, що Ю. / Г. Ковалевський також «вбив мельниківця», який видав німцям 45 осіб із ОУН(б), і трьох осіб на прізвище Кравченко, що служили в поліції та брали участь в арештах членів ОУН(б)<sup>57</sup>.

Після показань Ю. / Г. Ковалевського всі відомі учасники підпілля були арештовані<sup>58</sup>, серед них керівник Юзівської міської та Сталінської обласної організації ОУН І. Свічинський<sup>59</sup>, на якого відкрили кримінальну справу під назвою «Мрія»<sup>60</sup> (Сталінська Справа «Мрія» № 31828, Маріупольська справа «Мрія» № 1388). Уникнути арешту вдалось лише Є. Стахіву та В. Булавському: «Булавский-Болгарский объявлен во Всесоюзный розыск, а в 1957 г. розыск его был прекращен.

<sup>55</sup> Там само.

<sup>56</sup> Там само.

<sup>57</sup> Архів УСБУ по Харківській області. Спр. 31828. Арк. 241–243.

<sup>58</sup> Добровольський О. ОУН на Донеччині... С. 157–159.

<sup>59</sup> Архів УСБУ по Харківській області. Спр. 31828. Аркуші не пронумеровані.

<sup>60</sup> Архів УСБУ по Донецькій області. Ф. І. Спр. 27807. Арк. 114.

<sup>53</sup> Архів УСБУ по Миколаївській області. Спр. 2687. Арк. 80–84.

<sup>54</sup> Там само.

В результате розыскных мероприятий Булавский-Болгарский установлен не был»<sup>61</sup>.

Тим часом після евакуації Є. Стахіва, І. Свічинського й Ю. / Г. Ковалевського у м. Юзівка продовжувала діяти ОУН. 10 липня 1943 року на зв'язок з Дорошенком вийшов член бойової групи Передерій<sup>62</sup> з пропозицією утворити оновлений керівний центр ОУН. Дорошенко познайомив Передерія з В. Гладким. Було вирішено призначити останнього керівником обласного рівня, а Дорошенка його заступником. Крім того, визначено основні цілі обласного центру ОУН щодо роботи в регіоні: організувати матеріальне забезпечення або допомогу бойовим групам, для чого організувати Національний фонд оборони й призначити оплату в 3000 крб кожному члену бойової групи; друк листівок і передрук матеріалів, отриманих від центрального проводу. Було визначено й затверджено програму обласного осередку ОУН Сталінської області (вважаємо за доцільне навести документ, збережений в архіві радянських каральних органів, повністю і мовою оригіналу):

1. «Мы, украинские националисты, боремся против немцев, советов, поляков и со всеми врагами украинской свободной республики “Свободная Украина”».

2. Нашими потенциальными союзниками являются Англия и Америка, которые не заинтересованы в укреплении “Русского медведя”. С Англией и Америкой у нас имеется договоренность, в частности в Канаде имеются летние командные школы, которые готовят кадры для будущей украинской армии.

3. За Днепром нами организована Украинская Повстанческая Армия, которая борется с советскими партизанами и немцами. Задача центра (нашего) направлять всех украинцев, которые направляются немцами в Германию — за Днепр»<sup>63</sup>.

Проте стрімке просування Червоної армії не дало змоги повністю забезпечити діяльність організації. На тлі масової евакуації та активних бойових дій, а також в умовах виходу організації

у глибоке підпілля не вдалось реалізувати й щойно затверджені плани роботи. У вересні 1943 року Радянська армія зайняла м. Юзівка й розпочався період масових арештів членів українського підпілля.

Підсумовуючи результати дослідження, маємо констатувати, що Донецчина та її адміністративний центр м. Юзівка (Сталіне) у період німецької окупації часів Другої світової війни були осередком активної діяльності ОУН. З'явившись на цих теренах з похідними групами ОУН (м) та ОУН (б) восени 1941 р., організація продовжувала свою роботу до вересня 1943 р. Доволі швидко оунівці залучали до своїх лав нових членів з місцевого патріотично налаштованого українського населення, зокрема з колишніх «Просвіт», проводили нелегальну кампанію, спрямовану на заміну всіх керівних посад в області та місті українськими націоналістами, що успішно здійснювалося у більшості осередків, окрім самої Юзівки, де були сильними проросійські позиції. Члени ОУН, з одного боку, проводили різноманітну роботу серед населення з поширення української освіти, культури, літератури, агітаційних матеріалів, політичної пропаганди, а з іншого, збирали й накопичували зброю, створювали криївки, готували бойові групи для можливої терористичної або партизанської боротьби проти німецької та радянської влади. Ця небезпечна діяльність, яка супроводжувалась арештами й переслідуваннями нацистських каральних органів, тривала до осені 1943 р., аж поки Юзівку не захопили радянські війська й у місті почалися каральні акції органів НКВС. Робота з архівними документами дала змогу встановити кількісний склад юзівського осередку ОУН, який сягав майже дев'яноста членів, а також з'ясувати імена 76 членів організації, зокрема всього керівного складу, включно із хронологію його ротацій.

Підтверджена численними документами й беззаперечними фактами діяльність підпілля ОУН на Донецчині та загалом на Донбасі демонструє глибинний і нерозривний зв'язок цього регіону з Україною. Такі об'єктивні реалії, з одного боку, спростовують сталий московський міф про «споконвічно російський Донбас», а з іншого — живлять надію і навіть дають упевненість у неминучому поверненні цих регіонів до складу Великої України.

<sup>61</sup> Архів УСБУ по Донецькій області. Фонд припинених справ. Спр. 35152. Т. II. Арк. 37.

<sup>62</sup> Архів УСБУ по Донецькій області. Ф. 379. Спр. 58. Арк. 99–108.

<sup>63</sup> Там само.

## REFERENCES

- Armstrong, J. A. (1990). *Ukrainian Nationalism*. Englewood, Colorado [in English].
- Baklashova T., & Bozhenko Yu. (2018). Diialnist pokhidnykh hrup OUN na Donbasi: suchasnyi stan istoriografii problemy [Activity of the Derivative Groups of OUN in Donbas: Current state of the historiography of the problem]. *Molodyi vchenyi [Young Scientist]*, 10 [in Ukrainian].
- Dobrovolskyi, O. (2014). *OUN na Donechchyni* (Vol. 1), Donetsk [in Ukrainian].

- Dobrovolskyi, O. (2020). *Vid UNR do OUN: ukrainskyi rukh na Donechchyni. 1917–1959 rr.* (Vol. II), Lviv. [in Ukrainian].
- Hiroaki, Kuromiia. (2002). *Svoboda i teror u Donbasi. Ukrainsko-rosiiske prykordonnia, 1870–1990-i roky.* Kyiv. [in Ukrainian].
- Ishchuk, O., & Nikolaieva, N. (2016). Diialnist molodizhnykh struktur OUN (b) na terytorii Tsentralnykh ta Skhidnykh oblastei Ukrainy u 1945–1954 rr. [in Ukrainian].  
<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/64349/11-Ishchuk.pdf?sequence=1>
- Kovalchuk, V. (2011). *OUN v tsentralnii, pivdenii ta skhidnii Ukraini. 1941–1950-ti rr.* Kyiv [in Ukrainian].
- Nesterenko, V. A., & Murashko K. O. (2020). Pokhidni hrupy OUN u pivnichno-skhidnykh oblastiakh Ukrainy OUN's Expedition Groups in the South-Eastern Regions of Ukraine]. *Sumska starovyna*, LVII [in Ukrainian].
- Nikolskyi, V. (2001). *Pidpillia OUN (b) u Donbasi.* Kyiv [in Ukrainian].
- Pahiria, O. (2011). Diialnist OUN ta UPA na terytorii tsentralno-skhidnoi ta pivdennoi Ukrainy. *Litopys UPA, Nova seriia*, Vol. 18, Kyiv–Toronto [in Ukrainian].
- Petrukhin, S. (2016). Diialnist OUN (b) na terytorii Donetskoi oblasti v roky nimetskoi okupatsii (1941–1943 rr.). *Viiskovo-istorychnyi meridian*, 1 [in Ukrainian].
- Ponypaliak, A. (2021). *Ostannii komandyr UPA. Zhyttia i borotba Vasylia Kuka.* Kyiv [in Ukrainian].
- Semystiaha, V. (2001). Novi dokumentalni svidchennia pro natsionalno-vyzvolnyi rukh v Donbasi u roky Druhoi svitovoi viiny. *Bakhmutskyi shliakh*, 3–4 [in Ukrainian].
- Serhiichuk, V. (2005). *Ukrainskyi zdvyh. T. 5: Naddnyprianshchyna. 1941–1955.* Kyiv [in Ukrainian].
- Shchur, Yu. (2006). *Narys istorii diialnosti Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv na Skhidnoukrainskykh zemliakh.* Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Ukhach, V. (2015). Suchasna vitchyzniana istoriografii pokhidnykh hrup OUN (b) ta OUN(m) na Velykii Ukraini (1941–1943 rr.: vybrani aspekty. *Arkhivy Ukrainy*, 3 [in Ukrainian].
- Zhmura, V. (2000). *OUN v Donbasi. 1941–1943. Visti kombatanta* (Vol. 1) [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 04.07.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 15.10.2025 р.



Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

**Петро Бондарчук,**

доктор історичних наук,  
провідний науковий співробітник  
відділу історії України  
другої половини XX століття  
Інституту історії України НАН України,  
Київ, Україна

**Petro BONDARCHUK,**

Doctor of History, Leading Researcher,  
Department of History of Ukraine  
in the second half of the twentieth century,  
Institute of History of Ukraine  
of the NAS of Ukraine,  
Kyiv, Ukraine

e-mail: peterukr.kyyv@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2015-1995>

## **Інституційне знищення Греко-католицької церкви у повоєнний період: прояви радянського колоніалізму**

Стаття аналізує інституційне знищення Греко-католицької церкви в Україні в повоєнний час як прояв радянського колоніалізму. У центрі уваги — Галицька митрополія (УГКЦ) і Мукачівська єпархія, які попри різні історико-канонічні умови зазнали схожих репресій. Розглянуто політико-правові механізми й ідеологічні обґрунтування ліквідації Греко-католицької церкви в 1946–1949 рр.: Львівський псевдособор, кампанії «возз'єднання» з РПЦ, переслідування духовенства, масові репресії. Порівняння Галичини й Закарпаття виявляє різні форми реалізації антицерковної політики: у першому випадку — публічна делегітимізація через контрольований собор 1946 р., у другому — насильницьке підпорядкування Мукачівської єпархії Московському патріархату 1949 р. Доведено, що ліквідація греко-католицьких структур була елементом ширшої колоніальної стратегії СРСР, спрямованої на уніфікацію культурного простору, руйнацію ідентичностей і підпорядкування релігійного життя імперській політиці.

**Ключові слова:** Греко-католицька церква, Галицька митрополія (УГКЦ), Мукачівська єпархія, радянський колоніалізм, Львівський псевдособор, релігійні репресії.

## **The Institutional Destruction of the Greek Catholic Church in the Postwar Period: Manifestation of Soviet Colonialism**

The article examines the institutional destruction of the Greek-Catholic Church in Ukraine during the postwar period as a characteristic manifestation of Soviet colonialism. The focus is placed on two main structures of the Greek-Catholic tradition — Galician Metropolis (The Ukrainian Greek-Catholic Church) and the Mukachevo Greek-Catholic Eparchy — which, despite their different historical and canonical conditions of existence, experienced similar repressive practices imposed by the Soviet state. The study analyses the political and legal mechanisms as well as the ideological justifications employed by the Soviet authorities to eliminate Greek-Catholic institutions in 1946–1949, including the orchestration of the Lviv pseudo-council, the campaign of “reunion” with the Russian Orthodox Church, persecution of the clergy, and mass repressions against the faithful.

Special attention is devoted to comparing the situation in Galicia and Transcarpathia, which highlights the differences in the forms and pace of implementing anti-Church policies. In Galicia, the emphasis was placed on public delegitimization of the UGCC through the council of 1946 controlled by Soviet security services, whereas in Transcarpathia the main pressure was directed at isolating the Mukachevo Eparchy from the Vatican and its forced subordination to the Moscow Patriarchate in 1949. The research is based on archival documents, materials of Soviet security services, ecclesiastical sources, and contemporary historiography.

The article argues that the liquidation of Greek-Catholic structures was not merely a religious or confessional act but rather an integral part of the broader colonial strategy of the Soviet regime, aimed at unifying the cultural space, destroying alternative identities, and subordinating religious life to imperial policy. The elimination of the institutions of the UGCC and the Mukachevo Eparchy in the postwar years reveals the key features of Soviet colonialism: control over memory, repression of elites, destruction of traditional structures, and forced integration into the framework of a “unified Orthodox space.” Thus, the institutional

*liquidation of the Greek-Catholic Church appears as an important example of colonial violence that had profound consequences for the religious, national, and cultural development of Ukraine in the twentieth century.*

**Keywords:** Greek-Catholic Church, Galician Metropolis (UGCC), Mukachevo Eparchy, Soviet colonialism, Lviv pseudo-council, religious repressions.

Греко-католицька церква посідає особливе місце в релігійному й культурному житті українського народу. Її роль в українському суспільстві виходить далеко за межі культової практики: церква брала участь у формуванні національної ідентичності, сприяла розвитку освіти, культури, соціального служіння. Греко-католицька церква, маючи багатовікові традиції, власну структуру, а також тісний зв'язок із Ватиканом, становила одну з небагатьох інституцій, що протистояли радянській системі тотального контролю. Її позиції були надзвичайно міцними: на кінець 1930-х років церква об'єднувала мільйони вірних, мала розгалужену мережу парафій, монастирів, духовних шкіл, активне чернецтво й освітню діяльність. Саме ця потуга, доповнена елементом «зовнішнього» авторитету Ватикану, робила Греко-католицьку церкву серйозною перешкодою для радянзації регіону.

Дослідження інституційного знищення Греко-католицької церкви у повоєнний період дає змогу побачити не лише релігійну політику радянської влади, а й ширший феномен радянського колоніалізму. Йдеться про свідому стратегію радянського центру, спрямовану на демонтаж тих інституцій, які могли виконувати роль альтернативного центру ідентичності та духовного життя в регіонах, приєднаних до СРСР. Західна Україна, яка лише в 1939 р. увійшла до складу Радянського Союзу, стала простором особливого випробування, де колоніальні практики здійснювалися напролюд інтенсивно.

У концептуальному плані дії радянської влади можна інтерпретувати як класичну колоніальну стратегію: руйнування місцевих інституцій, підпорядкування їх структурі «митрополії» (у цьому разі — Московської патріархії), використання репресивного апарату для зламу спротиву й створення видимості «добровільного возз'єднання». Як і в інших колоніальних імперіях, йшлося не лише про політичне підкорення території, а й про символічне й культурне завоювання — через ліквідацію релігійних, національних і культурних символів.

Проблема знищення греко-католицьких структур привернула значну увагу в українській і зарубіжній історіографії. У радянський період вона висвітлювалася виключно в ідеологічному ключі: дослідники (Костянтин Гуслийський<sup>1</sup>

та інші) трактували Львівський «собор» 1946 р. як «возз'єднання з материнською православною церквою» і як «визволення від Ватикану». Така інтерпретація мала на меті виправдати колоніальну політику Москви, подаючи її як добровільний вибір українців.

У діаспорних студіях 1960–1980-х років (Богдан Боцюрків<sup>2</sup>, Іриней Назарко<sup>3</sup>, Іван Гриньох<sup>4</sup> та інші) акцент робився на насильницькому характері приєднання греко-католиків до РПЦ, неканонічності Львівського «собору», ролі радянських спецслужб у диригуванні процесом тощо.

У період незалежності України з'явилися ґрунтовні праці (Ігор Андрухів<sup>5</sup>, Віктор Войналович<sup>6</sup>, Володимир Пашенко<sup>7</sup>, Наталія Сердюк<sup>8</sup>, Ярослав

<sup>2</sup> Bociurkiw, B. (1965). The Uniate Church in the Soviet Ukraine: A Case Study in Soviet Church Policy. *Canadian Slavonic Papers*, 1965, Vol. VII, № 1, pp. 89–113; Bociurkiw, B. (1977). The Catacomb Church: Ukrainian Greek Catholics in the USSR. *Religion in Communist Lands*, 1977, Vol. 5, No 1, pp. 4–12. Список праць автора з 1958 по 1995 роки поміщено в: The Bohdan R. Bociurkiw Collection: Religion and Religious Policy in Soviet and post Soviet East-Central Europe and with materials on the Religious Experience of Ukrainians in Canada: An inventory Guide. 3-rd ed, revised and expanded / Comp. Andrii Kravchuk. Ottawa, 1997. P. 253–264.

<sup>3</sup> Назарко Іриней, отець. Київські і Галицькі митрополити: Біографічні нариси (1590–1960). Торонто: Вид-во отців василіан, 1962. 270 с.

<sup>4</sup> Гриньох І. Знищення Української католицької Церкви російсько-більшовицьким режимом: Відбитка з журналу «Сучасність» ч. 7–8 та 9. Мюнхен, 1970. 55 с; його ж. Знищення УКЦ в Галичині. *Світильник істини: Джерела до історії Української католицької Богословської академії у Львові 1928–1929–1944: З нагоди її 50-літнього ювілею*. Ч. 3. / Упор. Павло Сениця. Рим, 1983. С. 333–382.

<sup>5</sup> Андрухів І.О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2004. 344 с.; його ж. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. 432 с.; його ж. Галицька голгофа: ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945–1961 рр. Івано-Франківськ, 1997. 84 с.

<sup>6</sup> Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.

<sup>7</sup> Пашенко В. Греко-католики в Україні від 1940-х років ХХ ст. до наших днів. Полтава, 2002. 616 с.

<sup>8</sup> Сердюк Н. Репресії радянських органів державної безпеки щодо української греко-католицької церкви в 1944–1949 рр.: дис. канд. ... іст. наук: 07.00.01 / КНУ ім. Т. Шевченка. Київ, 2006. 190 арк.

<sup>1</sup> Детальніше про К. Гуслийського в основному тексті статті (у фрагменті про підготовку до Львівського «собору»).

Стоцький<sup>9</sup> та інші), у яких акцент зроблено на інституційних механізмах репресій, ролі РПЦ як інструмента радянської політики й стійкості підпільної Греко-католицької церкви. В останні роки українські дослідники активно вживають поняття «колоніалізм» і «імперський проєкт», що дає змогу вписати радянську політику щодо греко-католицизму в ширший контекст імперських практик ХХ ст. Отже, сучасна наукова традиція починає відходити від вузько-конфесійної інтерпретації проблеми й розглядає ліквідацію Греко-католицької церкви як складову ширшого процесу радянського колоніального панування в Західній Україні.

*Метою статті* є аналіз інституційного знищення Греко-католицької церкви в Україні як прояву радянського колоніалізму. Автор також висвітлює питання радянської політики щодо греко-католиків та їхній опір знищенню їхньої конфесії.

Радянська влада посіла жорсткішу, порівняно з Російською православною церквою, позицію щодо інших релігійних об'єднань, які існували на території УРСР і в яких вона вбачала потенційних супротивників. Найбільшою перешкодою для зміцнення радянських впливів у Західній Україні була Католицька церква. Історик С. Горбач наголошує: «Добре організована в міжнародному плані, сильно централізована католицька церква була дійсно серйозним супротивником на шляху поширення радянського впливу на територіях, населених мільйонами католиків»<sup>10</sup>.

В Україні Католицька церква була представлена римо-католицькими й греко-католицькими громадами. Останні не мали єдиного українського центру. На середину 1940-х років в УРСР (і ця ситуація зберігається дотепер) існували дві окремі структури Греко-католицької церкви — по-перше, Галицька митрополія, спадкоємцею якої є сучасна Українська греко-католицька церква (УГКЦ) і, по-друге, Мукачівська греко-католицька єпархія на Закарпатті, яка підпорядковувалася безпосередньо Ватикану (така ситуація зберігається дотепер).

Статистичні дані наочно демонструють масштаби Греко-католицької церкви напередодні радянських репресій. У 1939 році Галицька митрополія, за свідченням архієпископа І. Бучка, налічувала 4400 храмів, 2950 священників, 195 монастирів, 1610 ченців і черниць, 520 богословів

<sup>9</sup> Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики в 1944–1964 роках. Київ: ФАДА, ЛТД, 2008. 510 с.; його ж. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). Тернопіль, 2003. 432 с.

<sup>10</sup> Горбач С.І. Деякі аспекти відносин між Ватиканом та СРСР після Другої світової війни (1945–1953 рр.). *Український історичний журнал*. 1998. № 6. С. 71.

і майже 4,3 млн віруючих<sup>11</sup>. За оцінкою митрополита А. Шептицького, загальна кількість греко-католиків на середину 1944 року становила близько 5 млн осіб (ця цифра була зафіксована у його листі на ім'я голови Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР від 17 серпня 1944 року). Польська преса за 1938 рік наводила цифру близько 3 млн.<sup>12</sup>

На кінець 1945 — початок 1946 року, за даними архівних документів, на обліку перебували 2290 греко-католицьких храмів Галицької митрополії (УГКЦ). Із них 568 — у Дрогобицькій, 567 — у Станіславській, 522 — у Львівській, 539 — у Тернопільській, по 2 — у Чернівецькій та Волинській областях. На той час було обліковано 1294 представники греко-католицького духовенства<sup>13</sup>, з-поміж яких 859 осіб (66 %) приєдналися до ініціативної групи<sup>14</sup>. Таким чином греко-католицька мережа охоплювала насамперед Галичину, що перетворювало її на потужний духовний і культурний осередок.

Існувала значна кількість греко-католицьких парафій на Закарпатті, які входили до Мукачівської єпархії, що не підпорядковувалася Галицькій митрополії, а безпосередньо Ватикану. На середину 1947 року, за даними архівів, у Закарпатській області функціонувало 330 церков, у яких працювало 260 священнослужителів<sup>15</sup>. Зарубіжний дослідник Б. Боцюрків наводить таку цифру: у 1944 році Мукачівська єпархія налічувала 461 555 вірян, 281 парафію з 459 храмами й каплицями, 8 монастирів (5 чоловічих і 3 жіночих)<sup>16</sup>. За даними перепису 1930 року, у Підкарпатській Русі проживало 112 034 православних і 359 201 греко-католик<sup>17</sup>.

Ця значна релігійна мережа, яка спиралася на міжнародний авторитет Ватикану, була для Москви подвійною загрозою. По-перше, вона зберігала тісний зв'язок із західним центром, відверто антирадянським. По-друге, виступала альтернативою радянській ідеології у сфері культури, освіти й суспільної моралі. Таким чином у логіці радянської влади греко-католицизм не був просто конфесією — він розглядався як інституційна й ідеологічна фортеця Заходу всередині СРСР.

<sup>11</sup> Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Кн. 1. Львів, 1993. С. 309; Баран В. Влада і церква: з історії взаємин у 1945–1965 роках. *Сучасність*. 1995. № 5. С. 113.

<sup>12</sup> Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1640. Арк. 156.

<sup>13</sup> Там само.

<sup>14</sup> Там само. Арк. 157.

<sup>15</sup> Там само. Спр. 4555. Арк. 306.

<sup>16</sup> Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і радянська держава (1939–1950); пер. з англ. Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2005. С. 189.

<sup>17</sup> Там само.

З огляду на це ліквідація Греко-католицької церкви була частиною ширшої колоніальної стратегії радянського режиму. Якщо РПЦ сприймалася як «своя» — лояльний до центру інструмент керування, то Греко-католицька церква була чужою та потенційно небезпечною структурою, яку потрібно було підпорядкувати або знищити. Саме в такому контексті радянська влада розпочала підготовку до масштабної інституційної акції, що увійшла в історію як ліквідація унії 1946 року.

Відновлення радянської влади в західно-українських областях одразу супроводжувалося системними кроками, спрямованими на підготовку ґрунту для ліквідації греко-католицизму. Радянське керівництво добре розуміло: доки церква має ієрархію та авторитетних лідерів, вона здатна організовувати спротив і формувати альтернативний дискурс. Тому першим ударом стала «обезголовлююча» акція — арешти провідників церкви.

У квітні 1945 року органами НКВД був заарештований митрополит Йосиф Сліпий, єпископи Микита Будка, Микола Чарнецький, Григорій Хомишин, Іван Ляшевський<sup>18</sup>. Радянське керівництво вважало, що, позбавивши Греко-католицьку церкву провідників, її буде легше знищити. Цей крок відповідав типовій колоніальній логіці: позбавити підкорювану спільноту власної еліти, щоб полегшити процес інтеграції до «метрополії».

Паралельно розгорталася масована ідеологічна кампанія. Для агітації греко-католиків за перехід у лоно РПЦ у західні регіони надсилалися численні відозви, листівки й пастирські послання. Зокрема, 10 тис. примірників звернення Патріарха Московського і всієї Русі Алексія «Пастирям і віруючим греко-католицької церкви, жителям західних областей Української РСР» було передано новопризначеному єпископу Львівському і Тернопільському Макарію (Оксіюку). Текст звернення був погоджений із В. Молотовим 19 березня 1945 року. У ньому патріарх Алексій висловлював жаль із приводу «одірваності» греко-католиків від православ'я, критикував керівництво Греко-католицької церкви і закликав розірвати зв'язки з Ватиканом, «який веде вас у темряву, духовну загибель завдяки своїм релігійним помилкам», та повернутися в «обійми вашої рідної неньки — Руської Православної Церкви»<sup>19</sup>.

Одне з таких звернень, підписане єпископом Макарієм, було опубліковане 24 червня 1945 року в день П'ятидесятниці. У ньому греко-католиків закликали повернутися до «віри батьків»,

а православних — молитися за навернення уніатів<sup>20</sup>. Такі публікації не лише демонстрували зрощення радянської влади з Московською патріархією, але й відтворювали колоніальний дискурс: Греко-католицька церква зображувалася як «чужа» й «чужорідна», тоді як РПЦ — як «материнська» й «рідна» традиція, у лоно якої слід «повернутися».

Показовим був також публічний дискурс у пресі. Після появи в «Радянській Україні» та «Вільній Україні» статті В. Росовича «З хрестом чи з ножом»<sup>21</sup> серед греко-католицького духовенства виник рух за «возз'єднання» з православ'ям. Він, однак, був інспірований радянською владою та відображав типову тактику колоніальних режимів: створювати ілюзію внутрішнього «добровільного» переходу.

Таким чином уже 1945 року радянська влада реалізувала подвійний сценарій: а) репресивний — фізичне усунення ієрархії через арешти; б) ідеологічний — масова пропаганда з апеляцією до «материнської церкви» й антизахідних (антикатолицьких) мотивів. Обидва напрями слугували одній меті — підготувати підґрунтя для масштабної колоніальної акції, яка мала офіційно «ліквідувати унію» та поставити греко-католицизм у залежність від московського церковного й політичного центру.

Важливим етапом реалізації радянського плану ліквідації Греко-католицької церкви стало створення так званої «ініціативної групи» у Львові. Цей механізм був типовим для радянської колоніальної політики: замість відкритого нищення церкви обиралася тактика імітації «добровільної ініціативи зсередини», яка мала продемонструвати «народне прагнення» повернутися в лоно «православної матері-церкви». Насправді ж ініціатива була інспірована радянською владою та реалізовувалася під контролем НКВД-МДБ.

До складу групи увійшли представники різних єпархій: настоятель Преображенської церкви у Львові Гавриїл Костельник, який став її очільником; М. Мельник, парох Нижанковичів і генеральний вікарій Перемишльської єпархії; А. Пельвецький, парох Копиченців, декан Гусятинського деканату, представник Станіславської єпархії<sup>22</sup>. Хоча на офіційному рівні

<sup>18</sup> Ленчик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрій Шептицький і Патріарх Йосип Сліпий. Львів: Свічадо, 2001. С. 366.

<sup>19</sup> ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1638. Арк. 35.

<sup>20</sup> Божою Милістю Смирений Макарій, єпископ Львівський і Тернопільський, священно-архимандрит Почаївської Св.-Успенської Лаври Пастирям і пастві Православної церкви і всім чадам Галичини. Львів, 1945. [4 с.].

<sup>21</sup> Під псевдонімом В. Росович ховався невідомий автор; існували думки, що це міг бути Я. Галан або Г. Костельник. Детальніше див.: Андрухів І., Кам'янський В. (отець). Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х — 50-х роках ХХ ст. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. С. 287.

<sup>22</sup> ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1638. Арк. 105.

це подавалося як «вільний вибір», у дійсності більшість членів була змушена приєднатися під тиском радянських органів. Про це прямо свідчили самі священнослужителі. Так, греко-католицький декан В. Лисенко згадував розмову в органах МДБ, під час якої начальник йому погрожував: «...Коли не підете за Костельником, то згнієте ось тут, — і показав пальцем на підлогу. (Я вкоротці пізнав, що під його підлогою є в'язниця)»<sup>23</sup>. Подібні погрози застосовували й до самого Костельника.

Слід зазначити, що Г. Костельник ще задовго до Львівського «собору» 1946 року був схильний до зближення з православ'ям і навіть обмірковував ідею перетворення Греко-католицької церкви на автокефальну православну<sup>24</sup>. Це робило його зручною фігурою для радянської влади, яка прагнула мати «свого лідера», здатного переконати частину духовенства та мирян. У цьому простежується колоніальна стратегія: використати місцевого діяча, але поставити його в залежність через шантаж і примус.

Біографія Костельника додатково пояснює вибір влади — він був відомим у церковних колах як учений-богослов, педагог і талановитий проповідник. Сучасники згадували його лекції як настільки захопливі, що «в аудиторії панувала абсолютна тиша»<sup>25</sup>. Водночас він мав конфлікти з Ватиканом, виступав проти цілібату, що знижувало авторитет Костельника в Римі, але робило більш прийнятним для радянських властей. Уже в 1920-х роках він схилився до православ'я в богословських питаннях і був духовним наставником прибічників так званого «візантійського напрямку» в Греко-католицькій церкві<sup>26</sup>. Однак, як згадували сучасники, часто емоції брали в нього верх над розумом, зокрема в суперечці з єзуїтом Спачілем навколо його твору «Спір про епік лезу». Останній звинувачував Костельника в розбіжності з церковним вченням тощо. Конфронтація з Римом призвела до того, що Шептицький під тиском Риму змушений був усунути його від викладання в семінарії, натомість призначивши гімназичним катехітом.

Після встановлення радянської влади у 1939 році Костельник опинився в складному становищі: радянська влада, знаючи про конфронтацію останнього з Ватиканом, вирішила зробити його «ліквідатором» унії. Син Костельника був

заарештований, сам він зазнавав тиску й шантажу, однак вистояв. Після війни ситуація змінилася. Смерть митрополита Андрея Шептицького й невдала поїздка делегації священників до Москви (січень 1945 р.), безумовно, вплинули на рішення Костельника<sup>27</sup>. Сюди додався знову тиск із боку радянських органів. Костельника шантажували майбутньою долею синів, які добровільно вступили до дивізії СС «Галичина» й перебували у британському полоні. Він не знав, що їх не збираються видавати, і це посилювало його залежність від радянських органів<sup>28</sup>.

Члени ініціативної групи звернулися до уряду СРСР із заявою затвердити її склад і санкціонувати право керувати «возз'єднанням» УГКЦ з РПЦ<sup>29</sup>. Ця заява й відповідь уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР були опубліковані у львівській газеті «Вільна Україна» 6 липня 1945 року. Там же було надруковано статтю старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР К. Гуслистого «З історії боротьби українського народу проти церковної унії»<sup>30</sup>, що мала забезпечити «наукове» обґрунтування ліквідації Греко-католицької церкви. За ними ринули інші антиуніатські публікації. Прокламації ініціативної групи до населення подавалися в традиціях російського централізму: наголошувалося на величезній ролі, яку відіграла Росія в справі звільнення українців від польського поневолення<sup>31</sup>.

Отже, ініціативна група стала інструментом, за допомогою якого радянська влада намагалася створити видимість внутрішнього розколу й «добровільності» процесу. Насправді ж це був один із класичних проявів радянського колоніалізму: заміна справжнього лідерства маріонетковим, нав'язування ідеї «возз'єднання» як повернення до «материнської культури» й демонтаж інституційної незалежності Греко-католицької церкви.

Інформація про діяльність греко-католиків у післявоєнний час жорстко фільтрувалася радянськими органами, що відповідало колоніальній логіці підкорення та асиміляції Західної України. Будь-які прояви навіть лояльної позиції щодо унійної традиції розцінювалися як потенційно небезпечні. Показовим є випадок з брошурою Гавриїла Костельника «Апостол Петро і римські папи Або догматичні основи папства», виданою у Львові 1945 року<sup>32</sup>. Хоча текст мав антиунійну

<sup>23</sup> Без зерна неправди: Спомини отця-декана Володимира Лиска / Упоряд. і текстологічне опрацювання Л. Купчик. Львів: Каменяр, 1999. С. 73.

<sup>24</sup> Галузівий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 3. Оп. 145. Спр. 7. Арк. 39–41.

<sup>25</sup> Шкраб'юк П. Виноградник Господній: Історія життя о. д-ра Йосифа Кладочного. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Місіонер, 1995. С. 212.

<sup>26</sup> Кириченко О.Є. Уніатська церква: шлях до Львівського собору. *Західна Україна: перше десятиріччя після війни*. Київ, 1988. С. 10.

<sup>27</sup> Шкраб'юк П. Виноградник Господній... С. 213.

<sup>28</sup> Боцюрків Б. Т. зв. «саморозпуск» Української Греко-Католицької Церкви в 1946 р. у світлі розсекречених архівних документів. *Сучасність*. 1998. № 1. С. 108.

<sup>29</sup> ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1638. Арк. 105.

<sup>30</sup> Там само.

<sup>31</sup> ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 84. Арк. 27–30.

<sup>32</sup> Див.: Костельник Г. Вибрані твори. Київ: Вид-во Екзарха всієї України митрополита Київського і Галицького

спрямованість, окремі радянські функціонери трактували його як «реакційний» і «шкідливий» для політичного виховання населення. У рецензії А. Лихолата, поданій у ЦК ВКП(б), наголошувалося, що сам автор «не є переконаним противником римської церкви, навпаки, він за переконаннями римлянин»<sup>33</sup>, і, відповідно, його книга здатна додати ще більше плутанини у стосунки між православними й греко-католиками<sup>34</sup>. Цей приклад ілюструє, що навіть контрольовані радянською адміністрацією спроби ідеологічної обробки не відповідали «канонам» імперського мислення і потрапляли під цензурні заборони.

Негативно зреагувала на радянську політику, спрямовану проти УГКЦ, ОУН. В її інструкції «Надрайонним провідникам до виконання» від 12 листопада 1945 року зазначалося: «Бойкотувати всіх священників, що перейшли на православ'я чи підписали заяву про входження до ініціативної групи Костельника. Батюшок, що приїхали зі Сходу, із села виганяти. Якщо більшовики замикають церкви, хай народ силою розмикає і молиться. Викрити перед населенням священників, що перейшли до ініціативної групи. Якщо вони конспіруються — вислати стрільців, переодягнених в енкаведистський однострій, щоб ті підмовляли цього священника до переходу в православ'я. Тоді він буде оправдуватись і покаже документ переходу. Потім спокійно стрільці відходять, а через кілька днів на зібранні населення його розконспірують»<sup>35</sup>. Бійці УПА не вдовольнялися лише самою інструкцією, використовуючи різні методи для захисту греко-католицизму. Траплялося, що в прокламаціях ОУН-УПА РПЦ називалася «енкаведистською», а патріарх Алексій — «знаним енкаведистом» і «старим агентом Сталіна»<sup>36</sup>. Пізніше, коли відбувалася ліквідація греко-католицьких структур, священники, які перейшли до РПЦ, нерідко зазнавали переслідування з боку бійців УПА<sup>37</sup>.

Кульмінацією радянської кампанії проти греко-католицизму став Львівський «собор» 8–10 березня 1946 року, який офіційно проголосив ліквідацію унії та приєднання Львівської митрополії (УГКЦ) до Російської православної церкви. За своєю суттю він був псевдособором, організованим радянською владою за допомогою спецслужб та ініціативної групи. На «собор» було запрошено 225 делегатів-священників і 22 делегати-миряни. Участь узяли 216 священників

і 19 мирян<sup>38</sup>. У постанові, ухваленій під тиском влади, зазначалося: «...відкинути постанови Берестейського собору з 1596 року, зліквідувати унію, відірватись від Ватикану і повернутись до нашої батьківської святої православної віри і Руської Православної Церкви»<sup>39</sup>. Таким чином офіційне існування Української греко-католицької церкви юридично заперечувалося радянською владою та частиною духовенства, яка діяла під контролем НКВД-МДБ.

Водночас напередодні та відразу після «собору» відбулися масові репресії. Було заарештовано близько 350 греко-католицьких священників і ліквідовано 48 монастирів<sup>40</sup>. Це свідчило, що «возз'єднання» не було добровільним актом, а результатом системного насильства. Значна частина духовенства зайняла конформістську позицію, намагаючись урятувати себе й громади від репресій. Символічною є позиція священника Бродського деканату Ладинського, який у бесіді з делегатами Львівського собору заявив: «Погано, що немає єпископів, а справа з православ'ям як видно піде. Лобом стіни не розіб'ю і пошлю вітальну телеграму собору»<sup>41</sup>. Його слова відображали атмосферу примусу, у якій навіть спротив сприймався як безнадійний.

З колоніальної точки зору Львівський «собор» був не лише релігійною подією, а й інсценізацією радянського панування. У ньому чітко проявилися риси радянського колоніалізму: інституційна ліквідація церкви як носія національної та культурної ідентичності; символічне завоювання через проголошення «відкидання Берестейської унії» як акту повернення до «материнської традиції»; репресивний контроль, що полягав в усуненні небажаних священників і насадженні лояльних; ідеологічна інсценізація, яка створювала ілюзію «вільного вибору» й мала продемонструвати «бажання народу» приєднатися до РПЦ.

Таким чином, Львівський «собор» 1946 року був типовим прикладом колоніальної практики «керованої згоди», коли насильство й пропаганда поєднувалися з імітацією внутрішньої ініціативи. Його результати стали інституційним підґрунтям для подальшого переслідування греко-католицизму й русифікації Західної України.

<sup>38</sup> Діяння Собору Греко-католицької Церкви у Львові 8–10 березня 1946. Львів: Вид. Президії Собору, 1946. С. 53; Львівський Церковний Собор: док. і матеріали: 1946–1981. Б. м.: Вид. Патріарха всієї України митрополита Київського і Галицького, 1984. С. 62.

<sup>39</sup> Діяння Собору Греко-католицької Церкви у Львові. С. 128; Див. також: Львівський Церковний Собор. С. 94.

<sup>40</sup> Сердюк Н. Катакомбна церква в дії: за матеріалами Державного архіву Служби безпеки України. *Патріарх Йосип Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот*: м-ли Міжнар. наук. конф. (20 вересня 2002 р., м. Київ). Київ: Укр. вид. спілка, 2003. С. 66.

<sup>41</sup> ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2840. Арк. 47, 55.

го, 1987. С. 3, 23–70.

<sup>33</sup> Див.: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 217. Арк. 3.

<sup>34</sup> Там само. Арк. 5.

<sup>35</sup> Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ: Пульсари, 2002. С. 273.

<sup>36</sup> ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 84. Арк. 20.

<sup>37</sup> Там само. Арк. 33.

У Закарпатті радянська влада діяла тими самими методами, що й у Галичині, поєднуючи адміністративний тиск із прямим насильством. Уже 24 березня 1945 року декретом Закарпатської Народної Ради було спрощено процедуру переходу греко-католицьких парафій у православ'я. Це дало поштовх для масового відбирання храмів у греко-католиків. У джерелах зазначалося: «Робилося це все цинічно і брутально. Сільські ради скликали збори, на яких один-другий із залу викрикував про перехід на православ'я. Голос таких агітаторів приймався як воля народу»<sup>42</sup>. Така практика відображала типову колоніальну логіку, коли «волю народу» замінювали керованою інсценізацією.

Попри це, владі не вдалося одразу створити в Закарпатті ініціативну групу, яка б забезпечила ідеологічне прикриття процесу. Головною перешкодою став єпископ Мукачівської єпархії Теодор Ромжа, який рішуче виступав проти планів радянізації. У результаті радянські органи вдалися до відвертої ліквідації духовного лідера. Восени 1947 року органи МДБ Закарпатської області спланували напад на єпископа. Після побоїв він залишився живим, і тоді було інсценізовано дорожню пригоду: «Повідомили міську лікарню про випадок, що мовляв, автомашина наїхала на повозку, де їхав єпископ і 6 чоловік духовництва». Коли в лікарні Ромжа почав одужувати, влада вирішила вдатися до отруєння. За свідченнями, це зробила медсестра, спеціально прислана зі східних регіонів, тоді як місцевих медиків до хворого не допустили. У листі до секретаря ЦК КП(б)У православні єпископи Антоній, Михайл і Нестор відзначали, що ця подія обурила все населення, зокрема й православне, і завдала шкоди авторитету самої РПЦ<sup>43</sup>.

Жорстка позиція радянської влади щодо греко-католицького духовенства в Закарпатті свідчила, що для Москви не була прийнятною навіть лояльність. Єпископ Теодор Ромжа після звільнення краю радянськими військами віддав Народну Раду, де заявив про готовність греко-католицьких структур Закарпаття співпрацювати з владою та закликів священників до активної участі в суспільному житті<sup>44</sup>. Проте режим вимагав не лояльності, а повного переходу до православ'я, підпорядкованого Москві. У цьому проявлявся колоніальний підхід: метрополія не визнавала жодної автономії та не толерувала навіть часткової самостійності місцевих інституцій.

<sup>42</sup> Коссей Ю. Владика Іоанн Семедій — духовний діяч Закарпаття. Ужгород: Закарпаття, 2000. С. 20.

<sup>43</sup> ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5069. Арк. 83, 85, 87.

<sup>44</sup> Волошин Ю. Повернення до православ'я на Закарпатті в 1946–1949 роках. *Сучасність*. 1996. № 6. С. 78.

Після вбивства Ромжі у квітні 1948 року греко-католицьких священників і голів церковних рад викликав до Ужгорода уповноважений Ради у справах релігійних культів у Закарпатській області Распутько. Їм заявили, що громади не будуть зареєстровані, доки не приєднаються до РПЦ. Коли всі священники відмовилися, на початку 1949 року розгорнулися масові відкриті репресії<sup>45</sup>. Багато з них, не витримавши тиску та залякувань, змушені були приєднатися до православ'я, хоча частина згодом повернулася до підпільної Греко-католицької церкви.

Радянська влада також застосувала колоніальний механізм створення в колишніх уніатських парафіях так званих «православних двадцятків», які клопоталися про передачу їм храмів<sup>46</sup>. Практично Греко-католицька церква в Закарпатті була приєднана до РПЦ у серпні 1949 року, що означало ліквідацію Ужгородської унії 1646 року. Це стало ще одним етапом демонтажу інституційної та культурної самобутності краю і водночас показовим прикладом того, як радянський колоніалізм поєднував насильство, інсценізацію «народної волі» та репресивний контроль.

Протягом 1945–1951 років радянська влада розгорнула масштабну кампанію репресій проти греко-католицького духовенства й чернецтва. За даними Н. Сердюк, у цей період було заарештовано 556 греко-католицьких священнослужителів. Лише у 1948–1950 роках закрито 48 монастирів, у яких перебувало понад тисячу ченців<sup>47</sup>. Інші дослідники, зокрема І. Андрухів і П. Кам'янський, наводять дещо менші цифри<sup>48</sup>, але загальна картина залишається незмінною: репресії були масовими й системними. Наприклад, тільки у Львівській області органи МДБ у 1950 році заарештували 35 священників<sup>49</sup>. Під тиском влади ті мусили визнавати «возз'єднання» із православ'ям.

Особливо стійкими у несприйнятті рішень Львівського «собору» виявилися ченці, зокрема представники ордену василіян<sup>50</sup>. Їхня позиція свідчила, що навіть у найскладніших умовах радянського терору монастирське середовище залишалося одним із основних осередків духовного спротиву. Радянська влада розуміла це й докладала особливих зусиль до ліквідації монастирів як структур, здатних формувати

<sup>45</sup> Бендас Д., отець. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944–1949 роках. *Ковчег*. 2000. Ч. 2. С. 296.

<sup>46</sup> Пашенко В. Греко-католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів. *Полтава*, 2002. С. 120.

<sup>47</sup> Сердюк Н. Катакомбна церква в дії: за матеріалами Державного архіву Служби безпеки України. С. 69.

<sup>48</sup> Андрухів І., Кам'янський П. (отець). Суспільно-політичні та релігійні процеси... С. 322.

<sup>49</sup> ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 783. Арк. 49.

<sup>50</sup> ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 84. Арк. 26.

альтернативну духовність і чинити опір колоніальній політиці.

Важливим було й те, що ліквідація Греко-католицької церкви в Україні не лише мала анти-релігійний характер, а й означала русифікацію регіону. Дослідник П. Панченко слушно зауважував, що у цій справі Російській православній церкві відводилася «особлива, далеко не другорядна роль»<sup>51</sup>. Іншими словами, русифікація ставала не лише метою, а й інструментом всеохопної радянзації.

Попри репресії, значна частина духовенства зберігала вірність своїй церкві та виявляла різні форми опору. Наприклад, священник із с. Якимів Новомилятинського району Львівської області С. Цибран у проповідях закликав вірян не відвідувати храми, де служили священники, що перейшли в православ'я, і триматися своєї віри. Інший священник, П. Задворняк із с. Деревляни того ж району, наголошував: «Ми греко-католики, своїй вірі не зрадімо. Тримайтеся міцно. Забороняю вам сповідатися у священників, котрі перейшли у православ'я»<sup>52</sup>. Таких свідчень у радянських документах збереглося чимало, що засвідчує всеохопний характер спротиву.

Цікавою є позиція самого Г. Костельника, очільника ініціативної групи. У листі до патріарха Алексія він визнавав, що справжніми православними за переконаннями стали не більше половини греко-католицьких священників, а інші погодились лише тому, що не бачили іншого виходу із ситуації<sup>53</sup>. Це засвідчувало, що навіть серед тих, хто формально «возз'єднався», значна частина залишалася внутрішньо вірною своїй традиції.

Мотиви священників, які пішли на формальне «возз'єднання», відображено в листі до українських повстанців (автор ховався під псевдонімом О. Ікона), який наводиться в одному із документів ОУН–УПА, під заголовком «До т. зв. “возз'єднання” Церков», датованому 28–30 листопада 1946 року<sup>54</sup>. У ньому зазначалося: «Чому більшість священників вибрала першу альтернативу? Перед приходом Червоної армії більшість священників за всяку ціну рішилися остати на своїм пості в парохіях. Коли ж тепер прийшло вибирати між двома злами, здоровий розум каже вибрати менше зло. Становище священника диктує йому залишитися зі своїми вірними, хоча б під покришкою православ'я, і то

є меншим злом. Більшим злом є покидати парохію і перейти на світське становище (стати вчителем, бухгалтером, записатися на дальші студії) тоді, коли люди бажають мати в себе священика, може цієї самотності людини в селі, перед яким можна відкрити своє серце, висказати свої болі, дізнати від нього потіхи. Коли б священники були б опиралися дотепер, більша їх частина була б вже на засланнях, бо до засуду вистарчає якась проповідь з легенькою закраскою національного, посвячення могили чи хреста (автор документа говорить про “могили героїв” та пам'ятні хрести на тих місцях, де органи КДБ знищували в'язнів тюрем під час відступу радянського війська в 1941 р. — за Б. Боцюрківим), участь в контингентній комісії за час німецької окупації, становище мужа, довір'я і т. д. А тоді б як виглядали б наші села, коли б не стало священників. ...Як виглядали б села, коли б прийшли східні православні священники? А вони прийшли в Львівську єпархію, а люди відчуючи потребу релігії, ходять до них, але чи мають до них довір'я??? Ні!!

А вірні яке займають становище? Вірні про все поінформовані і розуміють становище священників за винятком деяких десятків, яким може менше залежить на Богу, а більше на данім священнику, якого убожають. Вірні довіряють священникам, які є в Ініціативній групі, так, як і передше і ніколи не заводяться на них»<sup>55</sup>.

Таким чином, у масових репресіях, ліквідації монастирів і примусовому «возз'єднанні» чітко простежуються риси радянського колоніалізму: системне усунення альтернативної ідентичності, нав'язування підпорядкування метрополії через РПЦ, поєднання терору з імітацією добровільності та спроба зламати духовний опір народу.

Ліквідація інституційного греко-католицизму не означала остаточного зникнення греко-католицької традиції в Україні. Уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР Г. Корчовий у своїй доповідній записці від 6 березня 1952 року визнавав, що у багатьох селах Станіславської області віруючі не приймали православних священників<sup>56</sup>. Таких населених пунктів на початку 1950-х налічувалося сотні. Це свідчило, що офіційне «возз'єднання» не мало широкої підтримки й залишалося радше актом державного примусу, ніж результатом добровільного вибору.

Не відмовлялися від чернечого життя і ценці ліквідованих обителів. Так, у с. Ясень Рожнятівського району в 1948 році троє василіянок відновили покинутий дім і продовжували вести монашій спосіб життя. Їм допомагали місцеві жителі<sup>57</sup>,

<sup>51</sup> Панченко П. Ліквідація УГКЦ як акція русифікації західного регіону. *Християнство і культура: історія, традиції, сучасність*: збірник наук. праць. Полтава, 1998. С. 106.

<sup>52</sup> Сердюк Н. Катакомбна церква в дії: за матеріалами Державного архіву Служби безпеки України. С. 67.

<sup>53</sup> Марчук В. Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризмів (1941–1946 рр.). *Галичина*. Ів.-Фр., 2000. № 4. С. 70.

<sup>54</sup> Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і радянська держава (1939–1950). С. 160–161.

<sup>55</sup> Там само. С. 162–163.

<sup>56</sup> ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 1950. Арк. 4.

<sup>57</sup> Сергійчук В. Нескорена церква: подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ: Дніпро, 2001. С. 381.

що свідчило про стійкість релігійної ідентичності навіть у підпіллі. Таким чином, попри колоніальні практики Москви, місцеве середовище зберігало власні духовні традиції.

Водночас значна частина священників, які формально перейшли до РПЦ, не поспішала відмовлятися від греко-католицької обрядовості. У посланні єпископа Мукачівського та Ужгородського Іларіона від 24 травня 1950 року йшлося про те, що не всі греко-католики, які навернулися у лоно православної церкви, розпрощалися з нав'язаними Заходом звичками, тому об'єднання із православ'ям для них виявилось неповним<sup>58</sup>. У викреслених рядках зазначалося: «Ще до цих пір колишні греко-католики продовжують звичаї та обряди Західної римо-католицької церкви. Звідси серед староправославних проявилась обережність в спілкуванні з возз'єднаними уніатами, що доходить у багатьох випадках до ворожнечі як з однієї, так і з іншої сторін»<sup>59</sup>. Ці слова демонструють, що навіть у колоніальних умовах місцева релігійна культура залишалася живучою та продовжувала чинити опір асиміляції.

Невипадково деякі «возз'єднані» священники відкрито висловлювали негативне ставлення до нової ситуації. Тимчасовий виконувач обов'язків благочинного Рахівського округу заявив своєму колезі: «Ти слухай, нас тільки двоє залишилося в Рахівському окрузі, і я думаю, що ти не такий, яким себе виявляєш. Ти підлабузнюєшся батюхам-кацапам, яким не місце в Закарпатті. У мене серце болить, що їх у недалекому майбутньому вбиватимуть як бліх, повір, що бажаю напитися їх крові»<sup>60</sup>. Такі висловлювання ілюструють не лише особистий відчай, а й глибокий конфлікт між нав'язаним московським православ'ям і місцевою релігійною ідентичністю.

Усе це підкреслює колоніальний характер радянської політики: влада прагнула через РПЦ нав'язати нову релігійну ідентичність, але на практиці стикалася з опором і живучістю локальних традицій. Русифікація та радянізація в релігійній сфері не були одномоментними процесами — вони наштовхувалися на бар'єр релігійної культури, яка виявлялася сильнішою, ніж розраховував центр. У цьому полягала суперечність радянського колоніалізму: прагнучи повної асиміляції, влада натрапляла на глибокий культурний спротив, який згодом став підґрунтям відродження греко-католицизму в часи перебудови.

Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що інституційне знищення Греко-католицької церкви в Україні в повоєнний період було не лише

релігійною чи політичною акцією, а насамперед проявом радянського колоніалізму. СРСР діяв у Західній Україні як класична імперська метрополія, яка прагнула ліквідувати місцеві інституції, що становили загрозу для процесу радянізації. Греко-католицька церква, зі своїм багатовіковим корінням, міжнародними зв'язками й великою мережею парафій, стала головною перешкодою для імперської інтеграції цього регіону.

Ліквідація Греко-католицької церкви мала чітко окреслені етапи. Спершу відбулося усунення ієрархії через арешти митрополита Й. Сліпого та інших єпископів, що позбавило УГКЦ провідників і створило умови для подальших маніпуляцій. Потім було організовано «ініціативну групу» під керівництвом Г. Костельника, яка під тиском радянських органів і спецслужб стала інструментом імітації «добровільного повернення» греко-католиків у лоно РПЦ. Кульмінацією стала інсценізація Львівського «собору» 1946 року, який мав не так релігійний, як політичний і символічний зміст — акт «керованої згоди», що продемонстрував перед світом «добровільне возз'єднання» з «материнською церквою».

У Закарпатті цей процес мав ще драматичніші риси, втілені у вбивстві єпископа Теодора Ромжі — акції, яка показала, що навіть лояльність не була достатньою умовою для співіснування з радянською владою. Від духовенства вимагали не лише лояльності, а й цілковитої відмови від власної ідентичності та підпорядкування московському центру.

Подальші репресії, ліквідація монастирів і масові арешти священників засвідчили, що радянський режим бачив у греко-католицизмі системну загрозу своїй владі. Водночас спроби русифікації та «оправославлення» оприявнили характерну для колоніалізму стратегію: змінити не тільки політичний, а й культурний і духовний ландшафт регіону. Однак навіть у цих умовах місцеве населення зберігало вірність своїй вірі, а чимало священників — навіть формально приєднавшись до РПЦ — залишалися внутрішньо греко-католиками.

Таким чином, знищення Греко-католицької церкви у повоєнний період слід розглядати як класичний прояв радянського колоніалізму, що поєднував інституційні репресії, символічне підпорядкування, русифікацію та ідеологічну інсценізацію «добровільної згоди». Ця акція не лише завдала нищівного удару по релігійному життю Західної України, але й стала елементом ширшої політики радянської метрополії, спрямованої на інтеграцію регіону до імперського простору. Попри репресії, духовна греко-католицька традиція виявилася живучою та згодом відродилася, засвідчивши, що колоніальна політика може тимчасово зламати інституції, але не здатна остаточно знищити релігійну ідентичність народу.

<sup>58</sup> Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 9.

<sup>59</sup> Там само. Арк. 9–10.

<sup>60</sup> Пашенко В. Греко-католики в Україні... С. 138.

## REFERENCES

- Andrukhiv, I. (1997). *Halytska holhofa: likvidatsiia UGCC na Stanislavshchyni v 1945–1961 rr.* Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Andrukhiv, I. (2006). *Polityka radianskoi vlady u sferi religii ta konfesiine zhyttia na Prykarpatti v 40–80-kh rokakh XX stolittia: Istoryko-pravovyi analiz.* Ivano-Frankivsk: Lileia–NV [in Ukrainian].
- Andrukhiv, I. (2004). *Relihiine zhyttia na Prykarpatti: 1944–1990 roky: Istoryko-pravovyi analiz.* Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Andrukhiv, I. O. & Kamianskyi, P. Ye. (2005). *Suspilno-politychni ta relihiini protsesy na Stanislavshchyni v kintsi 30-kh — 50-kh rokakh XX st.* Ivano-Frankivsk: Nova Zoria [in Ukrainian].
- Baran, V. (1995). Vlada i tserkva: Z istorii vzaemyn u 1945–1965 rokakh. *Suchasnist*, 5, 113–128 [in Ukrainian].
- Bendas, D. (2000). Represii radianskoi vlady proty hreko-katolytskoho dukhovenstva na Zakarpatti v 1944–1949 rokakh. *Kovcheh*, 2, 290–299 [in Ukrainian].
- Bociurkiw, B. R. (1977). The Catacomb Church: Ukrainian Greek Catholics in the USSR. *Religion in Communist Lands*, 5(1), 4–12 [in English].
- Bociurkiw, B. R. (1965). The Uniate Church in the Soviet Ukraine: A case study in Soviet church policy. *Canadian Slavonic Papers*, 7(1), 89–113 [in English].
- Bociurkiw, B. (1998). T. zv. “samorozpusk” Ukrainskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy v 1946 r. u svitli rozsekrenchenykh arkhivnykh dokumentiv. *Suchasnit*, 1, 106–112 [in Ukrainian].
- Bociurkiw, B. (2005). *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva i radianska derzhava (1939–1950)* Lviv [in Ukrainian].
- Bozhoiu Mylistiu Smyrennyi Makarii, yepyskop Lvivskiy i Ternopilskiy, sviashchenno-arkhymandryt Pochaivskoi Sv.-Uspenskoi Lavry Pastyriam i pastvi Pravoslavnoi tserkvy i vsim chadam Halychyny. (1945). Lviv [in Ukrainian].
- Diiannia Soboru Hreko-katolytskoi Tserkvy u Lvovi 8–10 bereznia 1946. (1946). Lviv: Vyd. Prezydii Soboru [in Ukrainian].
- Horbach, S. I. (1998). Deiaki aspekty vidnosyn mizh Vatykanom ta SRSR pislia Druhoi svitovoi viiny (1945–1953 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi journal*, 6, 68–76 [in Ukrainian].
- Hrynokh, I. (1970). Znyshchennia Ukrainskoi katolytskoi Tserkvy rosiisko-bilshovytskym rezhymom. Munich: Suchasnist (reprint from *Suchasnist*, Issues 7–9. 1970) [in Ukrainian].
- Hrynokh, I. (1983). Znyshchennia UCCS v Halychyni. In P. Senytsia (Ed.), *Svitilnyk istyny: Dzherela do istorii Ukrainskoi Katolytskoi Bohoslovskoi Akademii u Lvovi 1928–1929–1944: Z nahody II 50-litnioho yuvileiu* (Vol. 3, pp. 333–382) Rome [in Ukrainian].
- Kossei, Yu. Yu. (2000). *Vladyka Ioann Semedii — dukhovnyi diiach Zakarpattia.* Uzhhorod: Zakarpattia [in Ukrainian].
- Kostelnyk, H. (1987). *Vybrani tvory.* Kyiv: Vyd-vo Ekzarkha vsiei Ukrainy mytropolyta Kyivskoho i Halytskoho [in Ukrainian].
- Kravchuk, A. (Comp.). (1997). The Bohdan R. Bociurkiw collection: Religion and religious policy in Soviet and post-Soviet East-Central Europe and with materials on the religious experience of Ukrainians in Canada: An inventory guide (3rd ed., rev. and expanded). Ottawa: [Publisher]. (pp. 253–264) [in English].
- Kupchyk, L. (Ed.). (1999). *Bez zerna nepravdy: Spomyny ottsia-dekana Volodymyra Lyska.* Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
- Kyrychenko, O. Ye. (1988). Uniatska tserkva: shliakh do Lvivskoho soboru. In: *Zakhidna Ukraina: pershe desiatyrichchia pislia viiny.* Kyiv [in Ukrainian].
- Lentsyk, V. (2001). *Vyznachni postati Ukrainskoi Tserkvy: Mytropolyt Andrii Sheptytskyi i Patriarkh Yosyp Slipyi.* Lviv: Svichado [in Ukrainian].
- Lialka, Ya. (Ed.). (2003). *Litopys neskorennoi Ukrainy: Dokumenty, materialy, spohady*, (Vol. 1), Lviv [in Ukrainian].
- Marchuk, V. (2000). Hreko-katolytska tserkva v umovakh nimetskoho ta radianskoho totalitaryzmiv (1941–1946 rr.). *Halychyna*, 4, 66–72 [in Ukrainian].
- Nazarko, I. (1962). *Kyivski i Halytski mytropolity: Biohrafichni narysy (1590–1960).* Toronto: Vydavnytstvo Ottsiv Vasyliian [in Ukrainian].
- Panchenko, P. (1998). Likvidatsiia UGCC yak aktsiia rusyfikatsii zakhidnoho rehionu. *Khrystyianstvo i kultura: istoriia, tradytsii, suchasnist*, 104–107 [in Ukrainian].
- Pashchenko, V. O. (2002). *Hreko-katolyky v Ukraini vid 1940-kh rokiv XX st. do nashykh dnev.* Poltava [in Ukrainian].
- Rusnachenko, A. M. (2002). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini i natsionalni rukhy oporu v Bilorusii, Lytvi, Latvii, Estonii u 1940–50-kh rokakh.* Kyiv: Pulsary [in Ukrainian].
- Serdiuk, N. (2003). Katakombna tserkva v dii: Za materialamy Derzhavnogo arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy. Abstracts of Papers ‘03: *Patriarkh Yosyp Slipyi yak vyznachnyi ukrainskyi iierarkh, naukove ta patriot*, (pp. 65–77). Kyiv [in Ukrainian].

- Serdiuk, N. S. (2006). *Represii radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky shchodo ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy v 1944–1949 rr.* (Candidate dissertation, Taras Shevchenko National University of Kyiv). Kyiv [in Ukrainian].
- Serhiichuk, V. I. (Ed.). (2001). *Neskorena tserkva.: Podvyzhnytstvo hreko-katolykiv Ukrainy v borotbi za viru i derzhavu.* Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
- Shkrabiuk, P. (1995). *Vynohradnyk Hospodnii: Istoriia zhyttia o. d-ra Yosyfa Kladochnoho*, Lviv: Misioner [in Ukrainian].
- Stotskyi, Ya. (2008). *Derzhava I relihii v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy: Konfesiini transformatsii v konteksti derzhavnoi polityky v 1944–1964 rokakh.* Kyiv: FADA, LTD [in Ukrainian].
- Stotskyi, Ya. (2003). *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva i relihiine stanovyshe Ternopilshchyny (1946–1989).* Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].
- Voinalovych, V. A. (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo relihii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichniy dyskurs.* Kyiv: Svitohliad [in Ukrainian].
- Voloshyn, Yu. (1996). Povernennia do pravoslavia na Zakarpatti v 1946 — 1949 rokakh. *Suchasnist*, 6, 77–84 [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 12.09.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 05.10.2025 р.



Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)



# Історіографія та джерелознавство

## Historiography and Source Studies

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.27>

УДК 94(477+438)“17”:82-94

**Марія ГАЙСЕНЮК,**

аспірантка кафедри історії України  
Київського столичного університету  
імені Бориса Грінченка,  
Київ, Україна

**Mariia HAISENIUK,**

PhD student,  
Department of History of Ukraine,  
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,  
Kyiv, Ukraine

e-mail: m.haiseniuk.asp@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0008-8110-1589>

### Подорожі Чарторийських 1780 і 1782 рр. на Волинь, Галичину й Поділля у спогадах сучасників

У статті проаналізовано подорожі родини Чарторийських до південно-східних воєводств Речі Посполитої у 1780 і 1782 рр. на основі спогадів Адама Єжи Чарторийського, Юліана Урсуна Нємцевича та Єжи Сороки. Розглянуто мету мандрівок, маршрути, склад учасників і особливості побуту. Показано, що виїзди Чарторийських виконували важливі політичні, економічні, соціальні та символічні функції, сприяючи зміцненню авторитету родини на місцях, і водночас становили виразний соціокультурний феномен. Наукова новизна полягає у висвітленні магнатської мобільності як засобу політичної репрезентації та форми взаємодії еліт пізньої Речі Посполитої. Отримані результати розширюють уявлення про культуру повсякдення та практики подорожей магнатів і шляхти другої половини 18 століття, зокрема на українських землях.

**Ключові слова:** князь Адам Казимир Чарторийський, подорожування, мемуари, Правобережна Україна, Річ Посполита.

### The Travels of the Czartoryski Family to Volhynia, Galicia, and Podolia in 1780 and 1782 in the Memoirs of Their Contemporaries

The article examines the travels of the Czartoryski family to the south-eastern voivodeships of the Polish–Lithuanian Commonwealth in 1780 and 1782. The analysis is based on the memoirs of Adam Jerzy Czartoryski, Julian Ursyn Niemcewicz, and Jerzy Soroka, which provide valuable insights into the purpose, routes, pace, living conditions, forms of entertainment, and interactions with the local nobility during these journeys. Despite certain idealizations and emotional digressions typical of memoirs, these accounts offer a coherent picture of noble life and travel culture in the late eighteenth century. The study shows that the Czartoryskis' travels combined practical aims — estate inspections, school visits, appointments of officials, participation in local assemblies — with elements of public representation. Such journeys fulfilled political, social, and symbolic functions, strengthening the family's authority in the provinces and consolidating the local nobility around the magnate as patron and benefactor. The article interprets these travels as a social and cultural phenomenon that reflected rituals of hospitality, aesthetics of travel,

and values of honor and prestige. The preserved descriptions reveal regional features of magnate daily life, especially in Ukrainian lands, where Sarmatian traditions, the memory of Cossack glory, Oriental influences, and openness to European culture coexisted. The travels of the Czartoryski family are presented as part of broader cultural processes in the late Polish–Lithuanian Commonwealth, where traditional and modern elements of noble life interacted. The study highlights magnate mobility as a means of political representation and communication among elites, enriching the understanding of everyday culture and travel practices of the nobility in the eighteenth century.

**Keywords:** Prince Adam Kazimierz Czartoryski, travelling, memoirs, Right-Bank Ukraine, Polish-Lithuanian Commonwealth.

Подорожі завжди цікавили істориків, оскільки відображали численні аспекти повсякденного життя минулого. У сучасних дослідженнях дедалі більше значення надається тревелогам, листуванню та спогадам, які становлять важливе джерело для вивчення ментальності, уявлень сучасників про території та населення, а також щоденних практик<sup>1</sup>. Особливу увагу дослідники приділяють закордонним мандрівкам еліти, передусім Grand Tour, що був важливою частиною освітнього процесу й формування культурних орієнтирів аристократії<sup>2</sup>. Его-документи дозволяють простежити не лише освітнє й культурне значення подорожей, а й спосіб сприйняття мандрівниками нового досвіду — місця, людей, культур і сенсів. Ці питання висвітлено, зокрема, у працях Олексія Сокирка<sup>3</sup>, Марини Будзар<sup>4</sup>, Євгена Ковальова<sup>5</sup>, Катерини Дисі<sup>6</sup>, Олега Іванюка<sup>7</sup>, Анни

Гедь<sup>8</sup>, Антонія Мончака<sup>9</sup>, Адама Кухарського<sup>10</sup>, Малгожати Ковальчик<sup>11</sup> та ін. Водночас локальні подорожі, зумовлені переважно економічними, політичними й особистими обставинами, залишаються менш дослідженими. Лише окремі автори, як-от Уршула Августиняк<sup>12</sup>, Боже́на Попьолек<sup>13</sup>, Якуб Рогульський<sup>14</sup>, Марта Купчевська<sup>15</sup>, Мацей Ковальський<sup>16</sup>, звертали увагу на мобільність шляхти у межах Речі Посполитої. Такі мандрівки часто сприймалися сучасниками як звичайне пересування між резиденціями й рідше відображалися у письмових джерелах. На цьому тлі виділяються подорожі родини Чарторийських на Волинь, Галичину й Поділля у 1780 і 1782 рр. Вони вирізнялися масштабом і урочистістю, поєднували господарські інспекції з політичними зустрічами та культурними заходами й стали нагодою для демонстрації авторитету Familia.

<sup>1</sup> Теоретичні підходи до вивчення подорожей представлені у працях: Podemski K. *Socjologia podróży*. Poznań. 2005. 365 s.; Mączak A. *Turystyka europejska. Wiek XVI–XIX. Folia Turistica*. 2008. № 19. S. 5–26.

<sup>2</sup> Його концептуальне підґрунтя заклав Richard Lassels у праці «*The Voyage of Italy*» (1670), де подорожі до Франції та Італії визначалися як необхідний етап виховання «молодих лордів». Feduszka J. *Podróże ordynatów Zamoyskich po Europie w XVII i XVIII wieku. Facta Simonidis*. 2023. № 16(1). S. 122.

<sup>3</sup> Україна та сусідні землі в XVIII ст. Подорожі барона фон Кампенгаузена / Лейон Пірс Бальтазар фон Кампенгаузен; пер. з нім., комент., передмова Полоз О., наукова ред. і передмова Сокирко О. Запоріжжя : ФОП Рябцев В.В. 2024. 224 с.

<sup>4</sup> «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галяганів / упоряд.: М. Будзар, Є. Ковальов; за ред. І. Колесник. Київ : StreamARLine, 2019. 516 с.

<sup>5</sup> Будзар М., Ковальов Є. Українські мандрівники Галягани в землях Чеської корони Габсбургів: репрезентація вражень у подорожніх наративах середини XIX ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2023. № 31. С. 5–20.

<sup>6</sup> Диса К. Подорожувати, щоб самовдосконалюватися і примножувати благо людства і своєї країни: поради Леопольда фон Берхтольда у контексті просвітницького дискурсу. *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки*. 2021. Т. 4. С. 5–13; Київська академія в подорожніх записках другої половини XVIII — середини XIX ст. *Київська Академія*. 2024. Вип. 21. С. 39–54.

<sup>7</sup> Іванюк О., Чкан А. Міста Наддніпрянської України наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. у тревелогах англійських мандрівників. *Київські історичні студії*. 2023. № 1(16). С. 111–120.

<sup>8</sup> Hedo, A., & Ivaniuk, O. (2025). The image of England in the travelogues and correspondence of Ukrainian travelers of the 19th century. *Skhid*. 2025, No 7(3), pp. 37–45.

<sup>9</sup> Mączak A. *Odkrywanie Europy. Podróże w czasach renesansu i baroku*. Gdańsk, 1998. 275 s.; Mączak A. *Peregrynacje. Wojaże*. Turystyka. Warszawa, 2001. 334 s.

<sup>10</sup> Kucharski A. *Theatrum peregrinandi*. Poznawcze aspekty staropolskich podróży w epoce późnego baroku. Toruń, 2013. 563 s.

<sup>11</sup> Kowalczyk M. *Obraz Włoch w polskim piśmiennictwie geograficznym i podróżniczym osiemnastego wieku*. Toruń, 2005. 347 s.

<sup>12</sup> Augustyniak U. *Mieszkańcy Rzeczypospolitej w podróży: ludzie a rzeczy w XVI — XVIII wieku. Kwartalnik historii kultury materialnej*. 2021. № 69(3). S. 373–383.

<sup>13</sup> Popielek B. *Piwo dla ludzi, wódka dla koni. Szlacheckie rejestry drogi w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej. Saeculum Christianum*. 2024. № 31(1). S. 194–207.

<sup>14</sup> Rogulski J. *Podróże i mobilność magnata epoki saskiej w świetle księgi skarbowej Pawła Karola Sanguszki z 1726 roku. Via viatores quaerit. Mobilność społeczna w dziejach krajów Grupy Wyszehradzkiej* / red. A. Teterycz–Puzio, L. Kościelak, E. Łączyńska. Słupsk, 2016. S. 177–196.

<sup>15</sup> Kupczewska M. *Itinerarium wojewody kijowskiego Tomasza Zamoyskiego z Kijowa do Zamościa (4–21 listopada 1619 r.) — przyczynek do analizy mobilności magnackiej w epoce nowożytnej. Res Historica: czasopismo Instytutu Historii UMCS*. 2023. № 56. S 151–180.

<sup>16</sup> Kowalski M. *Życie w ciągłej podróży — początki kariery młodego magnata w czasach Augusta Mocnego według dziennika księcia Michała Kazimierza Radziwiłła. Samotrzcę, w kompanii czy z orszakiem? Społeczne aspekty podróżowania w średniowieczu i w czasach nowożytnych* / red. M. Saczyńska, E. Wólkiewicz. Warszawa, 2012. S. 499–514.

Завдяки такому репрезентативному наповненню ці мандрівки залишили помітний слід у пам'яті сучасників і були зафіксовані у кількох наративах.

Мемуари Адама Єжи Чарторийського, Юліана Немцевича та Єжи Сороки, попри їхню фрагментарність і суб'єктивність, дозволяють розглядати подорожі родини Чарторийських не лише як послідовність подій, а як соціокультурне явище<sup>17</sup>. Вони поєднують фактичний опис маршрутів і побутових деталей із відображенням уявлень, емоцій і норм поведінки епохи, розкриваючи ментальний світ і практики мобільності магнатського середовища другої половини 18 ст. Ці мандрівки побіжно згадують у біографіях членів княжої родини Тадеуш Фрончак<sup>18</sup>, Адам Замойський<sup>19</sup>, Броніслав Залеський<sup>20</sup>, однак вони досі не були предметом спеціального історичного дослідження.

*Метою статті* є реконструкція деталей подорожей родини Чарторийських на південно-східні терени Речі Посполитої за спогадами сучасників.

Написання спогадів було характерним явищем доби Просвітництва. Часто вони ґрунтувалися на щоденниках, листуванні чи інших документах, що робило їх, попри суб'єктивний характер, наближеними до реальних подій. Магнати добре усвідомлювали вагу власних свідчень і прагнули залишати письмові записи. Адам Єжи Чарторийський (1770–1861) отримував від матері поради вести щоденник: «Щовечора або наступного дня записуй усі подробиці та щоденні події, потім відредагуєш це у вільну хвилину»<sup>21</sup>, — писала Ізабелла з Сеняви 16 січня 1800 р. Відомо, що вже під час своєї подорожі Європою у 1786–1788 рр. він робив регулярні нотатки: особисті роздуми, записи про зустрічі, описи міст і пам'яток<sup>22</sup>. На час же подорожі на Волинь і Поділля у 1782 р., будучи тринадцятирічним юнаком, Адам таких записів ще не робив. Це підтверджує і коротка заувага в його спогадах про цей вояж, де він відверто

визнає: «Повернувшись до Кам'янця, я описав своїй сестрі всю цю надзвичайно цікаву мандрівку, сьогодні ж ці подробиці вже зникли з моєї пам'яті»<sup>23</sup>. Мемуари Адама Єжи Чарторийського, сина князя Адама Казимира та Ізабелли, були написані багато років по тому й відображають дитячі враження, що згодом трансформувалися у споминах дорослого політика й діяча доби після занепаду Речі Посполитої. Водночас ці спогади є важливим джерелом для розуміння родинної пам'яті, внутрішнього бачення подорожі та способів, у які вони осмислювалися наступним поколінням Чарторийських.

У «Спогадах моїх часів» Юліана Урсина Немцевича (1758–1841), поета, історика й одного з найближчих клієнтів Чарторийських, подано низку важливих свідчень про подорожі князя Адама Казимира. Народившись у Скоках на Берестейщині, Ю. Немцевич у ранньому віці опинився під патронатом Чарторийських<sup>24</sup>. З біографії поета дізнаємося, що генеральний подільський староста, спираючись на тривалі контакти з родиною Немцевичів, переконав його батьків віддати сина до Кадетського корпусу, зобов'язавшись особисто опікуватися юнаком<sup>25</sup>. У серпні 1770 р. дванадцятирічний Ю. Немцевич прибув до Варшави, де після навчання у семи класах Рицарської школи, очолюваної Адамом Казимиром Чарторийським, увійшов до його найближчого оточення<sup>26</sup>.

Виконуючи обов'язки ад'ютанта, Ю. Немцевич супроводжував Адама Казимира під час його подорожей і водночас відтворював враження у поетичних творах, як от у віршованому листі «До Юзефа Шимановського. Опис подорожі на Поділля», написаному за підсумками об'їзду маєтків князя у 1782 р.<sup>27</sup> Текст має переважно пейзажно-ідилічний характер, однак містить також згадки про князя, змальованого зразковим господарем й доброчинцем<sup>28</sup>: «Ще пан не наблизився до свого помешкання, А вже випередили його вдячні вітання людей; [...] У цій доброті

<sup>17</sup> Більше про соціокультурний вимір подорожей української еліти див.: Будзар М., Ковальов Є. Українські мандрівники Галаґани... С. 6–7.

<sup>18</sup> Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski: Biografia historyczno-literacka na tle przemian ideowych polskiego Oświecenia. Kraków, 2012. 591 s.

<sup>19</sup> Zamoyski A. Izabela the Valiant: The Story of an Indomitable Polish Princess. William Collins, 2024. 208 pp.

<sup>20</sup> Zaleski B. Żywot Księcia Adama Jerzego Czartoryskiego. Poznań, 1881. S. 190.

<sup>21</sup> Listy Księżny Izabeli z hr. Flemmingów Czartoryskiej do starszego syna Księcia Adama / zebrała S. Duchńska. Kraków, 1891. S. 43.

<sup>22</sup> Karpińska M. Wokół «Dzienników» księcia Adama Jerzego Czartoryskiego: rozterki edytora. *Edytorstwo źródeł XIX wieku: problemy teoretyczne i praktyka edytorska*. T. 1. / red. Jolanta Sikorska-Kulesza. Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2016. S. 67.

<sup>23</sup> Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencya jego z cesarzem Aleksandrem I. T. 1. Kraków, 1904. S. 24.

<sup>24</sup> Галецька, Я. Юліан-Урсин Немцевич: життєвий шлях, наукова і громадсько-політична діяльність (70-ті роки XVIII — перша половина XIX ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. 2021. № 31. С. 151.

<sup>25</sup> Czartoryski A. Żywot J. U. Niemcewicza. Paryż, 1860. S. 23.

<sup>26</sup> Zajac G. Czuly weredyk. Tworczosc poetycka Juliana Ursyna Niemcewicza. Kraków, 2015. S. 19.

<sup>27</sup> Niemcewicz J. Do Józefa Szymanowskiego. Opis podróży na Podole 1782, w: *Pisma różne wierszem i prozą*. T. 1. / wyd. T. Mostowski. Warszawa, 1803. S. 497–505.

<sup>28</sup> Aleksandrowicz A. Julian Ursyn Niemcewicz w Puławach. *Rocznik Lubelski*. 1960. № 3. S. 131.

своїй, князю, ти бачив докази, і сльози вдячності, приємніші за всі нагороди...»<sup>29</sup>.

У пізніших мемуарах він відтворює подорожі на Правобережну Україну, поєднуючи фактичні дані — маршрут, склад пошту, побутові деталі — з літературними прийомами, жартами й місцевими переказами. Такий виклад підкреслював значення родини Чарторийських і їх вплив на південно-східних землях Речі Посполитої, проте відзначався романтизацією та гіперболізацією, що, хоча й надає текстові культурної виразності, водночас ускладнює реконструкцію реальних подій.

Юліан Немцевич тричі — у 1800, 1823–1825 та 1834–1838 роках — створював мемуари, у яких описував події своєї юності, зокрема й подорожей, що нас цікавлять<sup>30</sup>. Перші спогади, написані в Америці, так і не були опубліковані. Наступна, так звана «крайова» версія, створена у Варшаві на основі власних нотаток, діаріюшів і газет, вирізнялася більшою деталізацією. Однак написаний у добу цензури Царства Польського текст мемуарів Ю. Немцевич не міг оприлюднити, адже навіть його зберігання становило загрозу для автора<sup>31</sup>. Унаслідок цього рукопис «крайових» спогадів було передано до бібліотеки Чарторийських. Повна публікація цієї ранньої версії з'явилася лише 1957 року в редакції Яна Діма<sup>32</sup>.

Перебуваючи на еміграції в Парижі, Ю. Немцевич на прохання Адама Міцкевича третє повернувся до написання своїх мемуарів<sup>33</sup>. Так постала так звана «еміграційна» версія «Спогадів моїх часів», опублікована 1848 року в Парижі племянником автора — Каролем Немцевичем<sup>34</sup>. Хоча ця редакція поступалася попередній структурною чіткістю та послідовністю, вона становить важливе джерело для реконструкції уявлень автора про події минулого.

Опис подорожей, попри змістову близькість в обох версіях, різниться за ступенем деталізації та вибором окремих подій. У «крайових» спогадах автор датує свою першу поїздку на Поділля 1780 роком, коротко згадуючи також подорож 1782 р.<sup>35</sup>, тоді як у паризькій редакції дати взагалі відсутні:

<sup>29</sup> Niemcewicz J. Do Józefa Szymanowskiego. Opis podróży... S. 498–499. Переклад власн., див. оригінал: «Jeszcze się pan nie zbliżył do swego mieszkania, Uprzedziły go ludzie wdzięczne powitania; (...) W tych dobroci swej Książę widział dowody, I lży wdzięczności, miłsze nad wszystkie nagrody...».

<sup>30</sup> Dihm J. Wstęp do J. U. Niemcewicz, Pamiętniki czasów moich. T. 1. Warszawa, 1957. S. 24.

<sup>31</sup> Dąbrowicz, E. „Kolekcja Niemcewiczowska”. Pożytki dla badacza historii literatury romantyzmu. Sztuka Edycji. *Studia Tekstologiczne I Edytorskie*. 2023. № 24(2). S. 119.

<sup>32</sup> Niemcewicz J. U. Pamiętniki czasów moich. T. 1. / oprac. J. Dihm. Warszawa, 1957. 442 s.

<sup>33</sup> Ibid. S. 26.

<sup>34</sup> Niemcewicz J. U. Pamiętniki czasów moich. Dzieło pośmiertne. / oprac. K. Niemcewicz. Paryż, 1848. 414 s.

<sup>35</sup> Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1957. S. 127.

«Не пам'ятаючи точно дат, аби не переривати викладу, всі ці подорожі, здійснені протягом кількох років, коротко опишу тут разом»<sup>36</sup>. Оскільки обидві версії містять певні спотворення фактів і відхилення у хронології, а сам виклад має виразне емоційне забарвлення, їх слід розглядати радше як літературну інтерпретацію подій, ніж як точне відтворення перебігу мандрівок.

Відомості про подорожі Чарторийських збереглися також у спогадах довіреного придворного князя Єжи Сороки (бл. 1750–1831), написаних у 1822 р. і виданих у 1881 р. біографом Владиславом Віслоцьким<sup>37</sup>. Його записки узагальнюють досвід подорожей на східні землі Речі Посполитої, тим самим поєднуючи опис поїздки 1782 р. із власними спостереженнями з пізніших років. Уже на початку Є. Сорока зауважує, що «Його княжа милість бував у Галичині й на Поділлі кожні два роки»<sup>38</sup>, трактуючи подорож не як виняткову подію, а як частину сталої практики.

Єжи Сорока зробив помітну кар'єру при дворі Чарторийських, послідовно обіймаючи посади головного конюшого стаєнь, становничого — відповідального за розміщення пошту та його продовольче забезпечення під час подорожей, а також урядника, призначеного до люстрації руських маєтків князя та адміністрування литовських, зокрема опікувався судовими справами<sup>39</sup>. Він супроводжував Адама Казимира у поїздках 1782 і 1786 рр., а також юного Адама Єжи на сеймик подільського воєводства у 1788 р.<sup>40</sup> У своїх спогадах Є. Сорока фіксував основні елементи організації княжих подорожей — структуру двору, склад супроводу, засоби пересування та особливості побуту в дорозі<sup>41</sup>. Записки Єжи Сороки дають цінні відомості про організацію шляхетських поїздок і повсякденне життя двору Чарторийських у другій половині 18 ст.

Усі тексти мають спільні риси: вони створені ретроспективно, у добу, коли пам'ять про Річ Посполиту ставала елементом культурної ідентичності, тому містять елементи ідеалізації минулого. Водночас описи подорожей, залишені їх учасниками, різняться не лише стилістикою, а й перспективою пережитого досвіду. Для Адама Єжи Чарторийського це були дитячі враження сина магнатського роду; для Юліана

<sup>36</sup> Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 74.

<sup>37</sup> Pezda J. Jerzy Soroka. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 40. S. 507.

<sup>38</sup> Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki pазia i koniuszego księcia generała ziem podolskich 1772–1822. *Tygodnik Ilustrowany*. 1881. T. 2. S. 191.

<sup>39</sup> Pezda J. Jerzy Soroka. PSB. S. 508.

<sup>40</sup> Listy Księżny Izabelli... S. 33.

<sup>41</sup> Pezda J. „Godłem moim było i będzie zawsze: kraj — jego dobro i jego wola” przyczynek do historii rodu Czartoryskich. *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego Prace Historyczne*. Kraków, 2023. № 150(1). S. 33.

Немцевича — досвід клієнта князя, який прагнув використати свій поетичний талант для увічнення подій, пов'язаних із меценатом і патроном; для Єжи Сороки — свідчення урядника, відповідального за організаційний бік поїздок. Така різносторонність дозволяє глибше проникнути в обрядово-ментальний вимір цих виїздів, унаочнюючи широкий спектр відомостей, пов'язаних із маршрутом і подоланими відстанями, чисельністю та складом учасників, побутом, питаннями постою та забезпечення, засобами транспорту, ритуалами й розвагами, а також метою подорожі та її сприйняттям у суспільстві<sup>42</sup>. Водночас такий матеріал вимагає критичного аналізу, щоб відокремити фактичні дані від авторських інтерпретацій.

Подорожі Річчю Посполитою були звичною практикою шляхти й магнатів, пов'язаною з управлінням маєтками, контролем урядників і підтриманням соціальних контактів<sup>43</sup>. Єжи Сорока зазначає, що Адам Казимир Чарторийський під час поїздок на схід об'їжджав маєтки, відвідував сеймики, а також як подільський генеральний староста наглядав за замками та судовими справами<sup>44</sup>. Окрім цього, поїздка 1780 року була зумовлена прагненням особисто перевірити стан управління окремими ключами (адміністративні об'єднання кількох фільварків у Речі Посполитій), які, згідно з попереднім поділом маєтностей руського воєводи Августа Чарторийського, мали перейти у спадок генеральному подільському старості<sup>45</sup>. Тадеуш Фрончак звертає увагу й на глибші мотиви подорожі, пов'язані зі змінами у володіннях Чарторийських: після Першого поділу Речі Посполитої частина литовських маєтків опинилася в межах Російської імперії, і побоювання втрати контролю над ними спонукало Адама Казимира зосередити увагу на південно-східних воєводствах Корони, прагнучи зміцнити тут власну присутність і вплив<sup>46</sup>.

Про публічний резонанс подорожі свідчать згадки у пресі про її підготовку й перебіг. Вже наприкінці квітня зазначалося: «Багаж князя Адама вже переважно вирушив; його розкіш на цей час рідкісна й небачена: навіть мулів веде з собою»<sup>47</sup>. Подорож тривала від перших днів травня до другої половини вересня, і протягом чотирьох з половиною місяців подільський генеральний староста подолав чималий шлях з Пулав через Волинь, Україну і Поділля до батьківського

маєтку в Сеняві<sup>48</sup>. Під час подорожі він здійснював візитації шкіл, люстрації маєтків, а також зустрічався зі шляхтою та магнатами, для підтвердження власної до них прихильності. Виходячи з хронології, встановленої на основі джерел і літератури, можна припустити, що маршрут був таким: спочатку князь прибув до Любліна, де гостював у підляського воєводи Йосипа Салезія Оссолінського<sup>49</sup>, згодом (10 травня) — до Луцька, у якому його вітала місцева шляхта і земські урядники<sup>50</sup>. За дорученням Комісії національної освіти він провів інспекцію навчальних закладів у Луцьку, Острозі та Олиці<sup>51</sup>. З огляду на близькість останньої до Клевая можна припустити, що не оминув Адам Казимир і родинне гніздо Чарторийських, про відвідини якого згадує і Ю. Немцевич<sup>52</sup>. Натомість подальша послідовність маршруту в ранній версії «Спогадів моїх часів» дещо не співпадає з хронологією огляду шкіл, яка зазначена в рапортах генеральних візитаторів. Юліан Немцевич стверджує, що наступні тижні князь провів на Поділлі (у Миколаєві, Меджибожі, Зінькові та Кам'янці)<sup>53</sup>, але «Газета Варшавська» від 14 червня інформувала, що 23 травня Адам Казимир відвідав з візитацією школу в Любарі, прямуючи далі до Житомира й Вінниці<sup>54</sup>. Наступним важливим пунктом подорожі був розташований у Брацлавському воєводстві Гранів, де Адам Чарторийський залишився до кінця червня, цікавлячись господарським станом місцевого ключа<sup>55</sup>. Ю. Немцевич згадував, що з Гранова князь виїздив на три дні, два з яких провів у дорозі, щоб відвідати Станіслава Щесного Потоцького в Тульчині<sup>56</sup>. До Умані ж, де діяв навчальний заклад під опікою василіян, він не поїхав через небезпеку гайдамацьких нападів, відправивши замість себе ксьондза Омєньського й професора вінницьких шкіл Анципу<sup>57</sup>.

Лише наприкінці червня Адам Чарторийський дістався Подільського воєводства, де вимушений

<sup>48</sup> Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 386.

<sup>49</sup> Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 74.

<sup>50</sup> Supplement do: „Gazeta Warszawska” 1780, nr 40 (z dn. 17 V) s. 6.

<sup>51</sup> Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 387.

<sup>52</sup> Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 75.

<sup>53</sup> У «крайових» спогадах Ю. Немцевича послідовність відвідуваних міст Поділля більше відповідає маршруту подорожі 1782 року, за винятком згадок про Гранів і Тульчин, які не входили до неї (Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1957. S. 128–130). Натомість у «еміграційних» спогадах перелік міст збігається з маршрутом 1780 року, проте автор подає лише окремі локації (Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 75–77).

<sup>54</sup> Supplement do: „Gazeta Warszawska” 1780, nr 48 (z dn. 14 VI) s. 5.

<sup>55</sup> Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 387–388.

<sup>56</sup> Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1957. S. 132–133.

<sup>57</sup> Raporty generalnych wizytatorów z lat 1774–1782, z. 25. / wyd. T. Wierzbowski. Warszawa, 1907. S. 43–47.

<sup>42</sup> Popiołek B. Piwo dla ludzi... S. 197.

<sup>43</sup> Ibid. S. 196.

<sup>44</sup> Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 190.

<sup>45</sup> Archiwum Główne Akt Dawnych. (dalej — AGAD), Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 361, s. 1–45.

<sup>46</sup> Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 386.

<sup>47</sup> Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps 6799, Supplement wiadomoci de die 27 aprilis 1780, k. 41.

був затриматися на п'ять тижнів. Протягом цього часу генеральний подільський староста здійснив візитацію шкіл в Барі та Кам'янці, люстрацію родинних маєтків у Сатанові, Зінькові, Меджибожі і Миколаєві, а також ревізію кам'янецького й летичівського староств<sup>58</sup>. Як і зазвичай, офіційні обов'язки поєднувалися з прийомами, бенкетами й активним світським життям, покликаним зміцнити зв'язки з місцевою шляхтою<sup>59</sup>. Подорож було організовано так, щоб Адам Казимир Чарторийський міг бути присутнім на депутатському сеймику Подільського воєводства 15 липня в Кам'янці й, очевидно, вплинути на вибір депутатів до Коронного трибуналу<sup>60</sup>.

На початку серпня Ю. Немцевич із сумом писав: «З Поділля ми вирушили до Галичини..., не без болю в серці, бачачи цю прекрасну країну, відірвану від Польського Королівства»<sup>61</sup>. Адам Чарторийський зупинився у родинному маєтку в Бережанах, залишивши там частину почту, й з невеликою свитою відвідав Сеняву, Олешичі та Ланьцут. У середині вересня генерал подільських земель повернувся до Варшави для участі в засіданнях сейму<sup>62</sup>. Загалом, подорож 1780 року сприяла розширенню політичного впливу Familia й зміцненню авторитету князя серед місцевої еліти.

Наступна подорож на південно-східні землі Речі Посполитої відбулася у 1782 р. Її передували кілька важливих подій, що вплинули на її ціль і зміст. У 1781 році Адама Казимира Чарторийського було обрано маршалком Трибуналу Великого князівства Литовського. Саме перебуваючи у Вільні, він отримав звістку про смерть батька — руського воєводи Августа Чарторийського († 4 квітня 1782)<sup>63</sup>. Згідно з розподілом родинних маєтків Адам Чарторийський успадкував значні володіння у Подільському, Волинському, Брацлавському й Руському воєводствах, зокрема Сеняву, Меджибіж, Зінків, Гранів, Сатанів та інші загальною вартістю близько 25 мільйонів злотих, після чого постало питання їх символічного прийняття у власне управління<sup>64</sup>. Водночас подорож 1782 року мала практичне значення: А. Чарторийський прагнув особисто впровадити адміністрацію маєтками, призначити лояльних урядників і посилити контроль над господарством. У спогадах Адама Єжи зазначено, що подільський староста «відібрав управління

маєтками у пана Івановського... й передав повноваження на землі подільські панові Бернатовичу, колишньому учневі кадетської школи»<sup>65</sup>.

У подорожі до південно-східних воєводств Чарторийського супроводжували дружина Ізабелла й сини Адам і Костянтин. Як згадував Ю. Немцевич, князь «вирушив, за звичаєм великих панів, із численним почтом і великим обозом»<sup>66</sup>. Броніслав Залеський зазначав, що такі виїзди магнатів «використовувалися для забезпечення політичного впливу, слугували демонстрацією розкоші, показом багатства й могутності дому, сприяли здобуттю прихильності суспільства, підтриманню давніх і налагодженню нових зв'язків»<sup>67</sup>.

Подорож розпочалася з Пулав — родового маєтку Чарторийських у Люблінському воєводстві. Адам Єжи писав: «Першою зупинкою нашої каравани був Клевань — батьківський маєток на Волині»<sup>68</sup>. Однак, з огляду на віддаленість, зупинки відбулися раніше, зокрема в Любліні. Вихованець місцевого колегіуму Каєтан Козьмян згадував, що Адам Казимир Чарторийський під час подорожі на Поділля зупинився в місті на один день і відвідав школу: «Князь був одягнений у мундир-сурдут литовської гвардії [...] темно-синього кольору, з кармазиновими вилочками та золотою облямівкою. Він терпляче слухав промови, запитував дітей про їхніх батьків, багатьох гладив по голові, а батькам наказав передати вітання». Виявляючи доброзичливість, князь навіть попросив для учнів кілька днів відпочинку: «Ми засяяли від радості; коли він відійшов, ми, стрибаючи від щастя, ледве не попадали зі сходів»<sup>69</sup>, — згадує К. Козьмян. Зустріч із князем і побачене ним масштабне дійство подорожі справили на юного спостерігача незабутнє враження.

Окрім Клеваня, на Волині Чарторийські зупинялися у Дубно, де їх гостинно приймали Сапегі<sup>70</sup>. Звідти ж вирушили до Миколаєва на Поділлі. Ю. Немцевич писав: «Коли перетнути річку Буг, дедалі більше краса й родючість цього краю захоплює. Майже ніде не видно сосен, усюди родючі ниви, зелені луки, веселі діброви; саме в такій місцевості лежить Миколаїв»<sup>71</sup>. Далі шлях пролягав на південь до Меджибожа, який, за словами Адама Єжи, був «справжньою метою подорожі»<sup>72</sup>. Після цього князівська родина побу-

<sup>58</sup> Supplement do: „Gazeta Warszawska” 1780, nr 60 (z dn. 26 VII) s. 5; Raporty generalnych wizytatorów... S. 36–42.

<sup>59</sup> Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 388.

<sup>60</sup> Supplement do: „Gazeta Warszawska” 1780, nr 60 (z dn. 26 VII) s. 5.

<sup>61</sup> Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 81.

<sup>62</sup> Ibid. S. 83.

<sup>63</sup> Frączyk T. Adam Kazimierz Czartoryski... S. 392, 395.

<sup>64</sup> AGAD. APP, sygn. 358, s. 141–142.

<sup>65</sup> Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 25.

<sup>66</sup> Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 74.

<sup>67</sup> Zaleski B. Żywot Księcia Adama... S. 190.

<sup>68</sup> Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 22.

<sup>69</sup> Pamiętniki Kajetana Koźmiana obejmujące wspomnienia od roku 1780 do roku 1815. T. 1. / wyd. J. Zupański. Poznań, 1858. S. 29.

<sup>70</sup> Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 22.

<sup>71</sup> Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 75.

<sup>72</sup> Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 25.

вала в Кам'янці та Хотині, а завершальним етапом мандрівки стало відвідання маєтків у руському воєводстві. «Ми проїхали Галичину, зупиняючись в Олешичах, Сеняві та Ярославі, завершивши нашу подорож у Пулавах»<sup>73</sup>, — згадував Адам Єжи Чарторийський.

Неповні відомості про місця зупинок і тривалість пересування не дозволяють точно відтворити маршрут й загальний час подорожі на Поділля 1782 року. Водночас Адам Єжи згадував, що «проходили щонайбільше по шість миль на день, між сніданком і обідом»<sup>74</sup>. У Речі Посполитій середня довжина милі становила приблизно 7,5 км, тож за день князівська родина могла долати до 45 км.<sup>75</sup> Слід зазначити, що милі не вимірювалися з математичною точністю — їх визначали радше за суб'єктивним відчуттям подоланої відстані. Тому на добрих дорогах миля могла бути довшою, ніж на поганих<sup>76</sup>. Дороги на східних землях, зокрема у Київському воєводстві, були важкопрохідними, а на Поділлі та Наддніпрянщині — ще й небезпечними<sup>77</sup>. Ю. Немцевич, описуючи шлях князя з Гранова на Поділлі до Тульчина на зустріч із Щесним Потоцьким, згадував, що виїхавши «на легких козацьких візках, мчали галопом безкраїми українськими рівнинами. Тоді я зрозумів, що таке українські милі: нам казали, що від Тульчина до Гранова всього дві милі, але, вирушивши о першій годині дня і весь час поспішаючи, лише близько десятої вечора ми побачили поодинокі вогники Тульчина. Ми гнали швидко, адже тоді страх перед гайдамацькими нападами ще не зник в Україні, тож цей страх додавав нашим візникам крил»<sup>78</sup>.

На швидкість пересування істотно впливала чисельність учасників. Зазвичай шляхта й магнати подорожували територією Речі Посполитої невеликими групами, щоб спростити поїздку й швидше дістатися до місця призначення<sup>79</sup>. Натомість мандрівки Чарторийських відбувалися у повному складі двору, що вимагало великого

обозу, численної обслуги й належного матеріального забезпечення.

Учасників обозу можна поділити на кілька груп. Це найближче оточення Адама Казимира Чарторийського — члени двору, урядники й приятелі; місцева шляхта, яка приймала князя у своїх маєтках і приєднувалася до подорожі; а також слуги, відповідальні за побут і забезпечення всієї експедиції.

Разом із Чарторийським подорожували лікар, два капелани, військові та цивільні урядники, кілька офіцерів, а також представники духовенства й іноземні радники<sup>80</sup>. Як меценат і покровитель літератури, князь часто подорожував у товаристві поетів, зокрема Францішека Княжніна, який, за словами Адама Єжи, «користав із кожної нагоди чи події, щоб описати її поетично»<sup>81</sup>. Під час поїздок Адама Казимира Чарторийського супроводжували маршалок двору П. Божецький, а також секретарі, відповідальні передусім за князівську кореспонденцію. У каретах, запряжених четвіркою коней, подорожували: секретар із закордонного листування Сковронський, відповідальний за господарську ревізію подільських і руських маєтків секретар Вітошинський, секретар до литовських справ Зджітовецький, до мазовецьких — Залеський, а також секретар для поточних справ Карпінський<sup>82</sup>. Присутність цих двірських урядників у князівському почті свідчить про бажання Адама Чарторийського, а радше необхідність для нього, невідкладно реагувати на політичні та поточні справи, листуючись із приятелями й клієнтами навіть під час подорожей.

Одні особи з супроводу пересувалися в каретах і кочах, інші — верхи. До міст або резиденцій великих магнатів Адам Чарторийський урочисто під'їжджав у розкішній кареті<sup>83</sup>. Каєтан Козьмян згадував, що до Любліна «князь приїхав у шестикінному екіпажі; візники й фореятори були у фerezіях»<sup>84</sup>. Загалом карети великих панів і королів, призначені для урочистих виїздів, як описував Анжей Кітович, вирізнялися надзвичайною пишнотою: «прикрашені різьбленням, китайським розписом, коронами або бронзовими орнаментами, щедро позолоченими у вогні; усередині вистелені оксамитом і густо оздоблені золотими галунами, а вікна мали дзеркальні шибки»<sup>85</sup>. У звичайні ж дні генеральний подільський староста надавав перевагу подорожам верхи; інколи поруч із ним їхав син Адам

<sup>73</sup> Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego.... S. 25.

<sup>74</sup> Ibid. S. 22.

<sup>75</sup> Łopatecki K. Jednostki odległości i szybkość podróży w drugiej połowie XVI stulecia w świetle traktatu Blaise'a de Vigenère. *Przegląd Historyczny*. T. 112. Warszawa, 2021. № 3. S. 540.

<sup>76</sup> Ibid. S. 547. За підрахунками Якуба Рогульського, середня швидкість пересування почту маршалка надвірного литовського Павла Кароля Сангушка між маєтками у Волинському та Люблінському воєводствах становила близько 29 км на день (Rogulski J. *Podróże i mobilność magnata...* S. 177–196).

<sup>77</sup> Більше про якість доріг і швидкість пересування див: Kupczewska M. *Itinerarium wojewody kijowskiego...* S. 168.

<sup>78</sup> Niemcewicz J. U. *Pamiętniki...* 1957. S. 132.

<sup>79</sup> Popiołek B. *Piwo dla ludzi...* S. 197.

<sup>80</sup> Żychliński T. *Złota księga szlachty polskiej*. R. 8. Poznań, 1886. S. 80.

<sup>81</sup> Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 22.

<sup>82</sup> Soroka J. *Pamiętnik Jerzego Soroki...* S. 190.

<sup>83</sup> Zaleski B. *Żywot Księcia Adama...* S. 192.

<sup>84</sup> Pamiętniki Kajetana Koźmiana... S. 29.

<sup>85</sup> Kitowicz J. *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III*. / wyd. M. Janik. Kraków, 1925. S. 340.

Єжи<sup>86</sup>, а також найближчі приятелі та постійні супутники князя — генерал Орловський, генерал-ад'ютант Здроевський, камергери Шимановський, Бориславський, Дембовський та інші<sup>87</sup>. Серед ад'ютантів Адам Єжи згадує Юліана Урсіна Немцевича, якого характеризує як «того, що догоджав усім панночкам»<sup>88</sup>. Цей коментар видається цілком слушним, адже у власних спогадах Ю. Немцевич не шкодує компліментів жінкам, яких зустрічав у дорозі. Описуючи невістку кам'янецького коменданта Яна де Вітте — Софію, він писав: «Не знаю, чи Гелена, Аспазія або Лаїс, найвідоміші красуні Афін, могли б перевершити її вродою та чарівністю. Не бачив я у житті красивішої жінки. До досконалих рис обличчя, до найсолодших, найкрасивіших очей вона додавала ангельську усмішку й голос, що торкався душі. Ви б сказали, дивлячись на неї, що це живий ангел, який зійшов з неба»<sup>89</sup>. А надмірна увага поета до вродливої дружини пана Борейка викликала занепокоєння в летичівського підкоморія, який «напівжартома, а часом і з виразною сарматською серйозністю» намагався цьому завадити<sup>90</sup>.

Упродовж подорожі супровід князя постійно зростає: «чим далі ми їхали, тим більше, мов снігова куля, розростався наш табір — числом шляхтичів, що до нас приєднувалися»<sup>91</sup>. Місцева шляхта, пов'язана з Чарторийським приятельськими чи клієнтськими стосунками, приймала його у своїх маєтках і нерідко долучалася до подорожі на кілька тижнів<sup>92</sup>. Серед них згадуються родини Вітославських, Борейків, Віслоцьких, Дружбацьких, Комарницьких, Стадницьких, Домбських, Дембовських, Морських й інші, яких князь приймав і гостинно частував власним коштом<sup>93</sup>.

Із цього опису можна уявити масштаб підготовки таких мандрівок, кількість задіяних осіб і складність їх організації. За координацію подорожі відповідав маршалок двору Пйотр Божецький, який завчасно укладав список осіб, призначених князем для служби, супроводу чи товариства, визначаючи також, хто подорожуватиме у власних екіпажах, а хто — у князівських<sup>94</sup>. Становничий, супроводжуваний кількома козаками, вирушав наперед, щоб підготувати визначену зупинку згідно з маршрутом, у якому зазначалися місця відпочинку, нічлігу й тривалість перебування в окремих маєтках. За організацію розміщення двору відповідали двоє молодих

литвинів — Єжи Сорока й пан Сіген, а за кінний двір — пан Пашковський<sup>95</sup>.

Під час подорожі генеральний подільський староста зазвичай зупинявся на нічліг у власних маєтках і замках (городах), проте нерідко гостював у магнатів і шляхти. Адам Єжи згадував перебування в Райківцях: «у домі пана Онуфрія Морського, великого приятеля мого батька, одного з найвпливовіших громадян Поділля»<sup>96</sup>. Із записок Каєтана Козьм'яна відомо, що через велику кількість шляхти, яка супроводжувала Адама Чарторийського до Любліна, бракувало місць у маєтках, тому князь оселився у колегіумі єзуїтів: «у покоях префекта, заздалегідь замовлених і підготовлених»<sup>97</sup>. Але траплялося також ночувати в наметах, як це було в Миколаєві на Поділлі<sup>98</sup>. Решта супроводу — шляхта, урядники й слуги — ночували в господарських приміщеннях маєтків, тіснилися в маєтках дрібної шляхти і селянських хатах. Ю. Немцевич згадував, як «ночував у stodolі одного селянина»<sup>99</sup>, а в Зінькові «спав унизу, під замком, у хатині над річкою — у надзвичайно приємному місці»<sup>100</sup>.

Організацію князівського обозу було продумано до найменших деталей. Уже на світанку вирушали перші брики (вози), а за порядком у дорозі стежив спеціально призначений підконюший<sup>101</sup>. Першою їхала кухня з кухмістром, кухарями й цукерниками, щоб встигнути завчасно приготувати обід. Окремі екіпажі перевозили столовий посуд, пекарню, де працював цукерник Соболевський — вихованець неаполітанської школи, а також погріб із напоями та скляним начинням. Інший віз був відведений під кав'ярню, якою керував грек Анастазій; там же перевозили спеції та цукор. Крім того, в обозі були окремі брики для пральні, гардеробу князя, кузні та ремісників<sup>102</sup>. «Подорожні речі» магнатів і шляхти перевозили на «скарбових возах», вкритих шкірою та додатково накритих китайкою або зеленим сукном<sup>103</sup>. Єжи Сорока зазначав, що тринадцять таких возів, запряжених шістьма кіньми, перевозили скрині й клунки придворних<sup>104</sup>. Речі пакували в коші, скрині та дорожні футляри — часто французької роботи, вишукані, водонепроникні, призначені для певних типів предметів. Невід'ємною частиною подорожнього спорядження були також «тломоки» — мішки

<sup>86</sup> Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 22.

<sup>87</sup> Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 191.

<sup>88</sup> Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 22.

<sup>89</sup> Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1957. S. 129.

<sup>90</sup> Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 23.

<sup>91</sup> Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 74.

<sup>92</sup> Pezda J. Godłem moim było i będzie... S. 33.

<sup>93</sup> Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 191.

<sup>94</sup> Ibid. S. 190.

<sup>95</sup> Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 22.

<sup>96</sup> Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 22.

<sup>97</sup> Pamiętniki Kajetana Koźmiana... S. 29.

<sup>98</sup> Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 22.

<sup>99</sup> Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 75.

<sup>100</sup> Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1957. S. 129.

<sup>101</sup> Zaleski B. Żywot Księcia Adama... S. 192.

<sup>102</sup> Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 190.

<sup>103</sup> Augustyniak U. Mieszkańcy Rzeczypospolitej w podróży... S. 375.

<sup>104</sup> Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 190.

для перевезення одягу, постелі та інших речей, виготовлені з полотна, сукна чи шкіри<sup>105</sup>.

Юліан Немцевич у своїх спогадах занотував, що 1782 року під час подорожі на Поділля в обозі налічувалося близько 400 коней — запряжених, вільних і тих, що належали двірським та резидентам<sup>106</sup>. Окрім того, згадував про 14 верблюдів, імовірно, цифра перебільшена, адже Єжи Сорока писав лише про шість тварин, яких супроводжувало троє конюхів в турецькому вбранні. Верблюди несли скрині з книжками, накритими зеленим сукном, оздобленим вишитими візерунками та ініціалами князя<sup>107</sup>. Ці екзотичні тварини, «прикрашені дзвіночками, які дзенькотили на ходу»<sup>108</sup>, справили велике враження на провінційну шляхту й селян. Під час в'їзду до Зінькова на Поділлі трапився кумедний випадок: «коли ми наближалися до міста, хлоп, що їхав на малій кобилі, побачив верблюдів; налякана тварина впала й померла зі страху»<sup>109</sup>. Князь, за словами Ю. Немцевича, щедро винагородив селянина за втрату кобили. Ця сцена, наведена в мемуарах, не лише передає колорит і масштаби подорожі, а й відображає тенденцію до ідеалізації постаті Адама Чарторийського, зображеного як великодушного й шляхетного покровителя, навіть у дрібних побутових епізодах.

Адам Казимир Чарторийський зазвичай вирушав у дорогу близько дев'ятої години ранку. Окрім згаданого почту, поруч із князем завжди перебувала охорона й найближчі слуги. Більшість слуг із безпосереднього оточення князя були іноземцями: йому прислужували темношкірий Осман і «привезений із Константинополя турок Алі», які їхали верхи поруч із князем, виконуючи дрібні розпорядження, наприклад, подавали люльку<sup>110</sup>. За князем завжди слідував камердинер у легкій кареті, запряжений четвіркою коней, із частиною денного гардеробу, а за порядком стежив француз П'єр<sup>111</sup>. «При екіпажі йшли високі гайдуки — угорці Януш і Ференс, а шість шляхтичів, верхи на міцних конях, у татарському вбранні, із сагайдаками, луками та стрілами, оточували карету князя», — згадував Каєтан Козьмян<sup>112</sup>. Безпеку обозу забезпечували також п'ятдесят козаків із грановського ключа<sup>113</sup>. Юліан Немцевич писав, що дорогою вони співали балади

про славного Хмельницького, про війни з поляками, про Нечая<sup>114</sup>.

В обідню пору місце зупинки табору зазвичай обирали на відкритому полі, поблизу броду або річки. Завчасно забезпечувалося постачання дров, сіна, соломи й вівса. Для зупинок розбивали кілька наметів: князівський був оздоблений кармазином, золотими галунами і френзелею, під ним розміщувався обідній стіл на шістдесят осіб і шкіряні стільці. Трішки скромнішим був намет для двірських урядників: з вишитої китайки німецької роботи. Окремий менший намет призначався для кухарів і захисту вогнища від вітру<sup>115</sup>. Військові ж розміщувались у «татарському» наметі дерев'яної решітчастої конструкції, подібному до тих, що використовують кочові племена Середньої Азії. Цей намет був подарований генеральному подільському старості одним з фаворитів Катерини II, генералом Зоричем<sup>116</sup>.

Коли маршалок повідомляв про наближення князя до місця зупинки, лакеї готували стіл із чаюванням, горілкою та лікерами<sup>117</sup>. Напої добиралися відповідно до вподобань і звичаїв місцевої шляхти. Анджей Кітович писав, що на Русі традиційними трунками були горілка, мед, вишняк і малинівка<sup>118</sup>. Для обслуговування столу призначали двох камердинерів, двох лейб-гусарів, двох лакеїв-посильних і шістьох локаїв. Під час обіду подавали різні вина і пиво, а після — каву й люльки<sup>119</sup>. Давній шляхетський звичай вітати кожного келихом, як згадував Адам Єжи, був виснажливим для подільського генерального старости, що страждав на подагру, але ніколи не легковажив усталеними традиціями гостинності<sup>120</sup>. В «Описі звичаїв і обичаїв...» А. Кітович докладно описує традиції споживання алкогольних напоїв у шляхетській Польщі, зокрема згадуючи, що під час застіль волали, підбадьорювали, доливали й усіма способами заохочували до пиття — змушуючи пити до дна, без перепочинку<sup>121</sup>. Про значення застіль у шляхетській культурі писав і Юліан Немцевич, описуючи гостини у домі пана Онуфрія Морського. «Після ситного обіду, — згадував він, — подали старе вино, вкрите сивим пилом і поросле мохом. Усі повільно смакували "божественний нектар", коли один молодий гість, не знаючи звичаїв, осушив келих одним ковтком», що неабияк здивувало присутніх, адже вино мало понад триста років. Щоб згладити ситуацію,

<sup>105</sup> Augustyniak U. Mieszkańcy Rzeczypospolitej w podróży... S. 375–376.

<sup>106</sup> Pezda J. „Godłem moim było i będzie... S. 33.

<sup>107</sup> Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 190.

<sup>108</sup> Pamiętniki Kajetana Koźmiana... S. 28–29.

<sup>109</sup> Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 80.

<sup>110</sup> Zaleski B. Żywot Księcia Adama... S. 192.

<sup>111</sup> Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 190.

<sup>112</sup> Pamiętniki Kajetana Koźmiana... S. 28–29.

<sup>113</sup> Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 190.

<sup>114</sup> Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 76.

<sup>115</sup> Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 191.

<sup>116</sup> Zaleski B. Żywot Księcia Adama... S. 192.

<sup>117</sup> Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 191.

<sup>118</sup> Kitowicz J. Opis obyczajów i zwyczajów... S. 340.

<sup>119</sup> Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 191.

<sup>120</sup> Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 22.

<sup>121</sup> Kitowicz J. Opis obyczajów i zwyczajów... S. 279.

господар налив Ю. Немцевичу ще одну чарку, й цього разу він пив повільно, як належить<sup>122</sup>.

Після обіду князівську родину часто відвідували місцеві урядники й шляхта. Гостям подавали морозиво, лимонад, вино й фрукти<sup>123</sup>. Час минав у розмовах і розвагах, які ставали невід'ємною частиною культурного життя двору. Зазвичай пропонували гру в карти або шахи, але траплялось, що місцева шляхта організовувала аматорські театральні вистави, у яких розігрували комедії «Грач» і «Близнята», перекладені з французької Адамом Казимиром Чарторийським<sup>124</sup>. До виступів залучали всіх охочих, що створювало невимушену атмосферу й веселило учасників і глядачів. Окрім театральних вистав, шляхта знаходила розвагу й у відтворенні відомих битв і штурмів — у дусі сарматського патріотизму. Адам Єжи Чарторийський із захопленням описував «облогу Меджибізького замку», організовану разом із загоном козаків із Гранова. Як він згадував, «пан Цісельський замкнувся в замку з моїм братом, а здобуттям командував полковник Мольський, при якому я служив ад'ютантом». Серед галасу, кінних атак і удаваних сутичок «відбулася майже справжня битва, завершена укладом миру»<sup>125</sup>.

Розвагою під час подорожей було й відвідування нових місць. Чарторийські захоплювалися орієнтальною культурою, тож пропозиція вирушити до турецького Хотина, розташованого над Дністром біля польського кордону, особливо сподобалася Ізабеллі. Адам Єжи згадував: «Місцевий паша з великою люб'язністю та розкішню приймав мого батька як генерала подільських земель»<sup>126</sup>. Юліан Немцевич додавав, що «паша прийняв нас, оточений своїм двором; серед урядників був і блазень — кумедна, дико вбрана фігурка з безліччю маленьких мішечків за поясом [...] Подали каву, люльки, кожен отримав по хустці із золотими краями»<sup>127</sup>. Ю. Немцевич також описував обід у одного з найбільш шанованих мешканців міста: «...кожному поставили низький столик при самій підлозі, ми сіли на килимі, підібгавши ноги. Подали близько сорока дрібно нарізаних страв — одну за одною, так швидко, що ледве встигали скуштувати»<sup>128</sup>. Найбільше враження справив гарем, який Чарторийським показував син паші: «Через відчинені двері покоїв, розташованих уздовж коридору, — писав Адам Єжи, — ми бачили жінок, здивованих і сполоханих нашою появою. [...]

Вони вразили нас недбалістю свого вбрання, попри чемність і спроби підтримати розмову, що, однак, давалося нелегко»<sup>129</sup>. Ю. Немцевич переповідав чутки, що паша напередодні візиту Чарторийських наказав втопити в Дністрі одну зі своїх дружин, оскільки йому наснилося, що вона була невірною. Наступного дня з'ясувалося, що жінка була невинною, і ця подія глибоко вразила пашу<sup>130</sup>. Такими оповідями, нерідкими у «Спогадах моїх часів», Ю. Немцевич прагнув підкреслити «дикість» чужих звичаїв, контрастно зіставляючи їх із «цивілізованими» польськими традиціями. Такі історії мали для автора передусім символічне значення: це були моральні та патріотичні відступи, у яких минуле поставало як джерело прикладів доблесті та шляхетності.

До прикладу, Ю. Немцевич згадував зустріч зі старцем поблизу Миколаєва, який, за його словами, «був із королем Яном (Ян III Собеський. — М. Г.) під Віднем, служив шталмейстером у пана гетьмана Сенявського»<sup>131</sup>. Попри сумнівну достовірність цього свідчення — адже битва під Віднем відбулася ще в 1683 р. — сама розповідь має глибоке символічне звучання. Постать Яна III Собеського, як і образи інших героїв минулої епохи, у сприйнятті сучасників ставали символом колишніх звитяг польського війська, охоче згадуваних і міфологізованих як останні прояви сарматського героїзму<sup>132</sup>. «Два віки, — писав Ю. Немцевич, — зустрілися між собою: людина, що бачила останні тріумфи Польщі, і той нещасний, що її загибелі дочекався»<sup>133</sup>. Для нього ця коротка розмова мала особливий сенс: старець уособлював минулу славу Речі Посполитої, тоді як сам автор — свідок її занепаду — репрезентував нове, «розчароване» покоління. Як і багато представників освіченої еліти кінця 18 століття, Ю. Немцевич сприймав минуле крізь призму своєрідного «відродження сарматизму» — традиції, яку ще нещодавно просвітити вважали анахронізмом. Це світобачення було тісно пов'язане з Пулавами — інтелектуальним осередком довкола двору Чарторийських, де, насамперед завдяки княгині Ізабеллі, формувалася сентиментально-сарматська концепція польської історії<sup>134</sup>. У його спогадах ця ідея проходить наскрізно, поєднуючи особисте з історичним.

Отже, спогади сучасників — Адама Єжи Чарторийського, Юліана Урсіна Немцевича та Єжи Сороки є цінним джерелом для дослідження подорожей родини Чарторийських. Вони дають змогу простежити різні аспекти

<sup>122</sup> Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 75–76.

<sup>123</sup> Soroka J. Pamiętnik Jerzego Soroki... S. 191.

<sup>124</sup> Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 23; Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 76.

<sup>125</sup> Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 23.

<sup>126</sup> Ibid. S. 23.

<sup>127</sup> Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 80–81.

<sup>128</sup> Ibid. S. 81.

<sup>129</sup> Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego... S. 23.

<sup>130</sup> Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 81.

<sup>131</sup> Ibid. S. 75.

<sup>132</sup> Zając G. Czyły weredyk... S. 38.

<sup>133</sup> Niemcewicz J. U. Pamiętniki... 1848. S. 75.

<sup>134</sup> Zając G. Czyły weredyk... S. 40.

мандрівок — їх мету, маршрути, темп пересування, побутові умови, форми розваг і контакти з місцевою шляхтою — та демонструють, як практичні завдання — інспекції маєтків, візитації шкіл, призначення урядників, участь у шляхетських з'їздах — поєднувалися з елементами публічної репрезентації. На локальному рівні ці виїзди мали виразне символічне значення: вони утверджували авторитет родини серед місцевого населення, сприяли консолідації шляхти навколо магната, який виступав водночас патроном, меценатом і протектором.

Збережені в джерелах описи дозволяють не лише досліджувати повсякденне життя магнатерії під час подорожей, а й простежити його регіональні особливості, зокрема на українських землях. Тут проступає культурна мозаїчність

регіону, де перепліталися шляхетський сарматизм і пам'ять про козацьку славу, орієнтальні впливи й відкритість до високої європейської культури — паризьких салонів із їхніми театральними виставами, поезією та новими інтелектуальними течіями.

Подорожі родини Чарторийських виконували не лише господарсько-адміністративну чи політичну функцію, а й становили соціокультурний феномен, у якому втілювалися ритуали гостинності, естетика подорожування, а також культурні та ціннісні уявлення шляхти. Водночас їх можна розглядати як прояв ширших культурних процесів пізньої Речі Посполитої, коли взаємодіяли традиційні й модерні елементи шляхетського світу, формуючи багатовимірний образ магнатської культури на українських землях.

## REFERENCES

- Aleksandrowicz, A. (1960). Julian Ursyn Niemcewicz w Puławach. *Rocznik Lubelski*, 3, 129–156 [in Polish].
- Augustyniak, U. (2021). Mieszkańcy Rzeczypospolitej w podróży: ludzie a rzeczy w XVI–XVIII wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 69(3), 373–383 [in Polish].
- Budzar, M., & Kovalov, Ye. (2023). Ukraini mandrivnyky Galagany v zemliakh Cheskoj korony Habsburhiv: reprezentatsiia vrazhen u podorozhnikh naratyvakh seredyny XIX st. [Ukrainian Travelers Galagans in the Lands of the Bohemian Crown of the Habsburgs: Representation of impressions in travel notes of the mid-19th century]. *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy*, 31, 5–20 [in Ukrainian].
- Budzar, M., & Kovalov, Ye. (Comps.) & Kolesnyk, I. (Ed.). (2019). «My vyikhal y z Sokyryntsyv...»: Trevelohy rodyny Galaganiv. Kyiv: StreamARLine [in Ukrainian].
- Czartoryski, A. (1860). *Żywot J. U. Niemcewicza*. Paryż [in Polish].
- Dąbrowicz, E. (2023). „Kolekcja Niemcewiczowska”. Pożytki dla badacza historii literatury romantyzmu. *Sztuka Edycji. Studia Tekstologiczne I Edytorskie*, 24(2), 109–127 [in Polish]. DOI 10.12775/SE.2023.0030
- Duchńska, S. (Ed.). (1891). *Listy Księżny Izabelli z hr. Flemmingów Czartoryskiej do starszego syna Księcia Adama*. Kraków [in Polish].
- Dysa, K. (2021). Podorozhuvaty, shchob samovdoskonaliuvatsia i prymnozhuvaty blaho liudstva i svoiei krainy: porady Leopolda fon Berkhtolda u konteksti prosvitnytskoho dyskursu [Travelling to Improve Yourself and Increase Common Good of Humankind and Your Country: Recommendations of Leopold von Berchtold in the context of the Enlightenment discourse]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, 4, 5–13 [in Ukrainian].
- Dysa, K. (2024). Kyivska akademiia v podorozhnikh zapyskakh druhoi polovyny XVIII — seredyny XIX st. [Kyiv Academy in Travelogues of the Second Half of the 18th through Mid-19th Centuries]. *Kyivan Academy*, 21, 39–54 [in Ukrainian].
- Feduszka, J. (2023). Podróże ordynatów Zamoyskich po Europie w XVII i XVIII wieku. *Facta Simonidis*, 16(1), 121–147 [in Polish]. DOI: 10.56583/fs.2120
- Frączyk, T. (2012). *Adam Kazimierz Czartoryski: Biografia historyczno-literacka na tle przemian ideowych polskiego Oświecenia*. Kraków [in Polish].
- Haletska, Ya. (2021). Julian-Ursyn Niemcewicz: Zhyttievyi shliakh, naukova i hromadsko-politychna diialnist (70-ti roky XVIII — persha polovyna XIX st.). [Julian-Ursyn Niemcewicz: Life, scientific, public and political activities (70s of the 18th — first half of the 19th century)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: Istorychni nauky*, 31, 149–157 [in Ukrainian].
- Hedo A., & Ivaniuk, O. (2025). The image of England in the travelogues and correspondence of Ukrainian travelers of the 19th century. *Skhid*, 7(3), 37–45 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.21847/2411-3093.2025.735>
- Ivaniuk, O., & Chkan, A. (2023). Mista Naddnpiarskoi Ukrainy naprykintsi XVIII – u pershii polovyni XIX st. u trevelohakh anhliiskykh mandrivnykiv [The Cities of Transdniprian Ukraine at the End of the 18th — in the First Half of the 19th Century in the Travelogs of English Travellers]. *Kyivski istorychni studii, Kyiv Historical Studies*, 1(16), 111–120 [in Ukrainian].

- Karpińska, M. (2016). Wokół „Dzienników” księcia Adama Jerzego Czartoryskiego: rozterki edytora. In J. Sikorska-Kulesza (Ed.), *Edytorstwo źródeł XIX wieku: problemy teoretyczne i praktyka edytorska* (Vol. 1, pp. 67–77). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].
- Kitowicz, J. (1925). *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III* (M. Janik, Ed.). Kraków [in Polish].
- Kowalczyk, M. (2005). *Obraz Włoch w polskim piśmiennictwie geograficznym i podróżniczym osiemnastego wieku*. Toruń [in Polish].
- Kowalski, M. (2012). Życie w ciągłej podróży — początki kariery młodego magnata w czasach Augusta Mocnego według diariusza księcia Michała Kazimierza Radziwiłła. In M. Saczyńska & E. Wólkiewicz (Eds.), *Samotrzeć, w kompanii czy z orszakiem? Społeczne aspekty podróżowania w średniowieczu i w czasach nowożytnych* (pp. 499–514). Warszawa [in Polish].
- Koźmian, K. (1858). Pamiętniki Kajetana Koźmiana obejmujące wspomnienia od roku 1780 do roku 1815 (Vol. 1, J. Żupański, Ed.). Poznań [in Polish].
- Kucharski, A. (2013). *Theatrum peregrinandi: Poznawcze aspekty staropolskich podróży w epoce późnego baroku*. Toruń [in Polish].
- Kupczewska, M. (2023). Itinerarium wojewody kijowskiego Tomasza Zamoyskiego z Kijowa do Zamościa (4–21 listopada 1619 r.) — przyczynek do analizy mobilności magnackiej w epoce nowożytnej. *Res Historica: Czasopismo Instytutu Historii UMCS*, 56, 151–180 [in Polish].
- Łopatecki, K. (2021). Jednostki odległości i szybkość podróżowania w drugiej połowie XVI stulecia w świetle traktatu Blaise’a de Vigenère. *Przegląd Historyczny*, 112(3), 540 [in Polish].
- Mączak, A. (1998). *Odkrywanie Europy: Podróże w czasach renesansu i baroku*. Gdańsk [in Polish].
- Mączak, A. (2001). *Peregrynacje. Wojaże. Turystyka*. Warszawa [in Polish].
- Mączak, A. (2008). Turystyka europejska: Wieki XVI–XIX. *Folia Turistica*, 19, 5–26 [in Polish].
- Niemcewicz, J. (1803). *Do Józefa Szymanowskiego* [Poem]. In T. Mostowski (Ed.), *Pisma różne wierszem i prozą* (Vol. 1, pp. 497–505), Warszawa [in Polish].
- Niemcewicz, J. U. (1848). *Pamiętniki czasów moich: Dzieło pośmiertne* (K. Niemcewicz, Ed.). Paryż [in Polish].
- Niemcewicz, J. U. (1957). *Pamiętniki czasów moich* (J. Dihm, Ed.). Warszawa [in Polish].
- Pezda, J. (2000). Jerzy Soroka. In *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. 40, p. 507). Warszawa–Kraków [in Polish].
- Pezda, J. (2023). „Godłem moim było i będzie zawsze: kraj — jego dobro i jego wola”: Przyczynek do historii rodu Czartoryskich. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 150(1), 33. Kraków [in Polish].
- Podemski, K. (2005). *Socjologia podróży*. Poznań [in Polish].
- Popiołek, B. (2024). Piwo dla ludzi, wódka dla koni: Szlacheckie rejestry drogi w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej. *Saeculum Christianum*, 31(1), 194–207 [in Polish].
- Rogulski, J. (2016). Podróże i mobilność magnata epoki saskiej w świetle księgi skarbowej Pawła Karola Sanguszkiego z 1726 roku. In A. Teterycz-Puzio, L. Kościelak, & E. Łączyńska (Eds.), *Via viatores quaerit: Mobilność społeczna w dziejach krajów Grupy Wyszehradzkiej* (pp. 177–196), Słupsk [in Polish].
- Sokirko, O. (Ed.). (2024). *Ukraina ta susidni zemli v XVIII st. Podorozhi barona fon Kampenhauzena*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Wierzbowski, T. (Ed.). (1907). *Raporty generalnych wizytatorów z lat 1774–1782* (No. 25, pp. 43–47), Warszawa [in Polish].
- Zajac, G. (2015). *Czuły weredyk: Twórczość poetycka Juliana Ursyna Niemcewicza*. Kraków [in Polish].
- Zaleski, B. (1881). *Żywot Księcia Adama Jerzego Czartoryskiego*. Poznań [in Polish].
- Zamoyski, A. (2024). *Izabela the Valiant: The Story of an Indomitable Polish Princess*. William Collins [in English].
- Żychliński, T. (1886). *Złota księga szlachty polskiej* (Vol. 8, p. 80). Poznań [in Polish].

Дата надходження до редакції: 05.10.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 25.10.2025 р.



Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

**Марина БАРИШПОЛЕЦЬ (ЛОБОДА),**

кандидатка історичних наук,  
старша наукова співробітниця  
відділу воєнно-історичних досліджень,  
Інституту історії України НАН України,  
Київ, Україна

e-mail: [maryna.loboda@gmail.com](mailto:maryna.loboda@gmail.com)  
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4317-9122>

**Мирослава СМОЛЬНИЦЬКА,**

кандидатка історичних наук,  
старша наукова співробітниця  
відділу історії України  
другої половини XX століття  
Інституту історії України  
НАН України,  
Київ, Україна

e-mail: [smol78@ukr.net](mailto:smol78@ukr.net)  
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0325-2735>

**Maryna BARYSHPOLETS (LOBODA),**

Candidate of Historical Sciences,  
Senior Researcher at the Department  
of Military Historical Research,  
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine,  
Kyiv, Ukraine

**Myroslava SMOLNITSKA,**

Candidate of Historical Sciences,  
Senior Researcher at the Department  
of History of Ukraine  
of the second half of the twentieth century,  
Institute of History of Ukraine  
of the NAS of Ukraine,  
Kyiv, Ukraine

## **Повсякдення неповнолітніх у 1944–1950 рр. (за матеріалами архіву Бориспільського району)**

Стаття присвячена повсякденному життю неповнолітніх у повоєнні роки на прикладі Бориспільського району Київської області. Актуальність зумовлена залученням рідкісних архівних матеріалів і включенням локальної історії в ширший соціально-історичний контекст. Застосовано мікроісторичний підхід, історико-архівний, проблемно-тематичний методи, контент- і наративний аналіз. Новизна полягає у виявленні нових аспектів регіональної історії дитинства й оцінці архіву як джерела соціальної історії. Показано, як діти адаптувалися до складних умов, працювали, допомагали родинам, долучались до громади. Досвід Бориспільщини відображає типові дитячі повсякдення сільських регіонів, сформоване нестачею ресурсів, інтенсивною працею та ідеологічним контролем.

**Ключові слова:** повсякденне життя, дитинство, повоєнний період, соціальна історія, неповнолітні, сільська громада, мікроісторія.

## **Minors' Daily Routine in 1944–1950 (based on materials of the Boryspil District Archive)**

The goal of the research is to reconstruct the everyday life of minors in the Boryspil district of Kyiv region during 1944–1950, based on an analysis of documents from the Archives department of Boryspil State district administration. The study aims to determine how the socio-economic conditions of the postwar period influenced their living, labor, education, and socialization. The research also highlights the role of the district archive as a valuable source base for academic studies. A microhistorical approach was applied, along with historical-archival and problem-thematic methods, content analysis, socio-historical and narrative analysis. This made it possible to comprehensively examine the archival materials and emphasize the socio-economic aspects of minors' everyday life in rural communities, highlighting their active integration into social life. Scientific novelty. The study implements a multidimensional approach to exploring children's everyday life in the postwar period. Unique local materials have made it possible to reveal new aspects of regional history. The potential of the district archive as a source for studying social history — particularly the condition of minors — is demonstrated. Childhood is considered as a phenomenon closely intertwined with the social environment, family structures, economic conditions, and cultural practices. Archival materials make it possible to reconstruct the living conditions of children, their employment, social support, and access to education and healthcare, although the sources mostly

*reflect the official point of view. Nevertheless, they allow for tracing the mechanisms by which minors adapted to the realities of the postwar period. Children worked, supported their families, and participated in community life, adjusting to harsh conditions. The experience of the Boryspil district represents typical features of children's everyday life in rural areas, shaped by resource shortages, intensive labor, limited access to education, and ideological control.*

**Keywords:** everyday life, childhood, postwar period, social history, minors, rural community, microhistory.

Документи з районних архівів мають вагоме значення для дослідження історії України, зокрема соціальних викликів, які впливали на дитинство у післявоєнні роки. Вони дозволяють реконструювати особливості регіональних подій і збагачують загальноісторичний наратив унікальними деталями. У них збережено цінні свідчення про повсякденні практики, економічні труднощі та механізми адаптації, що визначали досвід неповнолітніх у цей час.

Попри значний дослідницький потенціал, районні архівні фонди залишаються недостатньо вивченими. Більшість наукових праць зосереджена на з'ясуванні діяльності архівів як інституцій<sup>1</sup>, тоді як соціальна історія, і особливо життєві реалії дітей на основі цих матеріалів, представлені в дослідженнях значно менше й потребують ретельнішого аналізу.

Значущим прикладом є АВ Бориспільської РДА, у якому збережено змістовний масив джерел, що висвітлюють соціальний контекст дитинства у післявоєнний період. У документах відображено як механізми освітньої та трудової інтеграції неповнолітніх, так і форми інституційної підтримки дітей у сільському середовищі. Загалом відомості, що дають змогу відтворити повсякденне життя дітей того часу зберігаються у 63 архівних фондах<sup>2</sup>. Для системного опрацювання ці джерела згруповано за таким принципом:

- документи органів місцевої влади (районна рада, відділи освіти, культури, охорони

здоров'я, загалом 11 фондів) — постанови, звіти, листування та інші матеріали, що дають уявлення про адміністративне регулювання ключових сфер соціального життя громади у післявоєнний період, включно із заходами у сфері освіти, охорони здоров'я, культури й соціального захисту;

- документи сільських рад (29 фондів) — протоколи засідань, звернення, доповідні записки, що фіксують повсякденні труднощі багатодітних родин, сиріт і неповнолітніх;
- документи виробничих об'єктів (колгоспів, радгоспів, артілей, заводів і фабрик, 20 фондів) — накази, облікові журнали й відомості, що відобразили форми залучення підлітків до праці, принципи нормування трудового навантаження та способи його оплати. Матеріали слугують підґрунтям для аналізу трудової і повсякденної активності представників різних верств сільського соціуму;
- документи об'єктів інфраструктури (школи, дитячий будинок, 3 фонди) — звіти про відвідуваність, кадрові матеріали, накази, що унаочнюють організацію освітнього процесу, зусилля з трудової мобілізації учнів, забезпечення навчальними засобами й умови функціонування дитячих установ.

Такий комплекс джерел дозволяє скласти багатовимірний портрет дитинства у 1944–1950 рр. Історичний аналіз дитячого досвіду в означений період не лише розширює академічний дискурс, а й сприяє глибшому усвідомленню ролі дітей у суспільстві. В умовах нестачі ресурсів, руйнування інфраструктури й необхідності соціальної адаптації неповнолітні стикалися з численними викликами. Ці аспекти набувають особливої актуальності в контексті сучасних подій, адже діти в Україні знову переживають війну й змушені освоювати реальність, пов'язану з переселенням, змінами в освітньому процесі та інтеграцією в нове соціальне середовище.

Регіональні особливості життя та соціального досвіду дітей і підлітків у післявоєнний період є важливим напрямом історичних досліджень. Найчастіше вони базуються на матеріалах центральних і обласних архівів та зосереджуються на масштабних проблемах — безпритульності, сирітстві, державній політиці

<sup>1</sup> Лобанова Наталія. Історія Чернігівщини в документах особового походження в колекціях державних архівних установ області. *Сіверянський архів*. Науковий щорічник. Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. Вип. 1. С. 96–100; Прокопчук В. С. Дунаєвецький районний архів. Кам'янець-Подільський; Дунаївці : Аксіома, 2015. 200 с.; Стехіна О. І. Організація та проблеми роботи архіву на прикладі Станично-Луганського районного архіву. Теорія та практика управлінської діяльності в умовах соціокультурних трансформацій: матер. наук.-практ. конф., Старобільськ, 23 квітня 2020 року. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2020. С. 216–221; Геленок Антоніна. Організація роботи Архівного відділу Ново-московської районної адміністрації Дніпропетровської області. Збірник матеріалів XXV наукової конференції здобувачів вищої освіти факультету історії та географії. Квітень 2022 року. Полтава : ІВЦ ПНПУ, 2022. С. 35–60.

<sup>2</sup> Архівний відділ Бориспільської районної державної адміністрації Київської області. URL: <http://boryspil-rda.archives.kiev.ua/fondList.php> (дата звернення: 10.10.2024).

щодо допомоги неповнолітнім. Зокрема, згадані питання розглядалися на прикладі Сталінської (нині — Донецька), Ворошиловградської (нині — Луганська) й Житомирської областей у роботах Наталії Касьянкової<sup>3</sup>, Ігоря Власюка та Галини Стародубець<sup>4</sup>. Державні заклади опіки в західних областях України досліджувалися Лілією Дробіною<sup>5</sup>, а у Київській області — Іриною Безлюдною<sup>6</sup>.

Соціально-економічний контекст дитячого повсякдення в умовах дефіциту ресурсів і важкої праці аналізувався у публікаціях В. Гаврилова<sup>7</sup> й О. Гавриша<sup>8</sup>. Водночас на локальному рівні становище дітей у Бориспільському районі знайшло відображення у дослідженнях Валентини Стрілько-Тютюн<sup>9</sup>, Марини Баришполець і Мирослави Смольницької<sup>10</sup>.

Попри зростання уваги до історії дитинства в українській історіографії, деякі складники повсякденного життя дітей повоєнного

часу залишаються недостатньо вивченими. Це частково пов'язано з тим, що сама проблема дитинства як окремого напрямку історичних досліджень в Україні є відносно новою. Крім того, обмежене використання архівних матеріалів, у яких діти фігурують опосередковано, — через родини, поведінкові моделі дорослих і економічні процеси, зумовлює недостатній рівень розробки багатьох аспектів.

Натомість у західній історіографії сформувалася стійка тенденція досліджувати дитячу участь у соціальних процесах як невід'ємний складник суспільної історії. Зокрема, Філіпп Ар'єс<sup>11</sup> запропонував нову перспективу на історію дитинства, дослідивши, як сприйняття дітей змінювалося в різні епохи. Він наголосив на важливості аналізу цього явища у ширшому соціокультурному вимірі родинних і суспільних практик. У праці Лінди Поллок<sup>12</sup> спостерігаємо оприявлення інформації про дітей на підставі джерел, пов'язаних з дорослим оточенням. Авторка продемонструвала, що навіть з таких документів можна отримати уявлення про роль і становище дітей у родинних стосунках. Г'ю Каннінгем<sup>13</sup> розглядав дитинство крізь призму його взаємодії з дорослим світом і простором, показуючи, як інституції, родина й культура впливали на умови життя та соціалізацію дітей у різні історичні періоди.

У цьому контексті цінність локальних джерел, зокрема матеріалів районного архіву, полягає у можливості простежити реальну участь дітей у повоєнному житті громади. Документи відображають їхній зв'язок із родинними, економічними й культурними процесами, дозволяючи аналізувати дитинство не лише через призму опіки чи інституцій, а як частину повсякденного соціального досвіду. Такий підхід відповідає сучасним західним орієнтирам і водночас розширює рамки усталеного в українських дослідженнях фокусу на сирітстві та державній політиці.

*Мета статті* — на основі аналізу документів АВ Бориспільської РДА реконструювати повсякденне життя неповнолітніх у 1944–1950 рр. у сільських і хутірських громадах Бориспільського району Київської області, визначивши, як

<sup>3</sup> Касьянова Н. Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943–1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2010. 19 с.

<sup>4</sup> Власюк І., Стародубець Г. Проблема дитячої безпритульності на Житомирщині та боротьба з нею в період пізнього сталінізму (1944–1953 роки). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2021. Вип. 24. С. 73–77.

<sup>5</sup> Дробіна Л. Радянська система інституційного догляду і виховання дітей в західних областях України після Другої світової війни. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича*. Історія. 2022. № 2(56). С. 78–86.

<sup>6</sup> Безлюдна І. Повсякденні реалії дитячих будинків Київщини у повоєнний період (1946 — початок 1950-х рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: зб. ст. Київ, 2013. Вип. 18. С. 266–275.

<sup>7</sup> Гаврилов В. Соціальне забезпечення сільських жителів у перші повоєнні роки: 1943–1953 (За матеріалами областей Північного Лівобережжя України). *Сіверянський літопис*. 2007. № 4. С. 118–129.

<sup>8</sup> Гавриш О. В. Участь неповнолітніх у відновленні промислового потенціалу УРСР у повоєнний період (1945 — початок 1950-х рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. Вип. XXXVI. С. 173–176.

<sup>9</sup> Стрілько-Тютюн В. Світло. Нариси з історії освіти Бориспільщини. У 2 т. Т. 2. Київ: Дорадо-Друк, 2016. 440 с.

<sup>10</sup> Баришполець М. К., Смольницька М. К. Пам'ять про Другу світову війну в іменах і подіях: Головурів, Київ, Рудяків. Відп. ред. О. Є. Лисенко; Інститут історії України Національної академії наук України. Бориспіль: Медіа-центр «ТС», 2020. 748 с.; Смольницька М., Баришполець (Лобода) М. Дитячий будинок у сільському просторі 1947–1953 рр.: локальний досвід. *Вісник науки та освіти* (Серія «Історія та археологія»). Київ, 2024. № 4(22). 2024. С. 1930–1949; Смольницька М., Баришполець (Лобода) М. Практики управління сільським дитячим будинком у 1947–1953 рр.: локальний досвід. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Т. 43. С. 374–387.

<sup>11</sup> Ariès, Philippe (1962). *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. Translated from the French by Robert Baldik, New York: Vintage Books, 465 p. URL: [https://monoskop.org/images/d/d0/Ari%C3%A8s\\_Philippe\\_Centuries\\_of\\_Childhood\\_A\\_Social\\_History\\_of\\_Family\\_Life\\_1962.pdf](https://monoskop.org/images/d/d0/Ari%C3%A8s_Philippe_Centuries_of_Childhood_A_Social_History_of_Family_Life_1962.pdf) (дата звернення: 10.12.2024).

<sup>12</sup> Pollock, Linda (1983). *Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500 to 1900*. Cambridge: Cambridge University Press, 352 p. URL: [https://books.google.com.ua/books?id=JYR4nxXWlJMC&printsec=copyright&redir\\_esc=y#v=onepage&q&f=false](https://books.google.com.ua/books?id=JYR4nxXWlJMC&printsec=copyright&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false) (дата звернення: 25.12.2024).

<sup>13</sup> Cunningham, Hugh (2005). *Children and Childhood in Western Society Since 1500*. London, 256 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315835495>

соціально-економічна ситуація повоєнного періоду впливала на їхнє проживання, працю, навчання та соціалізацію.

Для добору матеріалів використовувалися такі критерії: хронологічний — документи охоплюють 1944–1950 рр., що відповідає досліджуваному післявоєнному етапу; змістовий — обрані джерела містять інформацію про освіту, зайнятість, житлові умови, соціальну підтримку, медичне забезпечення дітей і підлітків; локальний — зосереджено увагу на селах і хуторах Бориспільського району, що дає змогу простежити специфіку повоєнного дитинства в пристолочному регіоні та його особливості в контексті загальноукраїнських процесів.

Впродовж 1944–1950 рр. Бориспільський район входив до складу Київської області та, відповідно до адміністративно-територіального поділу станом на 1 вересня 1946 р., мав у складі 39 населених пунктів, зокрема районний центр смт Бориспіль, 27 сіл, 10 хуторів, 1 селище (залізнична станція Бортничі)<sup>14</sup>.

На момент вигнання нацистів (осінь 1943 р.) соціально-економічна ситуація у районі різнилася: унаслідок окупації та проваджуваної ворогом тактики «випаленої землі» було зруйновано або пошкоджено багато будівель і споруд, що суттєво вплинуло на місцевих мешканців. За даними, зібраними на основі інформації з 28 сільських рад<sup>15</sup>: більш як на 90 % зазнали спалення Бортничі та Ревне; від 58 % до 65 % — Бориспіль, Вороньків, Проців, Жовтневе (нині — Жереб'ятин), Глибоке, Велика Олександрівка; від 10 % до 40 % — Іванків, Любарці, Дударків, Гнідин, Велика Стариця, Гологурів, Перегуди; у межах до 10 % — Рогозів, Вишеньки, Сошників, Сеньківка, Старе, Кийлів, Мартусівка, Лебедин, Мала Олександрівка, Хутір Гора<sup>16</sup>.

Загалом близько 10 000 родин — а це тисячі неповнолітніх дітей разом зі старшими родичами — напередодні зими залишилися без житла. Насамперед погорільці були вимушені вирішувати проблему облаштування місця для ночівлі. Вони знаходили тимчасовий притулок у землянках, залишках осель чи господарських споруд: «Я собі з лози зробила повітку, де зараз живу[. В] якому жити не можна[,] тільки біда застала. Маю 3-є дітей, одна інвалід другої групи» (1946 р.)<sup>17</sup>. Частині односельців, чії хати уціліли, доводилося, на перших порах, приймати сусідів і родичів.

<sup>14</sup> Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. Видання перше. Київ: Українське видавництво політичної літератури, 1947. 1063 с.

<sup>15</sup> З 1945 р. кількість сільських рад у районі скоротилася до 27 (Гологурівська сільська рада перестала існувати, а населений пункт Гологурів було передано у відання Вороньківської сільської ради).

<sup>16</sup> АВ Бориспільської РДА. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

<sup>17</sup> Там само. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 211.

Інформація про такі практики збереглася здебільшого у спогадах очевидців<sup>18</sup>.

Утім, мешканці населених пунктів, де об'єкти індивідуальної, виробничої, інфраструктурної забудови зазнали незначних пошкоджень, також зіткнулися з труднощами виживання у після-окупаційний період. В умовах воєнного стану їм доводилося долучатися до вирішення проблем, пов'язаних із відновлення державного господарства, адже матеріальні збитки були значними й оцінювалися у сотні мільйонів карбованців. Згідно з підрахунками, втрати району обліковувалися такими показниками: вивезено 69 596 голів худоби та 172 933 центнери сільськогосподарської продукції, знищено 54 218 гектарів посівів сільськогосподарських культур<sup>19</sup>. У досліджуваній період до відбудови району активно залучали працездатне населення, а в окремих випадках — навіть дітей і людей похилого віку: «залучити на пропольні роботи всіх школярів [...], а також дітей дошкільного віку» (1947 р.)<sup>20</sup>; «зобов'язати на протязі 2-х днів перегребувати всі площі вручну, а також організувати усіх дітей і стариків на ручний збір колосків» (1947 р.)<sup>21</sup>.

Для розуміння викликів повсякденного життя неповнолітніх необхідно враховувати реальну чисельність місцевих жителів, а також їх віковий і гендерний склад. Показовими є дані з «Одноразового звіту про віковий та статевий склад сільського населення» (січень 1944 р.). Як приклад, інформація із кількох суміжних поселень, розташованих на південь від смт Бориспіль (табл. 1)<sup>22</sup>.

Відомості з сіл, незалежно від їх розміру й чисельності населення, здебільшого відображали схожі тенденції. У порівнянні з обліковими даними фактична кількість жителів зменшилась. Рівень збереженості громад коливався від 63,6 % у с. Жовтневе до 87,5 % у с. Сошників. Однією з характерних рис цього періоду було домінування жінок, що є типовим для воєнного часу. Їхня частка варіювалася в межах 65–70 %. Вікова структура також привертає увагу: значний відсоток у громадах складали неповнолітні до 18 років — від 35,6 % до 48,7 %. Окремо обліковували підлітків 14–17 років, яких налічувалось 9–10 %.

<sup>18</sup> Архів музею літератури рідного краю Вороньківського ліцею Вороньківської сільської ради Бориспільського району Київської області, с. Вороньків. Карпенко Микола Іванович. Спогади. Аудіозапис, 2007 р.; Барішполец М. К., Смольницька М. К. Пам'ять про Другу світову війну в іменах і подіях... С. 376–378.

<sup>19</sup> АВ Бориспільської РДА. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 61.

<sup>20</sup> Там само. Ф. Р-138. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 21 зв.

<sup>21</sup> Там само. Арк. 27.

<sup>22</sup> Там само. Ф. Р-155. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40, 44, 47–49, 54, 58, 66.

**Склад населення сіл у південній частині  
Бориспільського району (січень 1944 р.)**

| Населений пункт | Облікова частина населення (разом із відсутніми) | Наявне населення, % | З наявного (фактичного) населення: |               |                             |                             |
|-----------------|--------------------------------------------------|---------------------|------------------------------------|---------------|-----------------------------|-----------------------------|
|                 |                                                  |                     | Чоловіки                           | Жінки, %      | Неповнолітні до 18 років, % | Неповнолітні 14–17 років, % |
| 1               | 2                                                | 3                   | 4                                  | 5             | 6                           | 7                           |
| Вороньків       | 5816                                             | 4476 (77 %)         | 1346                               | 3130 (69,9 %) | 46,3 %                      | 10,3 %                      |
| Рогозів         | 4118                                             | 3391 (82,3 %)       | 1141                               | 2250 (66,4 %) | 45,5 %                      | 9 %                         |
| Старе           | 3460                                             | 2819 (81,4 %)       | 909                                | 1910 (67,8 %) | 35,6 %                      | 8 %                         |
| Сошників        | 3416                                             | 2989 (87,5 %)       | 903                                | 2085 (69,8 %) | 41 %                        | 9 %                         |
| Глибоке         | 2040                                             | 1634 (80 %)         | 574                                | 1060 (64,9 %) | 44,7 %                      | 9 %                         |
| Кийлів          | 1155                                             | 916 (79,3 %)        | 298                                | 618 (67,5 %)  | 47 %,                       | 5 %                         |
| Головурів       | 777                                              | 579 (74,5 %)        | 205                                | 374 (64,6 %)  | 48,7 %                      | 10,4 %                      |
| Жовтневе        | 550                                              | 350 (63,6 %)        | 123                                | 227 (64,9 %)  | 38,6 %                      | 9,7 %                       |

Враховуючи, що зміни у складі населення, особливо серед чоловіків, під час німецько-радянської війни є загальновідомими, детально зупинятися на цьому не будемо. Лише уточнимо, що в матеріалах архіву збережено дані про мобілізацію до Червоної армії (1941, 1943 рр.)<sup>23</sup>, випадки переїзду мешканців із міст до сіл<sup>24</sup>, евакуації в радянський тил<sup>25</sup>, примусове відправлення місцевих жителів на роботи до Райху<sup>26</sup>, а також фізичне знищення (розстріли й повішення, у т. ч. дітей)<sup>27</sup>. Основною причиною зменшення кількості неповнолітніх стало масове примусове вивезення молоді до Райху. Упродовж 1941–1943 рр. з району в межах цієї програми було насильно вивезено 377 учнів з шкіл Борисполя, Іванкова, Дударкова, Любарців, Старого, Рогозова, Воронькова, Вишеньок, Кірова (нині — Кучаків), Сеньківки, Великої Олександрівки, Сошникова, Кийлова, Гнідина, Нестерівки, Перегуд<sup>28</sup>.

Зазначені обставини, що призвели до скорочення чисельності громад, суттєво вплинули на їх соціальну структуру й розподіл трудових ресурсів. Як наслідок, основний тягар відбудови ліг на жінок<sup>29</sup>. Наприклад, ситуація у сільськогосподарській артілі «8 березня» с. Сошників у 1944 р.: господарство об'єднувало 136

селянських дворів, у яких проживало 473 особи. З них працездатних: чоловіків — 12, жінок — 135, підлітків — 55<sup>30</sup>. Нестача робочої сили у артілі спричинила значне зростання трудового навантаження: «Кожна жінка повинна мати не менше за кожний місяць як 25 вихододнів»<sup>31</sup>.

Така ситуація часто зустрічалася в повоєнному селі. Жінки змушені були залишати своїх малолітніх дітей без нагляду на тривалий час або, в кращому випадку, довіряти догляд за ними старшим родичам. Особливо складно було молодим матерям: наявність малечі не звільняла їх від вимог виконувати норми виробітку, зазвичай в умовах ненормованого робочого дня<sup>32</sup>. Працівницям, які мали на утриманні дітей дошкільного віку, створювали можливості для роботи в колгоспах шляхом організації сезонних ясел<sup>33</sup>. Однак ці установи фактично виконували функцію примусового залучення до праці: за їх наявності ухилення від виконання трудових каралося штрафами або іншими санкціями<sup>34</sup>.

Умови праці в повоєнному селі, що передбачали масову мобілізацію працездатного населення до колективного господарства, не гарантували стабільного джерела доходу для селянських родин. Відповідно, становище неповнолітніх у кожному окремому випадку додатково залежало від соціального статусу старших членів сім'ї, передусім їх економічного стану й можливості отримувати хоч якісь ресурси для виживання.

<sup>23</sup> АВ Бориспільської РДА. Ф. Р 30. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 5, 11 зв.

<sup>24</sup> Там само. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 4.

<sup>25</sup> Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 8; Ф. Р-155. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40, 44, 47–49, 54, 58, 66.

<sup>26</sup> Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–49.

<sup>27</sup> Там само.

<sup>28</sup> Там само. Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 36.

<sup>29</sup> Там само. Ф. Р-99. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1; Спр. 2. Арк. 1; Спр. 3. Арк. 1; Спр. 4. Арк. 1; Спр. 5. Арк. 1; Спр. 6. Арк. 1; Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1; Спр. 2. Арк. 1; Спр. 4. Арк. 1; Спр. 6. Арк. 1; Спр. 10. Арк. 1; Спр. 13. Арк. 1; Ф. Р-138. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1; Спр. 4. Арк. 1; Спр. 11. Арк. 1; Спр. 12. Арк. 1; Спр. 13. Арк. 1.

<sup>30</sup> Там само. Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1, 9.

<sup>31</sup> Там само. Спр. 6. Арк. 1.

<sup>32</sup> Там само. Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 20 зв.; Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 8 зв., 9 зв.

<sup>33</sup> Там само. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 21 зв., 23 зв.; Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 47; Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 8 зв.

<sup>34</sup> Там само. Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 43 зв. — 44; Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 8 зв. — 10.

У селах Бориспільщини, як і загалом у сільськогосподарських регіонах республіки в той час, рівень працевлаштування був таким: більшість селян працювала в колгоспах, значно менша частина населення — на робітничих і службових посадах, і лише поодинокі мешканці вели кустарне виробництво або одноосібне господарство<sup>35</sup>.

Якщо врахувати, що рід занять дорослих впливав на життєві обставини дітей, за цим критерієм можна скласти уявлення про їхній щоденний побут. У колгоспних сім'ях, оскільки оплата праці батьків обліковувалася переважно в трудових<sup>36</sup> і була низькою, рівень добробуту залежав від доступу до ресурсів і можливостей вигідного товарообміну. Розрахунок за трудові міг відбуватися продуктами (зерно, овочі)<sup>37</sup>, сировиною (деревина, паливо, сіно, солома)<sup>38</sup> чи послугами, наприклад, дозволом на використання колгоспної техніки або тягла (коней)<sup>39</sup>, допомогою в будівництві або підтримкою в орендуванні житла<sup>40</sup>. Такий спосіб отримання доходу не давав змоги сім'ям повністю забезпечувати базові потреби. Запити на видачу натуральної оплати регулярно фіксувалися у протоколах колгоспів, проте виконували їх не завжди<sup>41</sup>. Через відсутність грошових заробітків родини змушені були компенсувати цю нестачу, утримуючи домашнє господарство. Його продуктивність значною мірою залежала від спільної праці дорослих і дітей.

Неповнолітні допомагали обробляти присадибні ділянки, доглядати за худобою, заготовляти сіно чи дрова: «діти пасуть в колгоспних берегах, а батьки їм нічого не кажуть, самі посилають»<sup>42</sup>. Залучення дітей до праці не тільки допомагало сім'ям економічно, але й формувало у підлітків навички виживання та самозабезпечення в умовах нестабільної економіки. Варто зазначити, що доходи з домашнього господарства не залишалися

виключно для потреб сім'ї. Статус колгоспника у цей період супроводжувався значними матеріальними втратами. Крім обов'язкових податків<sup>43</sup>, у перші роки після окупації з селянських дворів примусово вилучали насіннєвий фонд<sup>44</sup>, частину свійської худоби (зокрема молочних поросят та корів)<sup>45</sup> і птицю<sup>46</sup>. Як приклад: «Для уком[плектування] куро-ферми потрібно, щоб кожний колгоспник здав на ферму 1 курку і виростив 10 шт. курчат» (1944 р.)<sup>47</sup>.

Особливо важкими були 1946–1947 рр., які увійшли в історію як період масового голоду, що значно погіршив умови життя населення<sup>48</sup>. Наприкінці 1940-х років соціально-економічна ситуація почала поступово змінюватися, хоча виснажлива фізична праця, високі податки<sup>49</sup> й штрафи продовжували ускладнювати життя людей.

Штрафували за самовільну вирубку дерев у лісі<sup>50</sup> та навіть на власному городі<sup>51</sup>, заготовлю сіна в колгоспних угіддях<sup>52</sup>, невиконання планів («зрив наряду», «невиконання наряду», «зрив роботи») <sup>53</sup>, неявку на роботу<sup>54</sup> або, наприклад, відмову від участі у зборі довгоносіка<sup>55</sup>. Також карали за втрату, пошкодження чи знищення будь-якого колгоспного майна<sup>56</sup> тощо. Водночас запроваджувались окремі заходи матеріального заохочення. Так, окремим колгоспникам виділяли

<sup>35</sup> АВ Бориспільської РДА. . Ф. Р-155. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40, 44, 47–49, 54, 58, 66.

<sup>36</sup> Архів старостинського пункту с. Головурів та с. Кийлів Вороньківської територіальної громади Бориспільського району Київської області, с. Головурів. Книги записів трудових колгоспників.

<sup>37</sup> АВ Бориспільської РДА. Ф. Р-138. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 15, 28; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2 зв.; Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 2.

<sup>38</sup> Там само. Ф. Р-99. Оп. 1. Спр. 32. протокол 33; Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 3 зв., 15 зв., 17 зв., 19 зв., 20 зв., 27 зв.; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2, 9 зв.; Спр. 17. Арк. 4 зв., 13 зв.; Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 17; Спр. 25. Арк. 2; Спр. 26. Арк. 16; Спр. 27. Арк. 2–3, 13, 15, 16 зв.

<sup>39</sup> Там само. Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 30 зв.

<sup>40</sup> Там само. Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 6, 34 зв.; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 10 зв., 12; Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 3 зв.

<sup>41</sup> Там само. Ф. Р-99. Оп. 1. Спр. 32. протокол 33; Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 19; Спр. 27. Арк. 2–3.

<sup>42</sup> Там само. Ф. Р-99. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 9.

<sup>43</sup> Там само. Ф. Р-7. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 144; Спр. 6. Арк. 4, 24, 25; Спр. 10. Арк. 33; Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 30 зв.; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 11 зв.; Спр. 6. Арк. 4; Спр. 18. Арк. 12.

<sup>44</sup> Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 4–5; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2; Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7, 7 зв.

<sup>45</sup> Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 17 зв., 18, 27, 29 зв., 32 зв., 34 зв.; Спр. 4. Арк. 4–6 зв., 9, 9 зв.; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10 зв.

<sup>46</sup> Там само. Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10 зв.

<sup>47</sup> Там само. Спр. 2. Арк. 7.

<sup>48</sup> Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять. Збірник свідчень очевидців, спогадів-переказів їхніх рідних, меморіально-публіцистичних статей / Упорядник Марочко В. І.; за матеріалами О. М. Веселової, В. Я. Веселова; наукове ред., передмова, вступні статті: В. І. Марочко, А. І. Бондарчук. Київ : Видавець Мельник М. Ю., 2019. 1176 с.

<sup>49</sup> Там само. Ф. Р-7. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 144; Спр. 6. Арк. 4, 25; Спр. 10. Арк. 33; Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2 зв., 5, 32; Спр. 6. Арк. 5–6; Спр. 8. Арк. 11, 15.

<sup>50</sup> Там само. Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 3 зв.

<sup>51</sup> Там само.

<sup>52</sup> Там само. Арк. 3 зв., 12.

<sup>53</sup> Там само. Ф. Р-138. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 4 зв., 13, 17 зв., 21, 28 зв., 31, 32 зв., 33; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 4 зв., 5 зв., 6.

<sup>54</sup> Там само. Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 7, 20, 20 зв.; Ф. Р-138. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 30 зв., 32 зв., 33; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 4 зв.; Спр. 17. Арк. 4.

<sup>55</sup> Там само. Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 9 зв.

<sup>56</sup> Там само. Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2, 2 зв.; Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 12, 12 зв.

поросят<sup>57</sup> чи інші ресурси, що для багатьох сімей в тих умовах було важливим джерелом додаткового доходу й, відповідно, впливало на умови життя неповнолітніх.

Діти з родин вчителів, медиків, лісників, працівників державного дитячого будинку, робітників підприємств тощо на перший погляд перебували у кращому становищі, ніж діти колгоспників. Освіта й праця їхніх батьків на підприємствах і в державних установах передбачала отримання щомісячної фіксованої заробітної плати<sup>58</sup>, що забезпечувало певну фінансову стабільність для сімей. У період дії карткової системи (1944–1947 рр.) частина з них, окрім заробітної плати, отримували для себе та своїх утриманців (зокрема для дітей до 12 років і патронуваних дітей) додаткові талони на хліб<sup>59</sup> чи мали доступ до додаткового харчування<sup>60</sup> (працівники лікарень, районного активу, шкіл, дитячих ясел, дитячого будинку). За архівними документами, кількість осіб, яким надавали таку державну підтримку, щороку зростала<sup>61</sup>.

Оскільки обсяги заробітної плати не покривали витрат родини, що також включали податки й позики<sup>62</sup>, а система пайкового постачання працювала з перебоями<sup>63</sup>, повсякденне життя дітей із родин робітників і службовців теж передбачало такі заняття, як фізична праця в домашньому господарстві, наприклад, роботу на присадибних ділянках, що виділяли у фіксованому розмірі з колгоспних земель: «виділити вчителям по 0,15 га в полі, а саме 1,5 га» (Сошників, 1944)<sup>64</sup>; «виділити школі 0,70 га і вчителям для городів 0,7 га» (Головурів, 1949)<sup>65</sup>. Ця група мешканців села мала обмежений доступ до колгоспних ресурсів, їм доводилося самостійно оплачувати допомогу для обробітки городів або інших видів господарської діяльності<sup>66</sup>. Тож праця дітей і підлітків з таких родин, можливо, була менш

інтенсивною, але все ж залишалася важливим елементом виживання за нестачі засобів для існування.

Неповнолітні з родин самозайнятих (кустарів, ремісників, одноосібників) також набували специфічного досвіду щоденного побуту. З одного боку, вони росли в умовах безпосереднього залучення до сімейного ремесла або господарства, де добробут родини залежав від вкладених зусиль, майстерності та якості виробленого для продажу чи обміну. З іншого боку, оскільки така діяльність не схвалювалася владою, її обкладали високими податками й обов'язковими поставками продукції<sup>67</sup>. Для порівняння, розміри «норми податку самообкладання» у с. Сошників у 1944 р. становили: «з колгоспників 20 крб. з двору, з одноосібників — 40 крб. з двору, з «кулацьких елементів» — 150 крб. з двору»<sup>68</sup>.

Радянська влада вбачала в них «небажаний» елемент суспільства й прагнула інтегрувати до контрольованої системи господарства. У деяких селах членів таких родин насамперед включали до списків трудової мобілізації для відправлення на будівництво підприємств, міст, шляхопроводів тощо<sup>69</sup>. Сім'ї самозайнятих змушені були докладати значних зусиль, сплачуючи численні податки, тож діти змалку залучалися до праці, яка ставала невід'ємною частиною боротьби за виживання у складних умовах повоєнного часу.

Отже, хоча вид трудової діяльності батьків (колгоспників, робітників, службовців і самозайнятих) впливав на рівень життя родини, для більшості дітей цей період означав ранній початок виснажливої фізичної праці. Незалежно від соціального статусу сім'ї неповнолітні змушені були допомагати дорослим у господарстві, виконувати хатні та польові роботи (городництво, догляд за худобою, заготівля палива тощо). Такі заняття сприймалися як необхідна частина повсякденного життя.

Варто зазначити, що вибір економічної діяльності дорослих не був сталим для всіх. Відомо про випадки, коли одноосібники вступали до колгоспів, а колгоспники переходили на роботу на підприємства, де отримували грошову заробітну плату. Щодо неповнолітніх, то для них питання полягало не у виборі між різними економічними ролями, а між навчанням і працею. Через нестачу у родині працездатних підлітків часто змушені були заради роботи залишати школу, здобуття освіти відходило на другий план.

Зокрема, виявлено залучення молоді до штатів колгоспів (більшість; відповідні відомості

<sup>57</sup> Голод 1946–1947 рр. в Україні... Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 24 зв.; Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 10, 10 зв.

<sup>58</sup> Там само. Ф. Р-3. Оп. 1. Спр. 2; Ф. Р-7. Оп. 1. Спр. 3, 6, 7; Ф. Р-55. Оп. 1. Спр. 2; Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 4.

<sup>59</sup> Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 241; Спр. 9. Арк. 64, 83, 152, 187, 238; Спр. 10. Арк. 38–40, 112–114, 167, 174, 195, 196; Спр. 11. Арк. 7, 53.

<sup>60</sup> Там само. Ф. Р-77. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5 зв.; Спр. 6. Арк. 7, 7 зв.

<sup>61</sup> Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 6; Спр. 4. Арк. 8; Спр. 6. Арк. 241; Спр. 9. Арк. 64, 83, 152, 187, 238; Спр. 10. Арк. 38–40, 112–114, 167, 174, 195, 196; Спр. 11. Арк. 7, 53.

<sup>62</sup> Там само. Ф. Р-7. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 25; Спр. 10. Арк. 37, 40, 173, 174; Ф. Р-30. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 4 зв., 5, 9, 9 зв., 12, 12 зв.; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 11 зв.; Спр. 2. Арк. 8; Спр. 6. Арк. 6, 14.

<sup>63</sup> Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 24, 25; Спр. 6. Арк. 166–167.

<sup>64</sup> Там само. Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 12 зв.

<sup>65</sup> Там само. Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 37 зв.

<sup>66</sup> Там само. Ф. Р-138. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 15 зв.

<sup>67</sup> Там само. Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 15, 15 зв.

<sup>68</sup> Там само. Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 4.

<sup>69</sup> Баришполець М. К., Смольницька М. К. Пам'ять про Другу світову війну в іменах і подіях ... С. 392.

містяться в облікових документах із підрахунками трудоднів<sup>70</sup>), підприємств та установ (ця практика була менш поширеною). Аналіз даних кількох сільських рад станом на 1 січня 1944 р. свідчить, що рівень зайнятості молоді (переважно 16–17-річних) був вищим у селах із більш чисельним населенням і наявністю підприємств. Наприклад, у с. Старе працювало 38 осіб (з них 13 — віком 14–15 років), у с. Вороньків — 13. У менших населених пунктах (Сошників, Кийлів, Жовтневе) — від 1 до 3 осіб, а у с. Гологурів та с. Глибоке таких випадків не зафіксовано<sup>71</sup>.

Попри різні умови проживання дітей і підлітків (наприклад, у повних, неповних і багатодітних сім'ях із різним рівнем доходів), вони всі стикалися з типовими труднощами повоєнного життя в Україні. Особливо гостро стояло питання забезпечення товарами першої необхідності, які не виготовлялися у власному господарстві та купувалися у магазинах або на базарах. Для відвідування школи учням, як мінімум, потрібні були взуття, теплий одяг на холодну пору й канцелярське приладдя для навчання. Серйозною залишалася і проблема з харчуванням. Через зруйновану економіку, продовольчі реквізиції та неврожайні роки нестача продуктів стала буденністю, що створювало додаткові труднощі для населення.

У сільських спільнотах потреби найбільш уразливих членів суспільства, зокрема сиріт, напівсиріт, дітей із багатодітних родин і малозабезпечених сімей, були помітними та, за можливості, частково вирішувалися спільними зусиллями сільських рад, колгоспів і місцевих громад. Архівні матеріали містять численні звернення соціально незахищених груп населення до місцевої влади й адміністрацій колгоспів із проханнями про допомогу в покращенні умов утримання<sup>72</sup>. Наприклад, «Прошу сесію сільської ради дати мені допомогу: так як на моєму утриманні двоє малих дітей: хлопець три роки, дівчина шість років. [...] Мені нема чим їх годувати, а також у що вбрати» (1946 р.)<sup>73</sup>. Найпоширенішою формою підтримки була допомога продуктами харчування: «видає для дітей-сиріт [...] проса 16 кг, перегону 20 літр» (1946 р.)<sup>74</sup>; «видає сироті [...] щомісяця по 12 кг (хліба. — Авт.) в рахунок

фонду (допомоги. — Авт.)» (1949)<sup>75</sup>; «видає щомісяця по 10 кг хліба» (1950 р.)<sup>76</sup>.

Якщо діти залишалися без батьків, не мали опікунів або ж сім'ї не могли забезпечити їх утримання, сільська влада контролювала їх влаштування — під патронат (у родини місцевих жителів) або до дитячих будинків. Один із державних дитячих будинків функціонував у с. Старе у 1947–1953 рр. Серед його вихованців певний відсоток становили діти з Бориспільського району<sup>77</sup>.

Досвід неповнолітніх у досліджуваній період формувався не лише через спостереження за працею дорослих чи залежність від зайнятості старших, а й через необхідність самостійно працювати або допомагати в господарстві. Водночас на їхнє повсякдення впливали й інші чинники: вікові особливості, рівень доступу до освіти, соціальні умови в громадах.

Для дітей віком до 7 років було два основні варіанти щоденного перебування: залишатися вдома з членами сім'ї або відвідувати дитячі ясла. Такі установи створювалися при колгоспах і підприємствах для залучення до праці чисельної групи жінок — молодих матерів<sup>78</sup>: «щоб ішла луче робота, щоб більше працювало робочих рук треба організувати дит[ячі] ясла на сезон уборки сіна і жнив. Які ми уладнаємо на протязі трьох днів в хаті [...] і цім дамо змогу ходити і тім що є діти» (1950 р.)<sup>79</sup>. Частина з них функціонувала на постійній основі (на кінець 1943 р. у районі налічувалося лише 6 постійних ясел у 3 населених пунктах<sup>80</sup>), інші — працювали сезонно (у 1945 р. діяло 109 сезонних ясел із максимальною чисельністю відвідування 5948 дітей на день<sup>81</sup>).

Хоча архівні документи про ясла здебільшого містять статистичні дані та не розкривають особливостей їх повсякденного життя, наявні факти все ж вказують на важливі елементи догляду. Під час відвідування ясел діти знаходилися у дитячому колективі під наглядом кількох дорослих (виховательки, няньок і куховарки)<sup>82</sup>. Контроль за санітарно-гігієнічними умовами й доглядом за дітьми здійснював районний відділ охорони здоров'я та місцева влада<sup>83</sup>. Зокрема, можна зустріти ось такі зауваження: «зобов'язати зав. ясла, щоб дітей виводили на прогулянку і краще слідкували за дітьми»<sup>84</sup>. Подані відомості

<sup>70</sup> Архів старостинського пункту с. Гологурів та с. Кийлів Вороньківської територіальної громади Бориспільського району Київської області, с. Гологурів. Книги записів трудоднів колгоспників.

<sup>71</sup> АВ Бориспільської РДА. Ф. Р-155. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40, 44, 47–49, 54, 58, 66.

<sup>72</sup> Там само. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 35–37, 39–41, 47, 85–86, 103–104, 150, 150 зв.

<sup>73</sup> Там само. Арк. 85.

<sup>74</sup> Там само. Ф. Р-99. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 38 зв.

<sup>75</sup> Там само. Спр. 32. протокол 33.

<sup>76</sup> Там само. Спр. 35. Арк. 8 зв., 9, 16; Спр. 36. Арк. 13, 15.

<sup>77</sup> Смольницька М., Баришполець (Лобода) М. Дитячий будинок у сільському просторі 1947–1953 рр.... С. 1936.

<sup>78</sup> АВ Бориспільської РДА. Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 43 зв., 44.

<sup>79</sup> Там само. Спр. 25. Арк. 47.

<sup>80</sup> Там само. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 8–9.

<sup>81</sup> Там само. Спр. 14. Арк. 1 зв.

<sup>82</sup> Там само. Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 44.

<sup>83</sup> Там само. Ф. Р-8. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 8.

<sup>84</sup> Там само. Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 14.

свідчать про те, що дошкільнят забезпечували базовими потребами — харчуванням, доглядом і безпечним простором.

Що стосується молодших школярів, архівні матеріали здебільшого зосереджені на проблемах освіти й оздоровлення<sup>85</sup>. У повоєнні роки активно впроваджувалися системні заходи для забезпечення обов'язкового залучення дітей від 7 років до шкільного навчання. У сільській місцевості контроль за цим процесом здійснювався адміністрацією школи у співпраці з виконкомом сільських рад. У разі порушення вимог батьків попереджали про можливість застосування санкцій: «Батьків [...] які повністю не посилають дітей в школу передати справу до Бориспільського нарсуда до притягнення їх до відповідальності» (1948 р.)<sup>86</sup>; «Створити комісію по провірці сімей що не відвідують школу [...] Якщо він (батько. — Авт.) не пошле дитину до школи діло направить в суд» (1949 р.)<sup>87</sup>; «Постановили [...] Тих двох громадян яких діти не ходять в школу оштрафувати по 100 крб.» (1950 р.)<sup>88</sup>.

Якщо початкове навчання охоплювало майже всіх дітей району, то здобуття базової освіти було складнішим. Збільшенню чисельності шкільних установ цього рівня почали приділяти увагу наприкінці 1940-х років. Це зумовлювалось реалізацією державної політики щодо забезпечення обов'язкової семирічної освіти для неповнолітніх<sup>89</sup>. Зміни у доступі до навчальних закладів впродовж досліджуваного періоду відображаються у таких даних: у 1945 р. на Бориспільщині функціонували 3 середні школи, 14 семирічних та 18 початкових (загалом 35 шкіл). До 1951 р. кількість середніх шкіл зросла до 8, семирічних — до 16, а початкових — скоротилась до 11 (загалом 35 шкіл). Крім того, при декількох діяли 9 класів для сільської молоді<sup>90</sup>.

Попри розширення мережі навчальних закладів, питання доступу до якісної освіти залишалося невирішеним. Через невелику кількість таких установ багато дітей району, особливо з віддалених сіл, стикалися зі значними труднощами у здобутті знань. Частково проблему вирішували шляхом організації щоденного підвезення учнів або забезпечення їх житлом поблизу. Відповідальність за це покладали на місцеву владу: «в селах, де маються середні школи (Бориспіль<sup>91</sup>, Іванків, Рогозів, Любарці, Старе, Вороньків, Вишеньки,

Дударків), підшукати кутки для розміщення учнів з других сіл»<sup>92</sup>.

Ситуація з відновленням навчального процесу в районі була типовою для більшості регіонів республіки й позначалася гострим дефіцитом матеріальних ресурсів. Через значні руйнування шкільної інфраструктури громади змушені були здійснювати підготовку до навчального року власними силами<sup>93</sup>: «Мебель школи не отримували. Виготовляли самі»<sup>94</sup>. До облаштування освітнього простору, за можливості, залучали і школярів: «Організувати місцевими засобами промкомбінат, майстерні радгоспів, колгоспів, МТМ, силами батьків, учителів та учнів, виготовлення та ремонт шкільної мебелі, навчальних наочних і письмових приладь»<sup>95</sup>; «Зобов'язати директора школи [...] силами учнів старших класів зробити побілку всіх шкільних приміщень знадвору»<sup>96</sup>. В особливо постраждалих селах ситуація ускладнювалася ще більше. Уроки проходили у тимчасово пристосованих будівлях: «В більшості шкіл навчання проводиться в приватних будинках колгоспників на 2 зміни, а в Борисполі на 3 зміни»<sup>97</sup>. Яскравий приклад: с. Дударків (1943–1944 н. р., середня школа: 11 класів, 411 учнів): «пристосували 2 будинки на 6 класних кімнат. Парт 22. Зробили столи і ослони»<sup>98</sup>.

Попри вжиті заходи, проблема забезпечення шкіл придатними приміщеннями залишалася критичною впродовж усього періоду відбудови: «Приміщення в школи дуже погані [...] в дуже загрозливому стані і до тих пір поки по совхозу не виплатять самообкладу школа не буде будуватися» (1950 р.)<sup>99</sup>.

Архівні документи<sup>100</sup> фіксують сукупність проблем, пов'язаних з організацією навчання, що дає змогу частково відтворити умови життя учнів. Очевидно, що освітній процес у сільських школах повоєнних років був далеким від стандартів: через нестачу спеціалістів не всі предмети викладали згідно з навчальним планом<sup>101</sup>, бракувало підручників і навчальних матеріалів<sup>102</sup>, що

<sup>85</sup> АВ Бориспільської РДА. Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 1–27.

<sup>86</sup> Там само. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 3 зв., 4.

<sup>87</sup> Там само. Арк. 12 зв., 13.

<sup>88</sup> Там само. Спр. 7. Арк. 11 зв., 12.

<sup>89</sup> Стрілько-Тютюн В. Світло. Нариси з історії освіти Бориспільщини... С. 51.

<sup>90</sup> Там само. С. 53, 95.

<sup>91</sup> На той час Бориспіль перебував у статусі селища міського типу.

<sup>92</sup> АВ Бориспільської РДА. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1, 1 зв.

<sup>93</sup> Там само. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 26 зв.; Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 28.

<sup>94</sup> Там само. Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 117, 120.

<sup>95</sup> Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1 зв.

<sup>96</sup> Там само. Ф. Р-30. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 15.

<sup>97</sup> Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 40.

<sup>98</sup> Там само. Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4.

<sup>99</sup> Там само. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 1. Спр. 11 зв., 12.

<sup>100</sup> Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 35, 36, 97–99; Спр. 6. Арк. 43; Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 68, 154 зв.

<sup>101</sup> Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 35; Спр. 6. Арк. 144, 145.

<sup>102</sup> Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1, 1 зв.; Спр. 5. Арк. 97, 98, 128; Спр. 6. Арк. 43; Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 145 зв.

ускладнювало проведення результативних уроків і виконання домашніх завдань на належному рівні.

Недоотримання знань пояснювалось також наслідком пропусків уроків. Причини різнилися: певний відсоток неповнолітніх не відвідували школу внаслідок скрутного становища у сім'ях. В одних випадках діти залишалися вдома, оскільки не мали одягу й взуття. Приміром, з цієї причини у вересні 1947 р. 11 учнів Вороньківської семирічної школи не розпочали навчання<sup>103</sup>. В інших випадках діти ще до завершення базового навчання полишали школу, щоб працювати в колгоспі чи на виробництві<sup>104</sup>. Однак навіть ті, хто постійно відвідував заняття, стикалися з порушеннями навчального процесу через трудову експлуатацію учнів під час занять.

Неповнолітніх широко залучали до сільськогосподарських робіт у колгоспах, радгоспах і на пришкільних ділянках. Вони виконували сезонні завдання: збирали врожай, пропалювали поля, боролися зі шкідниками, доглядали худобу, брали участь у транспортуванні сільськогосподарської продукції та палива для школи тощо<sup>105</sup>. Частину цих обов'язків школярі мали виконувати й у літній період<sup>106</sup>.

Регулярне додаткове навантаження негативно впливало на фізичний і психологічний стан учнів. Водночас на тлі загальної соціально-економічної ситуації деякі соціальні ініціативи давали відчуття підтримки. Найпоширенішою формою допомоги була продовольча. Хоч із труднощами, все ж реалізовувались заходи з організації гарячого харчування для пільгових категорій дітей-сиріт, а також дітей фронтовиків і інвалідів війни<sup>107</sup>. Окрім цього, до великих свят місцеві організації надавали школам набори продуктів: наприклад, «виділити школі для подарунків дітям на свято 1 травня 30 кг. борошна, 4 кг. цукру і 10 л молока»<sup>108</sup>. Інколи така співпраця була зумовлена директивами органів влади: «рекомендувати кожній організації виділити відповідну суму грошей на подарунки для учнів»<sup>109</sup>.

Святкові заходи мали важливий ідеологічний підтекст, оскільки сприяли зміцненню авторитету радянської влади. Шкільні колективи отримували

подарунки, а натомість організовували пропагандистські виступи, приурочені до ключових державних дат — роковин Жовтневої революції, свята 1 травня та Дня Перемоги 9 травня<sup>110</sup>. Для дітей, які жили в умовах дефіциту, ці невеликі прояви турботи створювали відчуття захищеності та приналежності до спільноти. Водночас їхня причетність до святкування мала двоїстий характер. З одного боку, діти були об'єктами уваги, а з іншого — активними учасниками організації та проведення урочистостей. Учні виготовляли наочну агітацію, брали участь у виступах і демонстраціях, що вимагало значних зусиль і часу.

Враховуючи, що формування радянського простору було важливою складовою державної політики, шкільне середовище відігравало в ньому ключову роль. Методи ідеологізації застосовувалися комплексно. Окрім виховного навантаження за навчальною програмою, ідеологічний вплив здійснювався через проведення радянських свят, які слугували інструментом формування колективної свідомості та зміцнення лояльності до влади. Паралельно дискредитували церковні свята, що сприяло витісненню релігійних традицій та створенню атеїстичного простору. Помітну роль у цьому процесі відіграло поширення пропагандистської літератури через стаціонарні та пересувні бібліотеки<sup>111</sup>.

Повоєнні роки були складними не лише через економічні труднощі, а й через погіршення епідеміологічної ситуації. Виснаженість, недоїдання та слабкий імунітет сприяли поширенню інфекційних захворювань серед дітей. Щоб покращити стан здоров'я школярів і запобігти епідеміям, тривав постійний моніторинг санітарної ситуації в районі, а також організовувались централізовані заходи з оздоровлення під час літніх канікул. Зокрема, у 1944 р. у селах Київлів, Сошників, Старе, Горобіївка, Проців і Гнідин створили 6 пришкільних майданів для учнів віком 8–12 років. За ними доглядали піонервожати, педагоги, медичний і технічний персонал<sup>112</sup>. Такі майдани забезпечували не лише базове фізичне оздоровлення, а й сприяли соціалізації у дитячому колективі.

Заходи боротьби з епідеміями предбачали не лише реагування на спалахи інфекційних захворювань, а й профілактичну роботу серед населення, особливо дітей. У 1944 р., щоб запобігти поширенню тифу, у селах без належних

<sup>103</sup> АВ Бориспільської РДА. Ф. Р-4. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 95.

<sup>104</sup> Там само. Спр. 17. Арк. 69–71, 73, 83, 86, 95; Спр. 24. Арк. 15 зв., 23, 53, 63.

<sup>105</sup> Там само. Ф. Р-30. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3 зв.; Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 24; Спр. 7. Арк. 6; Ф. Р-138. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 27; Ф. Р-143. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 6 зв.

<sup>106</sup> Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 97–99; Ф. Р-138. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 21 зв.

<sup>107</sup> Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1, 1 зв.; Спр. 5. Арк. 35, 36; Спр. 6. Арк. 43; Спр. 6. Арк. 145; Спр. 9. Арк. 67, 68.

<sup>108</sup> Там само. Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 8.

<sup>109</sup> Там само. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 12 зв.

<sup>110</sup> Там само. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 6; Спр. 7. Арк. 12 зв.; Ф. Р-99. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 47; Ф. Р-112. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 8.

<sup>111</sup> Там само. Ф. Р-3. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 11, 11 зв.; Ф. Р-7. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 32 зв.; Спр. 10. Арк. 72.

<sup>112</sup> Там само. Ф. Р 1. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 42 зв., 43; Ф. Р 143. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2 зв.

санітарних умов будували лазні та «вошебійки», а в с. Рогозів приміщення клубу переобладнали під тифозний шпиталь<sup>113</sup>. У 1946 р. район переживав спалахи висипного тифу й скарлатини<sup>114</sup>, а у 1947 р. розпочалася масова кампанія з вакцинації: усе населення перевіряли на віспові знаки, а дітей із тримісячного віку й дорослих без щеплень вакцинували<sup>115</sup>. У 1948 р. санітарно-просвітницькі заходи розширилися. Посилився контроль за здоров'ям школярів, запровадили профілактичні лекції, негайну госпіталізацію хворих і дезінфекцію осередків зараження<sup>116</sup>. Попри ці зусилля, діти залишалися вразливою групою, для якої навіть звичайні хвороби могли стати серйозним випробуванням.

Повсякденне життя неповнолітніх у повоєнні роки було багатогранним і відображало широкий спектр викликів того часу. Окрім проблем зі здоров'ям, діти стикалися з нестачею харчування, труднощами з житлом, браком одягу та взуття. Важливу роль відігравали й умови здобуття освіти. Шкільне навчання через сімейні обов'язки — допомогу в господарстві, догляд за молодшими дітьми чи необхідність працювати, щоб підтримати родину, — нерідко ставало другорядним. Дитячий досвід у цей час формувався на перетині соціальних, економічних і культурних факторів, які визначали можливості для здобуття освіти, трудової діяльності, особистісного розвитку в умовах післявоєнної відбудови. Сукупність цих чинників дозволяє глибше зрозуміти, як соціальне середовище формувало дитинство в 1944–1950 рр.

Тобто, матеріали АВ Бориспільської РДА дають змогу реконструювати становище

неповнолітніх у 1944–1950 рр.: умови життя дітей, їх зайнятість, соціальну підтримку, освітні можливості та медичне забезпечення. Водночас джерела мають певні обмеження: вони передають переважно офіційний погляд державних органів, тоді як приватні свідчення, листування та щоденникові записи майже не збереглися.

Архівні джерела дозволяють простежити специфіку дитячого повсякдення повоєнного досвіду через такі основні сфери: освіта — організація навчального процесу, кадрове забезпечення, зміст програм, доступність навчання; охорона здоров'я — функціонування ясел, санітарний контроль, боротьба з епідеміями, надання медичної допомоги; соціальна підтримка — звернення родин, забезпечення дітей харчуванням і речами першої потреби; трудова мобілізація — участь підлітків у сільськогосподарських і виробничих роботах, система нормування і оплати праці.

Досвід неповнолітніх у Бориспільському районі репрезентує типові механізми адаптації до повоєнних викликів, характерних для сільських регіонів. Вимушене залучення до праці, обмежений доступ до освіти, продовольчі труднощі та ідеологічний контроль — усе це визначало їх особливий соціальний простір.

Архівні матеріали Бориспільського району є доволі перспективними для подальшої розробки соціальної історії повоєнного періоду, зокрема механізмів державного контролю над життям неповнолітніх. Їх можна осмислювати у різних дослідницьких перспективах, що значно збагачує способи прочитання архівних даних. Застосування постколоніального підходу дає змогу детальніше досліджувати регіональні джерела, розглядаючи радянську владу як імперську систему, що впливала на дитячу соціалізацію через освіту, працю та соціальну політику.

<sup>113</sup> АВ Бориспільської РДА. Ф. Р 1. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1, 2.

<sup>114</sup> Там само. Спр. 10. Арк. 27.

<sup>115</sup> Там само. Ф. Р 8. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 17 зв., 18.

<sup>116</sup> Там само. Спр. 19. Арк. 18.

## REFERENCES

- Ariès, Ph. (1962). *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. Translated from the French by Robert Baldik. New York: Vintage Books [in English].  
[https://monoskop.org/images/d/d0/Ari%C3%A8s\\_Philippe\\_Centuries\\_of\\_Childhood\\_A\\_Social\\_History\\_of\\_Family\\_Life\\_1962.pdf](https://monoskop.org/images/d/d0/Ari%C3%A8s_Philippe_Centuries_of_Childhood_A_Social_History_of_Family_Life_1962.pdf)
- Baryshpolets, M. K., & Smolnitska, M. K. (2020). *Pamiat pro Druhu svitovu viinu v imenakh i podiiakh: Holovuriv, Kyiliv, Rudiakiv*. Boryspil: Media-tsentr "TS" [in Ukrainian].
- Bezliudna, I. (2013). Povsiakdenni realii dytiachykh budynkiv Kyivshchyny u povoiennyi period (1946 — pochatok 1950-kh rr.) [Everyday Life Realities of Children's Homes in Kyiv Oblast in the Post-War Period (1946 — early 1950s)]. *Ukraine of the 20th centry: Culture, ideology, politics*, 18, 266–275 [in Ukrainian].
- Cunningham, Hugh (2005). *Children and Childhood in Western Society Since 1500*. London [in English].  
<https://doi.org/10.4324/9781315835495>
- Drobina, L. (2022). Radianska systema instytutuiniho dohliadu i vykhovannia ditei v zachidnykh oblastiakh Ukrainy pislia Druhoi svitovoi viiny [The Soviet System of Institutional Care and Upbringing of Children in the Western Regions of Ukraine after World War II]. *History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University*, 2(56), 78–86 [in Ukrainian].  
<https://doi.org/10.31861/hj2022.56.78-86>

- Gavrysh, O. V. (2013). Uchast nepovnolitnikh u vidnovlenni promyslovoho potentsialu URSR u povoiennyi period (1945 — pochatok 1950-kh rr.) [The participation of minors in the recovery of the industrial potential of the USSR in the post-war period (1945 — early 1950's.)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, XXXVI, 173–176 [in Ukrainian].
- Havrylov, V. (2007). Sotsialne zabezpechennia silskykh zhyteliv u pershi povoienni roky: 1943–1953 (Za materialamy oblasti Pivnichnoho Livoberezhzhia Ukrainy). *Siverian chronicle*, 4, 118–129 [in Ukrainian].
- Helenko, A. (2022, April). Orhanizatsiia roboty Arkhivnoho viddilu Novomoskovskoi raionnoi administratsii Dnipropetrovskoi oblasti. *Zbirnyk materialiv XXV naukovoï konferentsii здобувачів вищої освіти факультету історії та географії*, (pp. 35–60), Poltava [in Ukrainian].
- Kasianova, N. M. (2010). *Borotba z bezprytulnistiu ta bezdohliadnistiu v Donbasi (1943–1953 rr.)*. [Abstract of the PhD dissertation]. Donetsk [in Ukrainian].
- Lobanova, N. (2007). Istoriia Chernihivshchyny v dokumentakh osobovoho pokhodzhennia v kolektsiakh derzhavnykh arkhivnykh ustanov oblasti. *Siverianskyi arkhiv: Naukovi shchorichnyk*, 1, 96–100 [in Ukrainian].
- Marochko, V. I. (Comp.). (2019). *Holod 1946–1947 rr. v Ukraini: kolektyvna pamiat. Zbirnyk svidchen ochevydstiv, spohadiv-perekaziv yikhnykh ridnykh, memorialno-publitsychnykh statei*. Marochko, V. I., & Bondarchuk, A. I. (Eds), Kyiv: Vydavets Melnyk M. Yu. [in Ukrainian].
- Pollock, Linda (1983). *Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500 to 1900*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].  
[https://books.google.com.ua/books?id=JYR4nxXWljMC&printsec=copyright&redir\\_esc=y#v=onepage&q&f=false](https://books.google.com.ua/books?id=JYR4nxXWljMC&printsec=copyright&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false)
- Prokopchuk, V. S. (2015). Dunaievetskyi raionnyi arkhiv. Kamianets-Podilskyi; Dunaivtsi [in Ukrainian].
- Smolnitska, M., & Baryshpolets (Loboda), M. (2024). Dytiachyi budynok u silskomu prostori 1947–1953 rr.: lokalnyi dosvid [Orphanage in the Village in 1947–1953: Local Experience]. *Bulletin of Science and Education*, 4(22) (2024), 1930–1949 [in Ukrainian].  
[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-4\(22\)-1930-1949](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-4(22)-1930-1949)
- Smolnitska, M., & Baryshpolets (Loboda), M. (2024). Praktyky upravlinnia silskym dytiachym budynkom u 1947–1953 rr.: lokalnyi dosvid [Management Practices of the Rural Orphanage Home in 1947–1953: Local Experience]. *Scientific Papers of the Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University. History*, 43, Kamianets-Podilskyi, 374–387 [in Ukrainian].  
<https://doi.org/10.32626/2309-2254.2024-43.374-387>
- Stekhina, O. I. (2020). Orhanizatsiia ta problemy roboty arkhiva na prykladi Stanychno-Luhanskoho raionnoho arkhiva. *Teoriia ta praktyka upravlinskoï diialnosti v umovakh sotsiokulturnykh transformatsii: materialy nauково-praktychnoi konferentsii*, 216–221, Starobilsk [in Ukrainian].
- Strilko-Tiutun, V. (2016). *Svitlo. Narysy z istorii osvity Boryspilshchyny*. (Vol. 2), Kyiv: Dorado-Druk [in Ukrainian].
- Vlasiuk, I. & Starodubets, H. (2021). Problema dytiachoi bezprytulnosti na zhytomyrshchyni ta borotba z neiu v period piznoho stalinizmu (1944–1953 roky) [The problem of children's homelessness in the Zhytomyr region and the fight against it during the Late Stalinism (1944–1953)]. *Chronicle of Volyn*, 24, 73–77 [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 04.04.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 02.10.2025 р.



Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

**Олександр ВІТЮК,**

кандидат історичних наук,  
старший викладач кафедри історії України  
Факультету історії  
і міжнародних відносин  
Вінницького державного  
педагогічного університету  
імені Михайла Коцюбинського,  
Вінниця, Україна

**Oleksandr VITIUK,**

Candidate of Historical Sciences,  
Senior Lecturer at the Department  
of Ukrainian History,  
Faculty of History  
and International Relations,  
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State  
Pedagogical University,  
Vinnytsia, Ukraine

e-mail: voo\_32@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0007-1749-507X>

**Діяльність Державного департаменту  
у справах національностей і міграції  
у напрямку регулювання міжнаціональних відносин  
(за матеріалами Центрального державного архіву  
вищих органів влади та управління України)**

У статті висвітлено ключові аспекти функціонування Державного департаменту у справах національностей та міграції у сфері регулювання міжнаціональних відносин на початку 21 ст. Проаналізовано історико-правовий і організаційний аспекти його діяльності у контексті унормування проблем репатріації депортованих кримських татар. Акцентується увага на ключових завданнях і механізмах, що застосовувалися у співпраці з національними меншинами, які проживають на території України, на забезпеченні їхніх національно-культурних, освітніх потреб і розвитку етнічної самобутності. Наголошено на необхідності створення єдиного владного центру для координації та реалізації державної політики у сфері міграції у контексті поглиблення євроінтеграційних процесів нашої держави. Виявлено проблеми, які виникали під час реалізації політики репатріації та з'ясовано способи їх розв'язання.

**Ключові слова:** міжнаціональні відносини, міграційна політика, репатріація, депортовані народи, органи міграційної служби, Крим.

**Features of the Activities of the State Department  
for Nationalities and Migration in the Field  
of Regulating Interethnic Relations (proceeding  
from the materials from the Central State Archives  
of Supreme Bodies of Power and Government  
of Ukraine)**

The article highlights the peculiarities of the activities and key aspects of the functioning of the State Department for Nationalities and Migration in the field of regulating interethnic relations at the beginning of the 21st century.

The scientific novelty of the study lies in a comprehensive analysis of the functioning of the State Department for Nationalities and Migration as a key instrument of state policy in the field of repatriation of deported peoples at the beginning of the 21st century. Previously unknown archival materials from the Central State Archives of the Supreme Authority and Administration of Ukraine have been identified and introduced into scientific circulation, which has made it possible to analyse in detail the practical mechanisms, problems, and achievements in the work of the state body of the migration service of Ukraine.

The historical, legal, and organizational aspects of the activities of the State Department for Nationalities and Migration in the context of resolving the problems of repatriation of deported persons of various

*nationalities are analysed. The main focus is on the key tasks and mechanisms used by the State Department to ensure the return of deported peoples to their historical places of residence in Ukraine. The peculiarities of interdepartmental cooperation between the State Department for Nationalities and Migration and international institutions on repatriation issues have been clarified. Problems that arose during the implementation of repatriation policy have been identified and ways to solve them have been determined. The effectiveness and shortcomings of the initial stages of forming an institutional mechanism for managing migration and interethnic relations in Ukraine have been assessed. Historical experience has been systematized and generalized, which can serve as a basis for the development of modern state policy in the field of interethnic relations and migration.*

**Keywords:** *interethnic relations, migration policy, repatriation, deported peoples, migration service bodies, Crimea.*

Розвиток українського суспільства наприкінці 20 ст. характеризувався кардинальними трансформаціями, що зумовили здобуття незалежності та необхідність формування нової державної політики. Одним із найскладніших і найактуальніших викликів цього періоду стало врегулювання міжнаціональних відносин, особливо в контексті глобальних міграційних процесів і подолання наслідків тоталітарної спадщини. У цьому контексті особливого значення набуває дослідження діяльності державних органів України, покликаних реалізовувати політику щодо мігрантів, біженців та національних спільнот. До таких належав Державний департамент у справах національностей і міграції. Саме ним на початку 21 ст. були закладені інституційні та правові основи для роботи з міграційними рухами.

Слід констатувати, що на сьогодні відсутні комплексні історичні наукові дослідження, присвячені діяльності Державного департаменту у справах національностей та міграції у сфері міжнаціональних відносин. Однак існуюча історіографічна база надає нам цінний фактологічний матеріал. Міграційні, етнічні та демографічні процеси впродовж тривалого часу поступово, але неухильно змінювали соціальну структуру України. Відповідно її населення ставало все більш поліетнічним, а кількість етнічних спільнот, які населяли нашу державу, збільшувалася, одночасно зростала величина частки кожної з них у загальній кількості населення, як зазначав Віктор Даниленко<sup>1</sup>. Водночас Олена Малиновська<sup>2</sup> наголошувала, що із відновленням незалежності міграційна політика йшла за подіями, реагувала на них, а не була результатом детального вивчення ситуації та пошуків оптимальних методів досягнення цілей. На відсутності регулювання самоплинних зовнішніх міграційних потоків акцентував свою

увагу Михайло Романюк<sup>3</sup>. Окремі аспекти діяльності державних органів міграційної служби України в контексті реалізації політики міжнаціональних відносин, аналізу етнополітичних процесів і конфліктів розглянуто в працях Володимира Євтуха<sup>4</sup> й Володимира Пекарчука<sup>5</sup>.

Метою статті є комплексний аналіз діяльності Державного департаменту у справах національностей і міграції щодо регулювання міжнаціональних відносин на початку 21 ст. за матеріалами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО).

Державний департамент у справах національностей та міграції (далі — Держнацміграції) функціонував протягом 2000–2002 рр. та відносився до державних органів міграційної служби України, які активно провадили політику міжнаціональних відносин. За досить незначний часовий проміжок діяльність фахівців Держнацміграції суттєво вплинула на зміну концептуальних засад державної політики у сфері регулювання міграційних процесів.

Формування Держнацміграції стало новим етапом адміністративної реформи, трансформації системи центральних органів виконавчої влади, яке відбувалося відповідно до указів Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1572/99 «Про систему центральних органів виконавчої влади»<sup>6</sup> й від 15 грудня 1999 р. № 1573/99 «Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади»<sup>7</sup>. Відповідно на виконання вищевказаних

<sup>3</sup> Романюк М. Д. Міграції населення України за умов перехідної економіки. Методологія і практика регулювання. Львів : Світ, 1999. С. 41.

<sup>4</sup> Євтух В. Б. Про національну ідею, етнічні меншини та міграції. Київ : Стилос, 2000. 236 с.

<sup>5</sup> Пекарчук В. М. Розподіл повноважень органів державної влади України у сфері культури етноменшин: основні тенденції 1990–2000-х років. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. Збірник наукових праць*. 2016. № 1(80). С. 36–45.

<sup>6</sup> Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1572/99 «Про систему центральних органів виконавчої влади». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1572/99#Text> (дата звернення: 21.09.2025).

<sup>7</sup> Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1573/99 «Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1573/99#Text> (дата звернення: 21.09.2025).

<sup>1</sup> Даниленко В. М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. 278 с.

<sup>2</sup> Малиновська О. А. Основні засади міграційної політики України та майбутні сценарії розвитку. *Проблеми міграції: український інформаційно-аналітичний журнал*. 2002. № 1(19). Т. 7. С. 20.

указів Президента України, Постановою Кабінету Міністрів України від 4 квітня 2000 р. № 603<sup>8</sup> було утворено Держнацміграції як урядовий орган державного управління, що діяв у складі Міністерства юстиції України. Слід наголосити, що за проектом нормативно-правового акту щодо утворення Держнацміграції назва цього державного органу мала бути інша — Департамент у справах національностей, депортованих і біженців Міністерства юстиції України<sup>9</sup>, однак її не підтримали члени Уряду.

Держнацміграції став наступником функцій ліквідованого 31 березня 2000 р. Державного комітету України у справах національностей і міграції<sup>10</sup>, однак не мав статусу центрального органу виконавчої влади. Це свідчило про певну децентралізацію та перерозподіл повноважень у сфері міграційної політики на той час.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 19 травня 2000 р. № 828<sup>11</sup> директором Держнацміграції було призначено Г. Середу. Заступниками директора стали, згідно постанов Кабінету Міністрів України від 11 липня 2000 р. № 1097 — В. Победоносцев<sup>12</sup>, від 11 липня 2000 р. № 1096 — О. Юрпольський<sup>13</sup>, від 27 березня 2001 р. № 277 першим заступником директора Держнацміграції призначили Р. Чічлаву<sup>14</sup>. Штатна чисельність Держнацміграції становила 46 осіб<sup>15</sup>. Кадрова проблема виникла у зв'язку із відомчим підпорядкуванням Держнацміграції Міністерству юстиції України. Акцент було зроблено на кадровому потенціалі Державного комітету України у справах національностей і міграції. Через відомче підпорядкування та одне з ключових завдань Держнацміграції — нормативно-правове регулювання у сфері міжнаціональних відносин, міграційної політики та зв'язків з закордонними українцями — його планували укомплектувати кваліфікованими юристами, яких в Державному комітеті України у справах національностей і міграції було вкрай недостатньо (всього 3 з 93 осіб мали юридичну освіту).

Постановою Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2000 р. № 1236<sup>16</sup> було затверджено

Положення, що регламентувало основні завдання та повноваження Держнацміграції. Відповідно до цього документа основними завданнями Держнацміграції було визначено участь у розробленні основних напрямів державної політики у сфері міжнаціональних відносин, забезпечення прав національних меншин і міграції, стратегії та механізмів її реалізації; узагальнення практики застосування законодавства й підготовка пропозицій щодо нормативно-правового регулювання у сфері етнонаціонального й етнокультурного розвитку України, міжнаціональних відносин, міграційної політики, зв'язків з українцями, що проживають за межами України; організацію розміщення, облаштування та адаптації депортованих осіб різних національностей, які повертаються в Україну; забезпечення правових, економічних і організаційних гарантій біженців.

Відповідно до визначених завдань Держнацміграції його фахівці брали участь у проведенні державної політики у сфері міграції та міжнаціональних відносин; розробляли пропозиції щодо вдосконалення законодавства з питань, що належали до компетенції Держнацміграції, і вносили їх на розгляд Міністерства юстиції України; вивчали й аналізували тенденції етнонаціонального та етнокультурного розвитку України; розробляли поточні та довготермінові прогнози у сфері міграції та міжнаціональних відносин; надавали організаційно-методичну допомогу відповідним органам Автономної Республіки Крим і структурним підрозділам обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій у вирішенні питань міжнаціональних відносин, забезпечення прав національних меншин, міграції та реалізації прав і соціальних гарантій біженців і депортованих осіб різних національностей; здійснювали заходи щодо підтримки розвитку національно-культурних традицій, задоволення потреб національних меншин у літературі, мистецтві, освіті, засобах масової інформації рідною мовою; вносили пропозиції щодо вирішення питань про надання чи позбавлення статусу біженця; вели централізований облік біженців і осіб, які звернулися із заявою про надання статусу біженців; сприяли реалізації прав і соціальних гарантій біженців<sup>17</sup>.

З метою обговорення найважливіших напрямків діяльності Держнацміграції та узгодженого вирішення питань, що належали до його компетенції, наказом Міністерства юстиції України від 17 липня 2000 р. № 4<sup>18</sup> було утворено Колегію

<sup>8</sup> Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 15. Спр. 8191. Арк. 266.

<sup>9</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 8191. Арк. 269.

<sup>10</sup> Там само. Ф. 5252. Оп. 1-ос. Од. зб. 66. Арк. 12.

<sup>11</sup> Там само. Ф. 5252. Оп. 4-ос. Спр. 6. Арк. 80.

<sup>12</sup> Там само. Ф. 5252. Оп. 4-ос. Спр. 7. Арк. 141.

<sup>13</sup> Там само. Ф. 5252. Оп. 4-ос. Спр. 8. Арк. 144.

<sup>14</sup> Там само. Ф. 5252. Оп. 4-ос. Од. зб. 8. Арк. 47.

<sup>15</sup> Там само. Ф. 5252. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 27.

<sup>16</sup> Постанова Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2000 р. № 1236 «Про затвердження Положення про Державний департамент у справах національностей та міграції». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1236-2000-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.09.2025).

<sup>17</sup> Постанова Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2000 р. № 1236 «Про затвердження Положення про Державний департамент у справах національностей та міграції». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1236-2000-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.09.2025).

<sup>18</sup> ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 13 а.

у кількості 7 осіб і затверджено її персональний склад. До складу Колегії увійшли директор Держнацміграції Г. Середа, його заступники — О. Юрпольський і В. Побєдоносцев, начальник управління правового забезпечення розвитку національностей і етнополітики А. Шевченко, начальник управління у справах міграції та біженців О. Малиновська, начальник відділу кадрів та організаційної роботи Л. Гришко, посада першого заступника директора була вакантною на час утворення Колегії.

При Держнацміграції було сформовано Експертно-консультативну Раду національних меншин<sup>19</sup> (далі — Експертна Рада), яка уможливлювала участь громадських організацій національних меншин України у процесах ухвалення рішень органами виконавчої влади щодо правового забезпечення розвитку національностей та етнополітики. До складу Експертної Ради, який було затверджено наказом Держнацміграції від 27 листопада 2000 р. № 28, увійшло 11 представників: Т. Алієв, голова Конгресу азербайджанців України, В. Єрмолова, голова Всеукраїнського товариства російської культури «Русь», А. Кіссе, голова Асоціації болгарських національно-культурних товариств і організацій України, С. Костецький, голова Спільки поляків України, І. Левітас, голова Ради національних товариств України (голова Єврейської ради України), І. Попеску, заступник голови Християнсько-демократичного альянсу румунів України, О. Проценко, голова Федерації грецьких товариств України, С. Лі, віцепрезидент Асоціації корейців України, М. Товт, голова Демократичної спільки угорців України, О. Фельдман, президент Асоціації національно-культурних об'єднань України, А. Фетеску, голова Всеукраїнської національно-культурної молдовської асоціації<sup>20</sup>. Також вищевказаним наказом було затверджено відповідне Положення про Експертну Раду.

Згідно із Положенням Експертна Рада сприяла: реалізації заходів щодо підтримки розвитку національно-культурних традицій, задоволенню потреб національних меншин у літературі, мистецтві, освіті, засобах масової інформації рідною мовою; укладанню міжнародних договорів України з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин; встановленні та підтримці зв'язків з відповідними громадськими організаціями, національними центрами за межами України; визначенні основних напрямків наукових досліджень і їх здійсненні у сфері забезпечення прав національних меншин; організації і проведення конгресів, форумів, конференцій, семінарів, нарад і виставок; проведенні благодійних акцій, спрямованих на вирішення

питань міжнаціональних відносин; підготовці пропозицій щодо створення навчальних закладів, установ і організацій, необхідних для задоволення потреб осіб, які належать до національних меншин в Україні<sup>21</sup>.

На розширеному засіданні Колегії Держнацміграції, що відбулося 4 серпня 2000 р., було відзначено, що одним із основних завдань є організація розміщення, облаштування і адаптації депортованих осіб, які повертаються в Україну. Лише за перше півріччя 2000 р. в Автономній Республіці Крим викуплено 13 будинків, побудовано 70 квартир, електрифіковано 11 поселень, 9 поселень забезпечено водопостачанням<sup>22</sup>. За сприяння Держнацміграції було виділено кошти на: реконструкцію Кримськотатарського музично-драматичного театру, зміцнення матеріально-технічної бази Кримського державного індустріально-педагогічного інституту, будівництво й придбання обладнання для 3 шкіл з кримськотатарською мовою навчання<sup>23</sup>. Економічна ситуація в Автономній Республіці Крим, незважаючи на зусилля республіканських і місцевих органів виконавчої влади, залишалась складною. Проблеми етноправового змісту, що їх порушували лідери громадських об'єднань депортованих кримських татар і осіб інших національностей, які повернулись до Автономної Республіки Крим, потребували законодавчого врегулювання. Перш за все варто було чітко визначити статус корінного народу й осіб, які були депортовані за етнічними ознаками в роки тоталітарного режиму<sup>24</sup>.

Аналіз ситуації з облаштуванням депортованих осіб у південних регіонах України демонструє, що завдяки послідовній державній політиці мали місце позитивні зміни. Зокрема, за період 1992–1999 рр. у Херсонській області планувалось збудувати 75 будинків, станом на перше півріччя 2000 р. було здано в експлуатацію 66, що склало майже 90 % від запланованих. Водночас у Донецькій області ще у 1992 р. було розпочато будівництво 10 будинків, які так і не були здані в експлуатацію<sup>25</sup>.

На Колегії Держнацміграції було обговорено чимало нагальних проблемних питань всіх регіонів України, які потребували як законодавчого, так і організаційного вирішення. Зокрема, у Чернівецькій області проблемним питанням, що потребувало відповідей, стало повернення колишньої нерухомості у власність культурологічних товариств, заснування у Чернівцях полікультурного університету, окремої бібліотеки румунської літератури, музею М. Емінеску

<sup>19</sup> ЦДАВО України. Арк. 57.

<sup>20</sup> ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 58.

<sup>21</sup> ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 59–60.

<sup>22</sup> Там само. Ф. 5252. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 11.

<sup>23</sup> Там само. Арк. 42.

<sup>24</sup> Там само. Арк. 13.

<sup>25</sup> Там само. Арк. 43.

та забезпечення робочими місцями випускників навчальних закладів Румунії та Молдови<sup>26</sup>. За безпосереднього організаційного й фінансового сприяння місцевих державних органів міграційної служби у 2000 р. відбулися: урочистості з нагоди 150-річчя з дня народження М. Емінеску, I Міжнародний фестиваль «Веселка Буковини», традиційний румунський дитячий фестиваль «Флоріле далбе», традиційний румунський фестиваль весни «Мерцішор», національне румунське свято «Лімба ноастре чя ромине», семінар керівників німецьких національних груп України, свято Трійці за католицьким звичаєм, мітинги-панахиди з вшанування пам'яті жертв сталінських репресій поблизу с. Біла Глибоцького району<sup>27</sup>.

Аналіз виконання комплексних заходів щодо розвитку культур національних меншин України на період до 2001 р., затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 1999 р. № 299<sup>28</sup>, засвідчив, що Уряд Автономної Республіки Крим, зокрема Республіканський комітет у справах національностей і депортованих громадян, недостатньо аналізував динамічні міжнародні відносини, не враховував нові тенденції та явища, які виникали в діяльності громадських організацій національних меншин, мало уваги приділялось вирішенню нагальних проблем. Варто відзначити проблеми в освітній сфері, які виникли внаслідок масового повернення колишніх депортованих в місця компактного проживання репатріантів, де були практично відсутні дошкільні заклади<sup>29</sup>. Як альтернатива державній системі дошкільного виховання створювалися кримськотатарські домашні заклади виховання. Практика їх роботи зацікавила представників інших національностей Криму, які почали створювати заклади такого типу.

У серпні — жовтні 2000 р. Держнацміграції було проведено вивчення виконання вимог Закону України «Про біженців»<sup>30</sup> від 24 грудня 1993 р. № 3818-XII (далі — Закон) в Закарпатській, Чернігівській областях і у м. Київ. Відділи міграції в Закарпатській, Чернігівській областях та Києві, як територіальні органи міграційної служби, в основному розташовувалися у приміщеннях, що дозволяли забезпечити конфіденційність

під час проведення інтерв'ю з шукачами притулку та були обладнані технічними засобами й відповідними інформаційними матеріалами<sup>31</sup>. Процедура розгляду заяв про надання статусу біженця на виконання Закону розпочата у м. Києві у січні 1996 р., Чернігівській області — восени 1996 р., на Закарпатті — у грудні 1997 р.

Під час проведення процедури прийому й розгляду заяв про надання статусу біженця на Закарпатті було взято до розгляду 31 заяву про надання статусу біженця. Статус біженця отримали 15 осіб, на утриманні яких перебувало 18 неповнолітніх дітей, було відмовлено у наданні статусу біженця 16 особам, з якими перебувало 8 дітей. В Чернігівській області з 1996 р. було розглянуто 14 заяв, надано статус біженця 9 особам, з якими перебувало 3 дітей; відмовлено 5 заявникам, з якими перебувало 5 дітей. Проте найбільше було прийнято заяв шукачів притулку у м. Київ — 3425 заяв (разом з дітьми 4692 особи). Лише протягом 2000 р. розглянуто 956 заяв, з них надано статус біженця 181 заявнику (з ними перебувало 156 дітей), відмовлено 619 заявникам<sup>32</sup>. Органи міграційної служби сприяли у влаштуванні дітей біженців до дошкільних і шкільних закладів, організації для них безкоштовного харчування. Всі біженці отримували медичне лікування, за необхідності, та можливість працевлаштування.

Відділ у справах національностей і міграції Закарпатської обласної державної адміністрації та управління у справах національностей та міграції Київської міської державної адміністрації в межах своїх повноважень активно співпрацювали з міжнародними й неурядовими організаціями (Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Міжнародна організація з міграції), що дало можливість зміцнити матеріально-технічну базу підрозділів, налагодити надання практичної допомоги шукачам притулку й біженцям. Завдяки міжнародній допомозі в м. Ужгород Закарпатської області розпочав роботу пункт розміщення для осіб, які подали заяви про надання статусу біженця<sup>33</sup>.

Для ефективного функціонування будь-якого центрального органу виконавчої влади критично важливим є розбудова мережі власних територіальних підрозділів. З огляду на це Держнацміграції активно займався створенням регіональних структур, оскільки переважна більшість покладених на нього завдань реалізовувалася саме на місцевому рівні.

Постановою Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2001 р. № 132<sup>34</sup> було затверджено Типове положення про управління у справах

<sup>26</sup> ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 14.

<sup>27</sup> Там само. Арк. 98.

<sup>28</sup> Постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 1999 р. № 299 «Про затвердження Комплексних заходів щодо розвитку культур національних меншин України на період до 2001 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/299-99-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.09.2025).

<sup>29</sup> ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 91.

<sup>30</sup> Закон України «Про біженців» від 24 грудня 1993 р. № 3818-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3818-12#Text> (дата звернення: 21.09.2025).

<sup>31</sup> ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 126.

<sup>32</sup> Там само. Арк. 127.

<sup>33</sup> ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 129.

<sup>34</sup> Там само. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 8821. Арк. 1.

національностей та міграції Київської міської державної адміністрації, відділ у справах національностей та міграції обласної, Севастопольської міської державної адміністрації. Цим нормативно-правовим актом було закріплено правове визначення підпорядкування регіональних підрозділів Держнацміграції.

У пояснювальній записці до вищевказаної постанови Уряду зазначалось, що відповідно до Закону України «Про місцеві державні адміністрації»<sup>35</sup> від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV, постановою Кабінету Міністрів України від 22 липня 1999 р. № 1306 «Про примірні переліки управлінь, відділів, інших структурних підрозділів Київської міської та районної у місті Києві державних адміністрацій»<sup>36</sup> були затверджені примірні переліки управлінь, відділів, інших структурних підрозділів Київської міської та районної у місті Києві державних адміністрацій. Постановою Кабінету Міністрів України від 18 травня 2000 р. № 821 «Про упорядкування структури місцевих державних адміністрацій»<sup>37</sup> було затверджено примірні переліки управлінь, відділів та інших структурних підрозділів обласної, Севастопольської міської, районної, районної у місті Севастополь державних адміністрацій. Відповідно до вказаних постанов Уряду у складі обласних та Севастопольської міської державних адміністрацій передбачено створення відділів у справах національностей та міграції, а у складі Київської міської державної адміністрації — управління у справах національностей та міграції.

Управління у справах національностей та міграції Київської міської держадміністрації, відділ у справах національностей та міграції обласної, Севастопольської міської держадміністрації (далі — управління (відділ)) були структурними підрозділами відповідно Київської міської, обласної та Севастопольської міської держадміністрації, що утворювалися головою відповідної держадміністрації і були підзвітні та підконтрольні голові відповідної держадміністрації та Держнацміграції.

Основними завданнями управління (відділу) були реалізація державної політики щодо міжнаціональних відносин, міграції, забезпечення прав національних меншин, депортованих осіб різних національностей, які повернулися в Україну, та біженців, а також зв'язків з українцями, які проживають за межами України; забезпечення дотримання законодавства стосовно національних

меншин та міграції; забезпечення здійснення заходів щодо приймання та облаштування депортованих осіб різних національностей, які повертаються в Україну, а також сприяння їх адаптації у нових умовах; вжиття заходів для забезпечення правових та соціально-економічних гарантій захисту біженців; сприяння задоволенню національно-культурних, мовних та освітніх потреб українців, які проживають за межами України, їх зв'язкам з Україною<sup>38</sup>.

Відповідно до покладених на управління (відділ) завдань відзначимо систематичне вивчення і аналіз тенденцій етнонаціонального і етнокультурного розвитку та міграційних процесів на території області, міст Київ та Севастополь; розробку поточних та довготермінових прогнозів у сфері міжнаціональних відносин та міграції на території області, міст Києва та Севастополя; сприяння діяльності національно-культурних об'єднань громадян, навчальних закладів, установ та організацій, пов'язаних із задоволенням мовно-освітніх та етнокультурних потреб національних меншин; прийняття рішень про надання, продовження терміну дії та позбавлення статусу біженця; видачу посвідчення біженця, а особам, які подали заяву про надання статусу біженця, — відповідні довідки; направлення у разі потреби біженців та осіб, які подали заяву про надання статусу біженця, у пункти тимчасового розміщення біженців; сприяння тимчасовому працевлаштуванню та навчанню, наданню соціально-побутових і медичних послуг, задоволенню культурних і релігійних потреб біженців та осіб, які подали заяву про надання статусу біженця, а також забезпеченню пенсіями біженців; ведення обліку біженців та осіб, які подали заяву про надання статусу біженця; участь у межах своєї компетенції у здійсненні заходів, пов'язаних з боротьбою з нелегальною міграцією; запобігання проявам національної винятковості, нетерпимості до громадян будь-якої іншої національності, розпалюванню ворожнечі та ненависті на національному ґрунті; регулярне інформування та надання статистичних звітів Держнацміграції та голові відповідної держадміністрації про розвиток міжнаціональних відносин, міграційних процесів і зв'язків з українською діаспорою на території області, міст Київ та Севастополь і пропозиції щодо формування державної політики з цих питань<sup>39</sup>.

Підсумовуючи діяльність Держнацміграції, слід зазначити, що основні зусилля були спрямовані на формування правової основи етнонаціональної та міграційної політики. Робота включала приведення законодавства у відповідність до Конституції України та його адаптацію до міжнародно-правових норм. Фахівцями

<sup>35</sup> Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text> (дата звернення: 21.09.2025).

<sup>36</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 7444. Арк. 132–133.

<sup>37</sup> Там само. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 8201. Арк. 233–234.

<sup>38</sup> Там само. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 8821. Арк. 2.

<sup>39</sup> Там само. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 8821. Арк. 3.

Держнацміграції було доопрацьовано та подано до Кабінету Міністрів України проекти законів України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» й «Про затвердження державної міграційної програми України на 2001–2005 роки». Крім того, забезпечено належне супроводження у Верховній Раді України проектів законів України «Про внесення змін до Закону України «Про біженців», «Про імміграцію», «Про порядок надання притулку в Україні іноземцям та особам без громадянства», «Про реабілітацію та забезпечення прав осіб з числа національних меншин, що зазнали репресій та були депортовані з території України», «Про статус кримськотатарського народу», «Про правовий статус закордонних українців» та розроблено проект Національної програми «Закордонне українство на період до 2005 року»<sup>40</sup>.

У 2000 р. органами міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі розглянуто 1335 заяв про надання статусу біженця, 506 заявникам надано відповідний статус<sup>41</sup>. Станом на 1 січня 2001 р. в Україні проживав 2961 іноземець<sup>42</sup>, які отримали статус біженця. Крім того, на стадії завершення було будівництво першого в Україні пункту тимчасового розміщення біженців у Одеській області.

Важливим аспектом діяльності Держнацміграції було налагодження та поглиблення міжнародного співробітництва. Зокрема, було опрацьовано проект угоди з Туркменистаном. Ключовим моментом у 2000 р. стала ратифікація Угоди між Кабінетом Міністрів України й Міжнародною організацією з міграції щодо статусу Міжнародної організації з міграції в Україні та співробітництва у сфері міграції.

Держнацміграції проіснував майже два роки після проведення адміністративної реформи, послідовно реалізуючи міграційну політику України. Однак, відповідно до Указу Президента України від 13 вересня 2001 р. № 836/2001<sup>43</sup>, з метою підвищення ефективності здійснення

державної політики у сфері міжнаціональних відносин, міграції, забезпечення прав національних меншин України, представників депортованих народів, що повернулися в Україну, й біженців було утворено Державний комітет країни у справах національностей і міграції (далі — Держкомнацміграції України) на базі Держнацміграції, що діяв у складі Міністерства юстиції України. Держнацміграції було ліквідовано згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1772<sup>44</sup>. Де-юре Держнацміграції було ліквідовано 17 березня 2002 р., відповідно до наказу Держнацміграції від 16 січня 2002 р. № 7-к<sup>45</sup>.

Досвід діяльності Держнацміграції у становленні та реалізації міграційної політики України має виняткове значення. Він демонструє перехід від початкового, часто фрагментарного реагування на міграційні виклики до спроб формування більш системного й професійного підходу до управління міграційними процесами. Утворення Держнацміграції стало логічним етапом інституційної консолідації органів виконавчої влади, відповідальних за міграційну й етнонаціональну політику. Це рішення відображало усвідомлення державою необхідності централізованого управління цими сферами після періоду частих реорганізацій 90-х рр. 20 ст. Державний департамент акумулював комплекс повноважень, які раніше були розпорошені, що свідчило про прагнення до оптимізації управлінських процесів і підвищення їх ефективності.

Важливим досягненням періоду функціонування Держнацміграції стало активне формування його територіальних органів. Цей процес забезпечив основу для ефективної роботи на місцях, що підтвердило усвідомлення необхідності децентралізації та присутності державної політики безпосередньо в регіонах, де відбувалися основні міграційні процеси та проживали національні меншини. Водночас виявлені проблеми, а саме нечіткість повноважень, брак ресурсів, необхідність ефективної міжвідомчої взаємодії, залишаються актуальними й сьогодні. Тому у контексті нових глобальних і внутрішніх викликів необхідно враховувати попередні здобутки для розбудови сучасної міграційної політики України.

<sup>40</sup> ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 16.

<sup>41</sup> Там само. Арк. 17.

<sup>42</sup> Там само. Арк. 29.

<sup>43</sup> Указ Президента України від 13 вересня 2001 р. № 836/2001 «Про Державний комітет України у справах національностей та міграції». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8362001-328> (дата звернення: 21.09.2025).

<sup>44</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 15. Спр. 8928. Арк. 102.

<sup>45</sup> Там само. Ф. 5252. Оп. 4-ос. Спр. 13. Арк. 7.

## REFERENCES

- Danylenko, V. (2018). *Ukraine v 1985–1991 rr.: ostannia hlava radianskoï istorii*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
- Malynovska, O. (2002). Osnovni zasady mihratsiinoï polityky Ukrainy ta maibutni stsenarii rozvytku. *Problemy mihratsii: ukrainskyi informatsiino-analitychnyi zhurnal*, 1(19), 20 [in Ukrainian].

- Romaniuk, M. (1999). *Mihratsii naselennia Ukrainy za umov perekhidnoi ekonomiky. Metodolohiia i praktyka rehuliuvannia*. Lviv: Svit [in Ukrainian].
- Pekarchuk, V. (2016). Rozpodil povnovazhen orhaniv derzhavnoi vlady Ukrainy u sferi kultury etnomenshyn: osnovni tendentsii 1990–2000-kh rokiv [Distribution of Powers of State Authorities of Ukraine in the Sphere of Culture of Ethnic Minorities: Main trends of the 1990s–2000s]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav: Zbirnyk naukovykh prats*, 1(80), 36–45, Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
- Yevtukh, V. (2000). *Pro natsionalnu ideiu, etnichni menshyny, mihratsii* [On the National Idea, Ethnic Minorities, Migration]. Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 20.09.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 15.10.2025 р.



Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International  
(CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.210>  
УДК 94(477.75=512.19)"18":393

**Анна ГЕДЬО,**

докторка історичних наук, професорка,  
завідувачка кафедри історії України  
Факультету суспільно-гуманітарних наук  
Київського столичного університету  
імені Бориса Грінченка,  
Київ, Україна

**Anna HEDO,**

Doctor of History, Professor,  
Head of the Department of History of Ukraine,  
Faculty of Social Sciences and Humanities,  
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,  
Kyiv, Ukraine

e-mail: [a.hedo@kubg.edu.ua](mailto:a.hedo@kubg.edu.ua)

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4151-0747>

**Олег ІВАНЮК,**

кандидат історичних наук,  
доцент кафедри історії України  
Факультету суспільно-гуманітарних наук  
Київського столичного університету  
імені Бориса Грінченка,  
Київ, Україна

**Oleh IVANIUK,**

PhD in History,  
Associate Professor at the Department  
of History of Ukraine,  
Faculty of Social Sciences and Humanities,  
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,  
Kyiv, Ukraine

e-mail: [o.ivaniuk@kubg.edu.ua](mailto:o.ivaniuk@kubg.edu.ua)

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6750-542>

**Між текстом і каменем: кримськотатарські некрополі  
й мортальні практики у тревелогах 19 ст.**

Стаття досліджує описи та інтерпретації мортальних практик кримських татар та некрополів етносу у свідченнях мандрівників 19 ст. На основі міждисциплінарного підходу, що поєднує елементи культурної антропології, ідеї концепції «місць пам'яті» П'єра Нора й доробок постколоніальних студій, здійснено системний аналіз фрагментів з подорожньої літератури 19 ст. з описами кримськотатарських некрополів і поховальних обрядів. Реконструйовано сприйняття таких практик носіями колоніального мислення, а також з'ясовано роль цих ритуалів у збереженні ідентичності кримських татар. Наголошено, що складниками описів є загальна характеристика уявлень про смерть, деталізація поховально-поминальної обрядовості, описи татарських некрополів, а також спроби осмислити глибинні сенси й ставлення до смерті. Автори подорожніх записок визнавали мортальні практики татар унікальними порівняно з традиціями інших народів Кримського півострова. Попри колоніальний тиск, ці практики виявили значну стабільність, що свідчить про їхню роль як символічних інструментів культурного супротиву.

**Ключові слова:** кримські татари, некрополь, мортальні практики, подорожня література, поховально-поминальні обряди, іслам.

## Between the Text and Stone: Crimean Tatar Necropolises and Mortuary Practices in Travelogues of the 19th Century

*This article aims to explore how Crimean Tatar mortuary practices and necropolises were represented and interpreted in the 19th century through the lens of travelers' accounts. The study employs an interdisciplinary methodology, drawing on cultural anthropology, memory studies (particularly Pierre Nora's concept of lieux de mémoire), and postcolonial theory to critically analyse these sources. The article's scholarly novelty lies in its systematic analysis of 19th-century travel narratives that describe Crimean Tatar burial customs and sacred spaces. This approach makes it possible to reconstruct how these practices were perceived by observers shaped by colonial ideologies, while also uncovering their significance in maintaining Crimean Tatar cultural identity. The analysis reveals that these travel accounts commonly include general reflections on death, detailed descriptions of funerary and commemorative rituals, and portrayals of Tatar necropolises — especially the royal tombs in Bakhchysarai. Many authors attempt to grasp the deeper meanings of these practices and the attitudes toward death they reflect. Travelers often describe Tatar mortuary traditions as unique compared to those of other peoples on the Crimean Peninsula. Despite colonial pressures, these practices remained remarkably stable, serving as symbolic expressions of cultural resilience and resistance.*

**Keywords:** Crimean Tatars, necropolis, mortuary practices, travel writing, funerary rites, Islam.

Вивчення культурної спадщини етносів, які населяли терени сучасної України, є ключовим для ґрунтового розуміння історичних процесів і збереження колективної пам'яті. Крим і його корінний народ — кримські татари — посідають особливе місце у таких розвідках, оскільки їхня історія зазнала значних трансформацій протягом століть. У контексті сучасних геополітичних викликів, зокрема анексії Кримського півострова й порушення прав корінного народу, дослідження історії та культури кримських татар набуває особливої значущості, сприяючи розумінню неперервності та стійкості національних традицій в умовах радикальних геополітичних змін. Одним з перспективних напрямів таких розвідок є вивчення моральних (поховальних) практик і архітектури некрополів кримськотатарського народу, цих значущих маркерів етнокультурної ідентичності, що дозволяє виявити механізми збереження ідентичності в умовах зовнішніх утисків — політичних, ідеологічних, релігійних.

Проблема некрополів, епітафійних традицій і моральних практик на Кримському півострові привернула увагу дослідників ще з середини 19 ст., хоча від початку увагу їх цікавили насамперед античні поховання в Криму, прикладом чого є хоча б розвідки Андрія Фабра, який вивчав їх за допомогою археологічних методів, приділяючи особливу увагу похованням у Пантікапеї, Керчі та Херсонесі<sup>1</sup>, чи то Олексія Харузіна, котрий цікавився передусім давніми некрополями в Гурзуфі<sup>2</sup>. Кілька десяти-

літь некрополі караїмів, передусім з метою визначення походження етносу, досліджував Аврам Фіркович, узагальнивши отримані результати у праці «Сборник надгробных надписей»<sup>3</sup>. Надгробні написи на єврейських похованнях у Криму аналізував також Даниїл Хвольсон, прагнучи перевірити відомості, надані А. Фірковичем<sup>4</sup>. Разом Д. Хвольсон і А. Фіркович здійснили також опис гробниці хана Тохтамиша — Дюрбе Джаніке Ханім — у просторі скельного міста Чуфут-Кале. У роботах, присвячених виключно кримським татарам, моральні практики народу аналізувалися зазвичай у контексті ширших досліджень, як у розвідці Густава Радде «Крымские татары», де значну увагу приділено поховальній і поминальній обрядовості<sup>5</sup>. Цей ракурс продовжився у доробку антропологів, етнографів, істориків 20 ст., зокрема в етнографічному описі кримських татар Гліба Бонч-Осмоловського<sup>6</sup> чи у набагато пізнішій роботі Олександра Єфімова, який акцентував увагу на реконструкції поховальних обрядів, які практикувалися цим народом<sup>7</sup>.

*и этнографии, состоящего при Московском университете. Т. LXIV. Труды Антропологического Отдела. Т. XI. Вып. 1. Москва : Типография Т-ва А. Левенсон и К°, 1890. 102 с.*

<sup>3</sup> Фіркович А. Сборник надгробных надписей. Вильно : Типография С. И. Фина и А. Г. Розенкранца, 1872. 256 с.

<sup>4</sup> Хвольсон Д. А. Восемнадцать еврейских надгробных надписей из Крыма. 1866. 188 с.

<sup>5</sup> Радде Г. И. Крымские татары. Вестник Императорского русского географического общества. Ч. 18. Санкт-Петербург : Типография Эдуарда Праца, 1856. С. 290–330.

<sup>6</sup> Бонч-Осмоловский Г. Крымские татары: этнографический очерк. Путеводитель по Крыму. Симферополь, 1925. С. 50–71.

<sup>7</sup> Ефимов А. В. Опыт реконструкции погребального обряда крымских татар (по материалам полевых этнографических исследований). Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии. Сб. научн. тр. Вып. III. 1993. С. 198–201.

<sup>1</sup> Фабр А. Достопамятнейшие древности Крыма и соединённые с ними воспоминания. Одесса : Типография П. Францова, 1859. 98 с.

<sup>2</sup> Харузин А. Древние могилы Гурзуфа и Гугуша (на Южном берегу Крыма). Известия Императорского общества любителей естествознания, антропологии

Як бачимо, досі дослідники фокусували на окремих пам'ятниках або написах, в той час як комплексний аналіз мортальних практик кримських татар на основі письмових свідчень ще не здійснено.

*Метою статті* є розгляд відображення та інтерпретації мортальних практик кримських татар у некрополях 19 ст. на основі свідчень мандрівників.

Для досягнення мети необхідно визначити, як саме тревелогі імперської доби фіксували й описували некрополі та поховальні обряди кримських татар, в який спосіб автори-андрівники, носії різних світоглядних конструктів, сприймали та інтерпретували такі практики. Також слід звернути увагу на комплекс мортальних культурних практик як «місць пам'яті» та маркерів «банального націоналізму» кримських татар, трактуючи погребальні традиції як форму культурного супротиву народу. Це потребує актуалізації погляду на тревелогі як на «літературу факту», наукове обґрунтування якого запропонував Дмитро Наливайко у своїй праці «Очима Заходу: рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст.»<sup>8</sup>. Саме «література факту», на думку Ольги Колястрок, була чинником розвитку критичної думки й заперечення загальноприйнятих норм і догм завдяки фактографізму й сумнівності замальовок з натури, незалежно від світоглядної позиції авторів<sup>9</sup>.

Як джерельну базу у статті використано дорожні нотатки й спогади про подорожі 19 ст. з описами Кримського півострова, які можна розділити на кілька груп. До першої належать тексти російських авторів (А. Демидов, Є. Марков, П. Сумароков), в яких кримськотатарські поховання у складі міських ландшафтів постають частиною архітектурного простору, що дозволяє визначити фізичний стан некрополів і, попри ретрансляцію імперських ідеологем, реконструювати загальне сприйняття імперцями «чужої» культури. Другу групу формують тексти споглядачів-європейців (Й. Г. Кол, Т. Мільнер, М. Холдернесс), які прагнули не лише описати, але й інтерпретувати побачене, осмислити символіку й філософію мортальних практик. Третю групу складають твори вчених — етнографів, істориків, природознавців (С. Бейм, П. Кеппен, Г. Радде, Д. Хвольсон), із притаманним їм науковим і системним підходом до вивчення кримських некрополів і мортальних практик.

Ключовим для нашого дослідження є звернення до концепції «місць пам'яті», розробленої

французьким істориком П'єром Нора<sup>10</sup>, що дозволяє розглядати не лише матеріальні об'єкти (як-от цвинтарі), але й певні події, традиції, усні розповіді та практики як символічні простори, де колективна пам'ять акумулюється, зберігається та трансформується. У контексті кримськотатарської культури поховання, усні оповіді про померлих ханів, специфічні погребальні обряди й меморіальні практики постають такими «місцями пам'яті», що відіграють центральну роль у консервації та ретрансляції етнокультурної ідентичності в умовах зовнішнього тиску.

Ми також спираємося на положення концепції «банального націоналізму» Майкла Білліга, який стверджує, що почуття приналежності до нації «завжди переживається» через повсякденну рутину. Воно оперує прозаїчними, знайомими словами і діями, що діють як стійкі, а часом і несвідомі, нагадування про батьківщину, «роблячи „нашу“ національну ідентичність незабутньою»<sup>11</sup>. Таку логіку варто застосувати до аналізу погребальних обрядів: їхня ритуальність, щоденна чи циклічна повторюваність, використання специфічної символіки й мови перетворює їх на потужний механізм відтворення та зміцнення національної ідентичності. Ці «банальні» практики стають фундаментом для збереження самотності в умовах колоніального панування.

Необхідним для дослідження є застосування принципів постколоніальної оптики. Тревелогі мандрівників, що складають значну частину джерельної бази, розглядаються крізь призму колоніального погляду. Тобто, наративи західних або російських авторів часто формувалися під впливом ідеології домінування, що призводило до упереджених оцінок, спрощеного тлумачення культурних практик «інших» — неєвропейських, нехристиянських народів. Приклади зневаги до місць пам'яті (наприклад, пропозиції встановити хрести на мечетях) або актів привласнення (як у випадку з паспортами) розглядаються як прямі прояви колоніалізму — демонстрація знецінення та ієрархізації стосовно підкорених народів.

Нотатки про подорожі та записи про мандри у спогадах демонструють різнобічне ставлення авторів до побаченого ними. Мандрівників, найперше тих, для кого поховання і погребальні обряди мали суто професійний інтерес, втілюваний у археологічних або лінгвістичних розвідках, цікавила тема смерті, акумульована у некрополях і поховальних обрядах. Для носіїв колоніального мислення, найчастіше — представників імперської

<sup>8</sup> Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ: Основи, 1998. 578 с.

<sup>9</sup> Колястрок О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 145–153.

<sup>10</sup> Nora P. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations. Spring. 26. Special Issue: Memory and CounterMemory. 1989. P. 7–24.

<sup>11</sup> Billig, M. (1995). *Banal Nationalism*. SAGE Publications London — Thousand Oaks — New Delhi, 93 p.

адміністрації, базовою умовою створення нового імперського простору була символічна або фізична смерть старої культури й асиміляція чи витіснення її носіїв. Письменник й археолог М. Сементовський, перебуваючи в Акмесджіті (Сімферополі), відверто транслював цей колоніальний погляд: «... в уяві моїй постало відрадне майбутнє, коли крик мули довкола заміниться звуком християнських дзвонів, що, можливо, невдовзі почеплять нові християни на вежах старовинних мечетей, і на місяці, який нині ще осяює храми Аллаха, запроменіє блискіт хреста»<sup>12</sup>. Це безумовна маніфестація імперіалістичного меседжу з його прагненням до зміни ідентичності шляхом релігійного й культурного домінування.

Утім у переважній більшості відвідувачі Кримського півострова у 19 ст. захоплювалися спогляданням місцевих некрополів і фіксацією незвичних для них мортальних практик, передусім кримськотатарських, розцінюваних ними як частина малознайомої та малозрозумілої «східної» культури.

Одним із ключових об'єктів як споглядання, так і наукових досліджень у 19 ст. були кримські некрополі, що належали різним народам, які з давніх-давен вважали півострів своєю батьківщиною, найперше — татарські ханські поховання. Найпопулярнішим для мандрівників був цвинтар у Бахчисараї, цей останній прихисток кількох поколінь правителів колись могутньої держави. Усі, хто відвідував його упродовж 19 ст., фіксували занепад кладовища та його поступову руйнацію, оскільки після окупації півострова російський царат не мав намірів плекати історичну пам'ять корінних народів, зберігаючи надбання їхньої культури.

Описами ханських поховань у Бахчисараї та Чуфут-Кале не нехтували як російські, так і європейські мандрівники. Небагато відвідувачів півострова відмовлялися від можливості ознайомитися з колишньою столицею Кримського ханства.

Зокрема, ханське поховання детально описав А. Демідов. Його особливу увагу привернули архітектурні ознаки некрополя, передовсім дві ротонди з великими банями. Він зазначав, що це були гробниці ханів і деяких їхніх дружин. Прикметною рисою оформлення поховань були надгробки: біля голови кожного з чоловічих встановлювався камінь, верхів'я якого мало форму чалми. Подекуди на них ще зберігалися фрагменти справжніх, але вже стлілих тюрбанів. На надгробках жінок, за описом А. Демідова, були викарбувані зображення їхніх головних уборів. Позаду ротонд, на невеликій огороженій ділянці

із різнобарвною рослинністю, містилася значна кількість могил, позначених білими мармуровими пам'ятниками з рельєфним різьбленням<sup>13</sup>.

Доволі романтичний, однак подібний до вже наведеного, опис ханської усипальниці залишив Є. Марков. Він зазначав, що до місця поховання можна потрапити через вузьку хвіртку, що веде до квітучого мигдалевого саду, переповненого бджолами. Тут, серед густої зеленої трави, розташовувалося кілька високих гробниць з кам'яними чалмами на головах, які він називав «придвірниками». З саду відвідувач потрапляв до сирії, порожньої круглої вежі, де теж були поховання. У цьому просторі панували морок і тлін, а гробниці ханських дружин увінчували кам'яні жіночі шапочки. На кожному з надгробків, за Є. Марковим, обов'язково було викарбовано рядки з Корану, а на деяких — зображення зброї. Зокрема, на гробниці Менглі-Герая він побачив грізну важку шаблю. Мандрівник підкреслював, що поховання розташовані безладно й належно не доглянуті, а деякі навіть розтрошені. Однак залишки різнокольорових опасок на шапочках і чалмах свідчили про те, що нещодавно хтось віддавав шану небіжчикам<sup>14</sup>.

Детально змалював ханський некрополь В. Кондаракі, який сприймав його як місце надзвичайно привабливе. На його думку, засновники цвинтаря прислухалися до останніх побажань правителів і думок їхніх родичів. Він описував кладовище як простір у високий стінах, оповитий тінню дерев і виноградним листям, через що він нагадував родинний склеп. За В. Кондаракі, це створювало відчуття, ніби померлі перебувають у колі своєї родини, у місці народження, вільного панування та щастя. Він також вважав, що хани помиралі з переконанням, що не будуть забуті, їхні рештки не осквернять, а родичі з часом приєднаються до них навіки. На цьому «розкішному цвинтарі», здебільше усипаному чудовими пам'ятниками з білого мармуру у формі видовжених ящиків із колонами й зображеннями ханської чалми, упокоїлися, за словам мандрівника, шістнадцять правлячих ханів і до 300 споріднених з ними осіб, а ще годувальниць і найближчих друзів. Із усіх цих пам'ятників лише 114 зберегли написи<sup>15</sup>.

Зрештою, цей цвинтар було не єдиним ханським похованням у Бахчисараї та його околицях. Наприклад, В. Кондаракі згадує про Тюрге — гробницю, споруджену в Салачику (одному

<sup>13</sup> Демідов А. Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году Анатолием Демидовым. Москва : Типография Александра Семена, 1853. С. 334–335.

<sup>14</sup> Марков Е. Очерки Крыма... С. 53.

<sup>15</sup> Кондаракі В. Х. Универсальное описание Крыма. Ч. 15. Санкт-Петербург : Типография В. Веллинга, 1875. С. 180–181.

<sup>12</sup> Сементовський Н. М. Путешественник: (Южный берег Крыма). Санкт-Петербург : тип. И. Фишона, 1847. С. 12–13.

з історичних районів Бахчисарая) у 1501 році Менглі-Гераєм над могилою батька Хаджі-Герая. В Азії та Ексі-Юрті привертала увагу ще кілька поховань, що мали епітафії. Одна з них сповіщала, що «прихисток цей споруджено за наказом Мухамед-шах-бея для матері своє Бевіде султанші, доньки Аджаган-бея», тоді як інша повідомляла: «це гробниця покійної блаженної мучениці доньки Шах-нур-хана сина Махмуда Кримського, нехай буде над ними милосердя Всевишнього Аллаха»<sup>16</sup>.

Якщо піддані Російської імперії переважно обмежувалися описом ханських поховань, то європейці, окрім фіксації побаченого, намагалися також розкрити символічний зміст мортальних практик кримських татар. Так, Томас Мільнер зауважував, що цвинтар позаду Бахчисарайського палацу демонструє довершеність та обачливість, з якими східні народи приховують похмуру ідею смерті під образами життя, краси й радості<sup>17</sup>. Цей висновок обумовлювався розташуванням кладовища у затінку різноманітних дерев і кущів, посеред яких «струменіло джерело». І рослинність, і воду Мільнер сприймав як символи життя, що контрастували з ідеєю смерті. Описуючи сам некрополь, він наголошував, що це було велике родинне поховання, де «старі правителі Криму — неспокійні духи у денному сні, сні могильному» знайшли спочинок разом зі своїми дружинами й родичами. Цю думку поділяв і Й. Г. Коль, який зазначав, що майже всі татарські хани зібралися разом зі своїми пращурами на замковому цвинтарі в Бахчисарай, призначеному для них. Він підкреслював, що більшість їхніх молодших синів, доньок і матерів також похована тут, якщо не з пишнотою, то принаймні з помітною турботою та любов'ю<sup>18</sup>.

Водночас Т. Мільнер звернув увагу на варіативність поховань: деякі хани були поховані одноосібно, інші ж — разом із родиною; одні спочивали у мавзолеях, інші — під відкритим небом. Дослідник, поспілкувавшись з гідом та ознайомившись із перекладами могильних написів, дійшов висновку, що кожен з ханів, проживши життя і розмірковуючи про власні гріхи та долю у потойбіччі, особисто визначав місце й спосіб свого поховання. Зрештою, Томас Мільнер констатував, що «якими б брутално-жорсткими хани не були за життя, у смерті вони стали винятково поетичними»<sup>19</sup>. Він наводив приклади: один з ханів заповів не замикати гробницю,

оскільки, згідно з написом: «він вважав небо таким прекрасним і піднесеним, що навіть зі свого гробу хотів дивитися на твердь, обитель Божу»<sup>20</sup>. Інший, навпаки, вважав себе не гідним бути осяяним навіть найменшими промінчиками Божого сонця. Ще один хан наказав поховати себе під карнизом мечеті, щоб вода, яка б капала на нього під час дощу, могла змити його гріхи, а їх, як зазначалося, було стільки, «скільки крапель, що падали з хмар»<sup>21</sup>.

Своєрідно підсумував враження європейців від грандіозності ханського некрополя у Бахчисарай Й. Г. Коль, який порівнював його з похованнями готських герцогів, висловлюючи особисте бажання зустріти Страшний Суд саме у місцині, де спочивають кримські хани<sup>22</sup>.

Виняткову увагу мандрівників привертало й ханське поховання у Чуфут-Кале. Караїмський вчений і священник Соломон Бейм<sup>23</sup> описав його так: усередині Чуфут-Кале, поблизу колишніх воріт фортеці, відомих як Орта-Капу (середні ворота), розташований надгробок у мавританському стилі. У затінку цього склепу спочиває прах Ненекеджан-Ханим<sup>24</sup> (володарки милої душі), доньки Тохтамиш-хана. В середині пам'ятника, за С. Беймом, лежав великий камінь у формі труни, оздоблений арабськими написами, що містять повчальні слова з Корану про порятунок душі померлої<sup>25</sup>.

С. Бейм також згадав кілька легенд про доньку хана. Одна з них розповідала, що вона очолила ханські війська у боротьбі з генуезцями й здобула блискучу перемогу. Однак згодом воїтелька закохалася у одного муллу, й обидвох коханців вбив хан власноруч. На цьому місці Тохтамиш згодом встановив пам'ятник, що мав нагадувати прийдешнім поколінням про непорушність традицій і ханської волі<sup>26</sup>.

На думку Є. Маркова, це поховання було головною окрасою міста. Описуючи гробницю, мандрівник зазначив і архітектурну цінність об'єкта, і стан його занепаду: «Мавзолей її цілком зберігся, споруджений у легкому готичному стилі мавритан... Сходинок поросли травою; однак ще проглядається арабський напис на мармуровій

<sup>16</sup> Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма... С. 193.

<sup>17</sup> Milner, T. (1855). *The Crimea: Its Ancient and Modern History: The Khans, the Sultans, and the Czars, with Notices of Its Scenery and Population*. London: Longman, Brown, Green, and Longmans, 184 p.

<sup>18</sup> Kohl, J. G. (1847). *Reisen in Südrussland. Die Krim. Besarabien*. Dresden und Leipzig, S. 119.

<sup>19</sup> Milner T. *The Crimea* ... 184–185 pp.

<sup>20</sup> Ibid.

<sup>21</sup> Ibid.

<sup>22</sup> Kohl, J. G. *Reisen in Südrussland*... S. 119.

<sup>23</sup> Бейм Соломон Абрамович — караїмський вчений, проповідник. Упродовж довгого часу жив і працював у Бахчисарай і Чуфут-Кале. Виконував обов'язки вчителя і священника.

<sup>24</sup> Дюрбе Джаніке Ханим — донька хана Тохтамиша, онука Хаджи-бека, правителя Кирик-Ора. Ймовірно, після загибелі чоловіка у 1420 році, Джаніке стала володаркою кирикського бейлика і керувала ним до 1437 року.

<sup>25</sup> Бейм С. Чуфут-Кале и Караимы. Санкт-Петербург: Типография П. А. Кулиша, 1861. С. 14–15.

<sup>26</sup> Там же.

дошці — без сумнівів, вірш Алькорану; склеп зверху дещо розібрано, і мій причіпливий увазі постала у глибині його стара, пузата жаба, яка непорушно лежала на тому самому місці, де хан Тохтамиш думав зберегти для прийдешніх віків дорогий йому прах...»<sup>27</sup>.

Дещо інший вигляд мали поховання, що не належали ханським родинам. Зокрема, некрополь у Байдарській долині описав А. Демідов. Він підкреслив відмінності у поховальних практиках, можливо, спричинені локальними традиціями або соціальним статусом: «всупереч загальному мусульманському звичаю, тутешні кримські татари облаштовують свої кладовища у місцях, що не мають затінку, на якомусь безплідному кам'янистому пагорбі, де ані трави, ані кущів. Єдиним пам'ятником над могилами є каміння, розміщене вертикально у головах поховань»<sup>28</sup>.

Є. Горчакова згадувала, що замість колись заможних кримських поселень залишилися лише татарські назви місцевостей і величезні цвинтарі, які належали цьому народові. Її свідчення відображають не лише стан некрополів, а й емоційне сприйняття занепаду культури. Вона описувала їх як «великі кладовища, розташовані на пагорбах, з безліччю надгробних каменів різних кольорів і форм, на яких переважно вибиті з каменю чалми й фески; деякі з цих каменів стоять ще, як самотні охоронці цією долини смерті, але багато які розсіпалися, розтріскалися, лежать у фрагментах...»<sup>29</sup>.

Загалом, описуючи татарські некрополі, П. Кеппен зазначав: «Татари над могилами своїми лише інколи споруджують якісь пам'ятники, однак ставлять зазвичай невеликі стовпчики або плити. Останні бувають інколи значних розмірів, аршини зо два або ж і більше, як це можна побачити на кладовищах поблизу Огуза, Токлука тощо; загалом їх висота становить біля аршину»<sup>30</sup>. Часто ці плити або стовпчики зверху прикрашалися чалмою: це значило, що тут поховано чоловіка; над могилами жінок, навпаки, стовпчики інколи завершуються пласким капелюшком»<sup>31</sup>. Науковець також зауважував, що надгробки у татар мали назву «Текіль-Таш», що походить від слів «Тік» — крутий, вертикальний і «Таш» — камінь.

Тобто, як бачимо, кримські некрополі, особливо ханські поховання у Бахчисараї та Чуфут-Кале,

<sup>27</sup> Марков Е. Очерки Крыма... С. 62.

<sup>28</sup> Демидов А. Путешествие в Южную Россию... С. 372.

<sup>29</sup> Горчакова Е. Воспоминания о Крыме. Москва : Типография Общества Распространения Полезных Книг, 1884. Ч. II. С. 32.

<sup>30</sup> Аршин — давня одиниця довжини, мала різні значення в межах від 66 до 106,6 см.

<sup>31</sup> Кеппен П. О древностях Южного берега Крыма. Санкт-Петербург : Императорская Академия наук, 1837. С. 32.

були одними з центральних об'єктів, що викликали зацікавлення як у підданих імперії, так і у європейців. Це свідчить про їхню значну візуальну та історичну привабливість для мандрівників, попри різницю, іноді доволі значну, у їхньому ставленні до корінної культури. Описи А. Демідова, Є. Маркова, В. Кондаракі та інших авторів підтверджують не лише величність, але й помітний занепад цих історичних місць, що часто було результатом цілеспрямованої політики російського царату, ворожої до історичної пам'яті підкорених народів.

Джерела репрезентують диференційований підхід мандрівників до осмислення татарських поховальних традицій. Якщо російські спостерігачі здебільшого обмежувалися фактографічним описом архітектурних елементів і загального стану некрополів, то європейські автори, як-от Т. Мільнер і Й. Г. Коль, прагнули виявити символічний зміст мортальних практик. Їхні спроби інтерпретувати роль природних елементів (рослинність, вода) й особистих настанов ханів щодо місця та способу поховання свідчать про бажання зрозуміти філософські та духовні аспекти ставлення кримських татар до смерті та потойбіччя. Це демонструє відмінності в «імперській оптиці» та зацікавленості «іншим» у контексті колоніального дискурсу.

Некрополі та надгробні написи виконували функцію «місць пам'яті» для кримських татар, зберігаючи їхню ідентичність і зв'язок з минулим. Описи надгробних каменів, їх форм (чалми, фески, пласкі капелюшки) й написів, зафіксовані П. Кеппеном, С. Беймом та іншими, є цінними етнографічними даними, що свідчать про збереження унікальних ритуальних елементів і символів, попри зовнішній тиск. Навіть у випадках, коли поховання містилися на безплідних пагорбах, як зазначав А. Демідов, вони усе одно виступали маркерами присутності кримськотатарського народу та тягlosti його історії.

Поховальні звичаї татар тісно пов'язані з уявленнями про потойбічне життя. Згідно з їхнім розумінням, душа праведника залишає людське тіло спокійно й безболісно. Тому, коли татарин перебуває у передсмертному стані, викликають мулла, який читає 36-ту суру з Корану (про воскресіння мертвих). Якщо мулла відсутній, цю роль може виконати будь-яка літня людина. Під час читання молитов помираючого, якщо він у змозі, закликають повторювати: «немає Бога крім Аллаха і Мухаммада — посланика його». Натомість душа грішника залишає тіло лише після тривалої боротьби, що супроводжується стражданнями. Янгол смерті відкликає душу з тіла й відразу передає її іншому янголу, який супроводжує її до наступних двох, які мають випробувати душу й підготувати її до кращого життя та вічних райських насолод. Випробування завершується

найскладнішою частиною: душу проводять мостом над пеклом. Цей міст, за віруваннями, тонший за будь-яку волосину й гостріший за будь-яку шаблю. Душа праведника проходить його легко, тоді як грішна — «гине». Після випробування душа лине на небо, де перебуває в очікуванні Страшного суду. Тим часом тіло, не залишаючи могили, відчуває всі насолоди раю. Однак, якщо душа була негідною, тіло зазнає страшних мук, а душа повертається на землю, не знаходячи собі спокою, а відтак потрапляє у сьоме коло пекла<sup>32</sup>.

Мері Холдернесс, описуючи поховальну церемонію, вказувала на екстремальні практики, пов'язані з вірою у «неспокійних» померлих. За її спостереженнями, татари вірили, що душі грішників блукають землею упродовж 40 днів. Для того щоб позбавити живих негараздів, спричинених неспокійними душами, слід було розрити могилу й «або вистрелити у мертве тіло, або відсікти небіжчику голову, або виїняти серце»<sup>33</sup>.

Яскравий опис реалізації уявлень про смерть у поховальній обрядовості, сакральне ставлення до місця поховання та особливості формування некрополів залишив М. Бернов, який мав змогу спостерігати за ритуалами під час відвідин Успенського монастиря. Мандрівник нотував: «Схили гір втикані черепками з подібними до гвіздків написами: то татарські цвинтарі, яких настільки багато тому, що у татар могила є святиною і там, де колись була могила, там іншої рити неможна, тому, оскільки кладовище заповнене, ховають на іншому місці»<sup>34</sup>.

Спираючись на власний досвід і оповіді тих, хто тривалий час жив поряд з татарами, М. Бернов детально описав звичай, що супроводжували поховання. Він занотовував, що поховання у татар є цікавим процесом. Вони вірять, що той, хто перед смертю прочитав молитву «немає Бога крім Аллаха», потрапить до раю. Після смерті небіжчику закривають усі отвори, щоб запобігти потраплянню нечистого духа. Омивши тіло, його одягають у саван і кладуть ногами на південь. Для чоловіків, окрім савана, потрібні ще два простирадла, для жінок — п'ять пелен, які кілька разів обкурюють.

Омивання відбувається відповідно до статі: чоловіка миють чоловіки, жінку — жінки. Під час омивання читають молитви з Корану про перехід із земного життя у вічне. Поховання відбувається так: мусульмани моляться п'ять разів на добу, й небіжчика намагаються поховати у години, найближчі до молитви; лише якщо він помер уночі,

його залишають до ранку. Пророк забороняє оплакувати небіжчика. Його несуть на ношах і квапляться, щоб він якнайшвидше постав перед судом Аллаха. Мулла йде за небіжчиком і час від часу голосно промовляє: «Хто цьому небіжчику побажає добра, тому сам Бог дасть добро». На кладовищі, після відспівування, мулла запитує присутніх, чи можуть вони засвідчити непорочність небіжчика. На це надходить ствердна відповідь. Небіжчика кладуть до могили, в якій з лівого боку є ніша, голову опускають донизу, мулла пише біля його голови питання, які прибиває на дощечку й кладе до могили<sup>35</sup>.

Поряд з небіжчиком кладуть хліб, люльку з тютюном, огниво, ставлять кухоль з водою, постійно промовляючи: «Чи зручно тобі? Чи добре тобі?». Коли засипають могилу, мулла, припавши до землі, голосно запитує: «Що ти поробляєш?» і, змінивши голос, сам відповідає: «Сиджу чекаю на ангела-суддю». На питання «Чи задоволений ти своїм похованням?» слідує відповідь: «Задоволений. Однак молись більше за мене; я багато грішив». На подальше запитання: «Чи бачив ти таких і таких? Що вони поробляють?» — відповідь: «Їм ще далеко до блаженства, потрібно молитися за них». Потім, коли всі присутні йдуть, мулла знімає взуття та звертається до покійного: «Не губись перед нечистим» і, отримавши відповідь, стрімголов біжить від могили. Жалоба триває упродовж 40 днів і полягає в тому, що родичі померлого не знімають того одягу, у якому їх застала смерть родича<sup>36</sup>. Ці детальні описи Бернова є винятково цінними для реконструкції поетапної структури погребально-поминальних обрядів татар.

Опис поховальних обрядів у кримських татар, залишений Михайлом Берновим, досить схожий з описом церемонії, що залишив Іван Лепьохін у другій половині 18 ст. Цю подібність можна інтерпретувати як свідчення сталості та унормованості поховально-поминальних обрядів, що органічно поєднали релігійні норми й етнічні звичаї та відтак не зазнали суттєвих змін упродовж століття. Водночас це не виключає можливості запозичення М. Берновим інформації з добре відомого йому твору попередника<sup>37</sup>.

Вірування у потойбічне життя відігравали визначальну роль у поховальних практиках не лише пересічних татар, а й їхніх лідерів — ханів. Символіка ставлення до смерті особливо виразно простежувалася у надгробних написах некрополя у Бахчисараї. Як зазначав Йоган

<sup>32</sup> Народы России. Этнографические очерки. Санкт-Петербург: Издание редакций журнала «Природа и люди». 1878. С. 22.

<sup>33</sup> Holderness, M. *Journey from Riga to the Crimea...* P. 248.

<sup>34</sup> Бернов М.А. Из Одессы пешком по Крыму. Санкт-Петербург: Типография Глазунова, 1896. С. 100-101.

<sup>35</sup> Бернов М. А. Из Одессы пешком по Крыму... С. 101.

<sup>36</sup> Там же. С. 102.

<sup>37</sup> Лепехин И. Дневные записки путешествия академика Ивана Лепехина по разным провинциям Российского государства 1768 и 1769. Ч. I. Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1771. С. 184–186.

Коль, кожна історія смерті та поховання володарів Кримського ханства повнилася унікальним сенсом. Значення цих написів науковцю вдалося з'ясувати завдяки спілкуванню з муллою, який не володів російською мовою. Наведені Й. Кодем інтерпретації є майже унікальними для подорожньої літератури того періоду, адже російські автори, не володіючи татарською мовою, зазвичай не виявляли потреби у поглибленому спілкуванні з «іногородцями» та іновірцями, що перешкоджало з'ясуванню глибинного змісту місцевих мортальних практик.

Німецький дослідник підкреслював, що кожен хан облаштовував свою могилу відповідно до індивідуальної ідеї, що керувала ним. Наприклад, Девлет Герай збудував мавзолей, однак «наказав не перекривати дахом, бо хотів навіть з труни бачити небо — прекрасне місце проживання Бога»<sup>38</sup>. На могилі Тохтамиша, за переказами, було наказано висадити виноградну лозу. У такий спосіб хан прагнув і після смерті принести корисні плоди нащадкам, усвідомлюючи, що за життя не спромігся здійснити багато добрих справ. Селім Герай був похований під дощовим карнизом високого даху мечеті. За словами мулли, він обрав це місце з вірою, що небесна волога, яка капатиме на могилу, зрештою змие його гріхи. Насамкінець, Й. Коль резюмував свої спостереження, висловлюючи захоплення: «Яке ж самопізнання потрібне, щоб відчутти себе таким грішним, як хан Селім!»! А яка піднесена внутрішня душа має бути, щоб відчувати красу неба так глибоко...»<sup>39</sup>.

Син Хаджі Селіма Герая, прагнучи спокутувати гріхи батька, збудував мечеть. На її стіні було розміщено напис: «Ким був Хаджі Селім Герай? Хаджі Селім був найвидатнішим з усіх ханів. Він був Божим героєм! Нехай Бог дарує йому блага вічного життя в нагороду за цю мечеть, яку він збудував з прекрасним сином»<sup>40</sup>.

Уявлення про смерть покладалися і в основу мортальних практик, пов'язаних з обрядом поховання (дженазе). Мандрівники, які відвідували Кримський півострів, неодноразово ставали свідками цих обрядових дій. Тому їхні описи вносилися як до подорожньої літератури, так і до різноманітних довідкових видань. Так, характеризуючи поховальну обрядовість татар, автори видання «Народи Росії» повідомляли, що «Померлого кладуть на стіл ногами у той бік, де Мекка. Потім омивають тіло. Після цього накривають його трьома саванами: один від шиї до колін, інший у весь зріст, а третій кладеться поверх двох нижніх і зав'язується біля голови і ніг. Жінок, крім того, пеленають з голови до ніг; волосся їх розпускають

по боках, а обличчя закривають спеціальним полотном...»<sup>41</sup>. Тут також зазначалося, що «татари довго тіло небіжчика не тримають у помешканні, усього лише 12 годин... Однак, якщо смерть спіткала зранку, то небіжчика ховають увечері, а якщо увечері, то наступного ранку. Небіжчика несуть на кладовище на плечах швидко, зупиняючись лише перед мечетями для читання короткої молитви»<sup>42</sup>. Ці спостереження підкреслюють швидкість поховання та значущість ритуальної чистоти та орієнтації тіла.

Свідком поховальних обрядів став П. Сумароков. Він побачив «бездиханний образ людини зі зв'язаною головою і ногами, з уламком заліза на грудях, з покритим обличчям», у головах якої лежав Коран. За його словами, «за законом магометан дружина і близькі мають право нарікати на долю лише до приходу мулли». Далі П. Сумароков зазначав, що небіжчика не кладуть у труну, а відносять на цвинтар на ношах, і після поховання «ріжуть його баранів, для того щоб роздати їх у школах і бідним» Він також повідомляв, що заможні татари зазвичай заповідали третину грошей мечеті, що витрачалися на утримання духовних осіб, ремонт мостів, фонтанів і милостиню<sup>43</sup>.

Такі пожертви мали назву вакуфи. Цей звичай докладно описав Ф. Федоров. Сам термін він визначив як заповіді помираючих магометан для порятунку душі, на користь мечеті, духовних причетників, за читання молитов над могилою померлих, на користь училищ, для роздачі бідним або паломникам до Мекки. Вакуфи, за його словами, полягали у наявній готівці, речах, помешканнях, крамницях, ділянках землі, прибутки з яких роздавалися за призначенням. Мандрівник зазначав, що на час його подорожі у Криму майже не було жодної, навіть «поганенької дачі», де не було б вакуфів. Найбільший з відомих йому вакуфів був Улукульський (с. Улукуль), поблизу Бахчисарая, переданий одним із ханів, що мав 4 тисячі десятин землі. Усі прибутки від нього заповідалися на користь Бахчисарайського медресе. Вакуфи віддавалися у приватні руки без укладання жодних документів. Після смерті одного розпорядника призначався інший. Найбільший вакуф зазвичай продавався, а гроші витрачалися за призначенням<sup>44</sup>. Опис Ф. Федорова підкреслює глибоко вкорінену традицію благодійності та піклування про громаду, що була невід'ємною частиною мортальних практик кримських татар.

<sup>41</sup> Народы России... С. 22.

<sup>42</sup> Там же.

<sup>43</sup> Сумароков П. И. Досути Крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. Ч. I. Санкт-Петербург, 1803. С. 183–184.

<sup>44</sup> Федоров Ф. А. Крым с Севастополем, Балаклавою и другими его городами. Санкт-Петербург : Типография Эдуарда Веймара, 1855. С. 54–55.

<sup>38</sup> Kohl, J. G. *Reisen in Südrussland*... S. 120.

<sup>39</sup> Ibid. S. 121.

<sup>40</sup> Ibid.

Докладний перебіг обрядових дій, пов'язаних із смертю, описала й М. Холдернесс<sup>45</sup>. Мандрівниця була присутня під час поховання літньої жінки у с. Карагосс. Її свідчення дозволяють зробити висновок про гендерну рівність щодо здійснення мортальних практик, оскільки описана нею послідовність обрядових дій співпадає з ритуалом поховання чоловіків.

Заразом увагу М. Холдернесс привернула цікава деталь, що була змістовним складником дійства. Вона згадувала, що до могили небіжчиці поклали сувої, які мандрівниця назвала «паспортами», написані муллою. За її оповіддю, що залишилася неперевіреною, один із них, в якому було описано характер покійної, клали їй на груди; другий, що слугував своєрідною перепусткою до «воріт Неба», вкладали в руку, інший, який мав натякати «Лукавому, щоб той не турбував кістки істинно віруючої», розміщували над головою<sup>46</sup>.

Мандрівниці було цікаво з'ясувати глибинний зміст цієї частини обряду. Тому вона запитала татарина, чи ці «паспорти» видаються усім небіжчикам, не оминаючи злочинців. Отримавши ствердну відповідь, М. Холдернесс поцікавилася, як можна захищати перед Богом розбійника чи вбивцю. У відповідь вона почула: «Ми віримо, — говорив він, — що жоден з них не такий поганий, що у них не може не знайтися якогось добра, і що душа залишається у пеклі лише до того часу, доки вона не спокутує гріхи, вчинені у цьому житті, або поки Магомет не зробить достатнього заступництва за це»<sup>47</sup>.

Мандрівниця здійснила спробу ознайомитися зі змістом «паспортів». Незаконним способом їй вдалося дістати сувої, які викликали її цікавість. Однак вони були укладені арабською мовою, якою, зрозуміло, вона не володіла. Мері Холдернесс попросила у духовної особи допомоги щодо перекладу, але, віддавши папери, назад не отримала ані самого артефакту, ані перекладу тексту<sup>48</sup>. Це свідчення вказує на труднощі, з якими стикалися європейські дослідники під час спроб розшифрувати місцеві культурні практики, а також на небажання місцевого духовництва розкривати сакральні знання.

Меншою мірою подорожнім була цікава поминальна обрядовість. Тому зазвичай вони уникали детальних описів, обмежуючись загальним змістом. Наприклад, згадувалося, що у день поховання рідні не вживають ані їжі, ані напоїв. Під час поховання жінки читають удома

алкоран<sup>49</sup> і подають милостиню. Мулла за здійснення обряду обдаровують грошима і натурою, зокрема конем або короною. Одяг небіжчика та його Коран віддають татарському пономарю. Поминання полягає в тому, що мулла щоденно, іноді кілька разів на день, читає вдома Коран протягом шести тижнів, так само роздають милостиню. Через три дні мулла, знайомі та родичі запрошуються на обід; цей обряд повторюється на 7-й і 40-й день, а також через рік<sup>50</sup>.

М. Холдернесс описала поминання на річницю, підкресливши важливість колективного поминання та проявів скорботи в громаді: «Татари відзначають річницю смерті своїх рідних, з цієї нагоди всі жінки й дівчата села відвідують могилу. Найближчі родичі читають і моляться біля неї близько години, а інші жінки розташовуються на деякій відстані. Закінчивши молитви, всі сідають разом біля могили, а серед присутніх роздають млинці та смачнющій хліб. Я була присутня на одній з таких церемоній: у покійної жінки залишилося п'ятеро дітей, двоє старших з яких (дівчата чотирнадцяти й шістнадцяти років) висловили велику скорботу з приводу її втрати»<sup>51</sup>.

До мортальних практик татар належать і уявлення про зцілення, яке дарують поховання святих. Зокрема, княгиня Є. Горчакова зазначала, що поблизу Барут-Хане знаходиться татарська святиня Кирк-Азіз (сорок святих). Вона писала: «у печері, що має у довжину й ширину по вісім кроків, знаходиться труна червоного кольору, до неї з ближчих і дальших місць стікаються татари, які мають різні захворювання, у пошуках зцілення»<sup>52</sup>. Це свідчить про сакралізацію певних поховальних місць та їх функціонування як об'єктів паломництва для зцілення.

Описувалися і практики, дивацькі для осіб, не посвячених у сутність ісламу. Наприклад, стверджувалося, що у другій половині 19 ст. багато татар у Криму помирали необрізаними<sup>53</sup>. Різноманітні політичні та військові події попередніх часів унеможливили своєчасне проведення обряду. А у дорослому віці чоловіки його вже уникали, не бажаючи піддаватися цій

<sup>45</sup> Holderness, M. *Journey from Riga to the Crimea...* Рр. 244–247.

<sup>46</sup> Ibid. Р. 247.

<sup>47</sup> Ibid. Р. 248.

<sup>48</sup> Ibid. Р. 247

<sup>49</sup> «Алкоран» — застаріле російське слово, яким позначали «Коран» — священну книгу мусульман.

<sup>50</sup> Народы России... С. 23.

<sup>51</sup> Holderness, M. *Journey from Riga to the Crimea...* Рр. 244–249.

<sup>52</sup> Горчакова Е. Воспоминания о Крыме... С. 89.

<sup>53</sup> В ісламі обряд обрізання передбачав низку обов'язкових дій. Хлопчик має відбутися церемонію у віці від семи днів до 15 років. Обрізанню передувало підстригання волосся, перевірка на знання основних молитов. Хлопчика одягали у святковий одяг зі стрічкою через плече, на якій було написано «це те, що побажав Аллах». Його саджали верхи на коня, верблюда, у візок і везли до факівця.

болючій операції. У такому випадку мулла, ховаючи мусульманина, який помер без виконання такого важливого обряду, «зобов'язаний полати небіжчику на руках і ногах мізинці, для того, щоб на тому світі його було впізнано й прийнято як мусульманина»<sup>54</sup>. Цей аспект обрядовості вказує на адаптаційні механізми та символічні дії, покликані компенсувати невиконані релігійні приписи.

У підсумку зазначимо, що, не претендуючи на комплексну реконструкцію всієї поховально-поминальної обрядовості кримських татар, ми окреслили ключові аспекти фіксації та інтерпретації таких практик у подорожніх нотатках імперської доби. Усні оповіді та ритуальні дії функціонували як потужні символічні простори та зберігали колективну пам'ять. Через свою щоденну або циклічну ритуальність

та використання специфічної символіки вони перетворювалися на несвідомий, проте дієвий механізм зміцнення етнокультурної ідентичності, промовистий акт збереження самотності.

Описи часто формувалися під впливом імперських ідеологій домінування, що проявлялося в упереджених оцінках, спрощеному тлумаченні культурних практик і зневазі до «інших» — неєвропейських, нехристиянських народів. Водночас кримськотатарські моральні практики виявили значну стабільність, що засвідчує схожість описів поховальних обрядів у джерелах, розділених великою часовою дистанцією. Подорожні записки фіксують глибокий символізм, притаманний кримськотатарським поховальним обрядам — від уявлень про потойбічне життя та могильний суд до віри у зцілюючу силу поховань святих, що інтерпретується як свідчення життєздатності етносу, його спроможності консервувати свою самотність всупереч асиміляційним процесам.

<sup>54</sup> Народы России... С. 89.

## REFERENCES

- Billig, M. (1995). *Banal Nationalism*. SAGE Publications London — Thousand Oaks — New Delhi [in English].
- Efimov, A. V. (1993). Opyt rekonstruktsii pogrebnogo obriada krymskikh tatar (po materialam polevikh etnograficheskikh issledovaniy). *Materiali po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii: Sb. nauchn. tr., III*, pp. 198–201 [in Russian].
- Koliastruk, O. A. (2008). Dokumenty osobovoho pokhodzhennia yak dzherela z istorii povsiakdennosti. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 145–153 [in Ukrainian].
- Nalyvaiko, D. (1998). *Ochyma Zakhodu. Retseptsiia Ukrainy v Zakhidnii Yevropi XI-XVIII st.* Kyiv [in Ukrainian].
- Nora, P. (1989). "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire". *Representations. Spring. 26: Special Issue: Memory and CounterMemory*, 7–24 [in English].

Дата надходження до редакції: 17.08.2025 р.

Дата ухвалення до друку: 20.10.2025 р.



Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

**Віталій АНДРЕЄВ,**

доктор історичних наук, професор,  
професор кафедри історії України  
Факультету суспільно-гуманітарних наук  
Київського столичного університету  
імені Бориса Грінченка,  
Київ, Україна

e-mail: v.andriev@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1830-0629>

**Світлана АНДРЕЄВА,**

кандидатка історичних наук, доцентка,  
доцентка кафедри всесвітньої історії  
Факультету суспільно-гуманітарних наук  
Київського столичного університету  
імені Бориса Грінченка,  
Київ, Україна

e-mail: ss.andrieva@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6082-064X>

**Микита ПРИГОДА,**

аспірант кафедри історії України  
Факультету суспільно-гуманітарних наук  
Київського столичного університету  
імені Бориса Грінченка,  
Київ, Україна

e-mail: m.pryhoda.asp@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-0038-3788>

**Vitaliy ANDRYEYEV,**

Doctor of History, Professor,  
Professor at the Department  
of History of Ukraine,  
Faculty of Social Sciences and Humanities,  
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,  
Kyiv, Ukraine

**Svitlana ANDRYEYeva,**

PhD in History, Associate Professor,  
Associate Professor  
at the Department of World History,  
Faculty of Social Sciences and Humanities,  
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan  
University,  
Kyiv, Ukraine

**Mykyta PRYHODA**

PhD Student,  
Department of History of Ukraine,  
Faculty of Social Sciences and Humanities,  
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan  
University,  
Kyiv, Ukraine

## «Reisen bildet»<sup>1</sup> як соціокультурний феномен Західної Європи кінця 19 ст.

Стаття розглядає західноєвропейський соціокультурний феномен кінця 19 ст. — подорожування та туризм. У цей час відбулося інституціональне оформлення туризму, поява інфраструктури й візуальних практик масової мобільності, а також загострення культурної дихотомії між «туристом» і «мандрівником». Застосування терміна «Reisen bildet» як дослідницького інструментарію відбиває здатність подорожі одночасно виступати як простором індивідуального самовиховання, так і суспільної легітимації масового туризму. На основі досліджень Дж. Буззарда, Е. Зулоу, В. Стоу, Х. Шпode, Р. Гахтмана та інших висвітлено особливості співіснування індивідуальних форм мандрівництва із масовим туризмом. Зростання значення дозвілля в житті середнього класу й робітників, формування колективних моделей відпочинку, поширення комерційних форм мобільності водночас супроводжувалося прагненням зберегти простір для індивідуальної свободи й культурного самовиховання. У висновках підкреслено, що поєднання індивідуальної свободи й колективної уніфікації становить головну амбівалентність подорожування як соціокультурного феномену кінця 19 ст., де подорож виступала соціально схваленим ритуалом, який формував нову європейську культуру мобільності, окреслював місце людини в модерному світі та водночас поєднував її прагнення до особистісного пізнання з викликами глобалізації.

**Ключові слова:** мандрівництво, турист, масовий туризм, соціокультурний феномен, «Reisen bildet», нішохідні подорожі.

<sup>1</sup> Вислів «Reisen bildet» (з німецької — «подорожі формують») — афоризм, що фіксує уявлення про індивідуальні та колективні подорожі як освітній та виховний досвід.

## «Reisen bildet»<sup>2</sup> as a Sociocultural Phenomenon in Western Europe at the End of the Nineteenth Century

The article examines travel and tourism in Western Europe at the end of the nineteenth century as a socio-cultural phenomenon. The relevance of this topic lies in the fact that this period witnessed the institutionalization of tourism, the emergence of infrastructure and visual practices of mass mobility, and the intensification of the cultural dichotomy between the “tourist” and the “traveller”. The aim of the study is to identify the features of opposition and interaction between individual travel and organized tourism, as well as to interpret their role in shaping the European culture of mobility in the late modern era, when elite travel gradually gave way to the industry of mass tourism. The novelty of the study consists in applying the concept of the “socio-cultural phenomenon” to tourism at the end of the nineteenth century. This approach makes it possible to capture tourism not only as an economic or institutional reality but also as an element of broader civilizational, social, and cultural change in Western Europe. The article also employs the widely circulating aphorism «Reisen bildet» (“Travel educates”) as an analytical tool: its semantic openness reflected the capacity of travel to serve simultaneously as a sphere of individual self-education and as a form of public legitimation for standardized mass tourism. Drawing on the works of James Buzard, Eric Zuelow, William Stowe, Hasso Spode, Rüdiger Hachtmann and others, the study demonstrates how pedestrian journeys, student excursions, mountaineering, and other individual practices coexisted with commercialized forms of collective tourism. Particular attention is given to the expansion of leisure in the lives of the middle class and workers, the formation of collective models of recreation, and the spread of commercial mobility. At the same time, these developments were accompanied by attempts to preserve a space for personal freedom and cultural self-formation. The article concludes that the combination of individual autonomy and collective standardization constitutes the key ambivalence of travel as a socio-cultural phenomenon of the late nineteenth century. Travel functioned as a socially approved ritual, shaping a new European culture of mobility, defining the individual's place within the modern world, and reconciling personal aspirations for self-discovery with the challenges of globalization.

**Keywords:** travel, tourist, mass tourism, socio-cultural phenomenon, «Reisen bildet», pedestrian journeys.

Остання третина 19 ст. традиційно вважається часом радикальних модернізаційних зрушень у Західній Європі. Індустріалізація, урбанізація, економічне зростання, лібералізація політичного життя, розвиток транспортної та туристичної інфраструктури, виникнення великих колоніальних імперій, які не лише підкорювали, але й вивчали найвіддаленіші куточки планети, створення єдиного світового економічного простору призвели до появи нових форм масової культури та істотно розширили світогляд людини пізньомодерної доби<sup>3</sup>.

Дозвілля, яке ще на початку століття залишалося привілеєм заможних, дедалі виразніше оформлювалося як структурний елемент життя середнього класу з його матеріальними можливостями та інтелектуальними потребами. У цьому контексті особливе місце посідало подорожування, що слугувало не лише засобом переміщення чи пізнання, а й виступало маркером

соціальної приналежності, інструментом культурної самоідентифікації та важливою складовою «індустрії дозвілля».

Зміна суспільних функцій подорожування поступово перетворила мандрівництво на стихійне явище, відоме в науковому дискурсі як «масовий туризм». Його витoki часто пов'язують із феноменом «Гранд-туру» — тривалої освітньої мандрівки, яка у 18 ст. вважалася необхідним етапом формування молоді аристократії. Такі мандрівки поєднували культурне пізнання з елементами лікування, розваг чи навіть пошуку шлюбних союзів та водночас слугували показовим символом соціального статусу. До того ж, популярність маршрутів до Італії та античних міст Середземномор'я відбивала орієнтацію на класичну спадщину як основу європейської культури<sup>4</sup>.

Якщо у 18 — на початку 19 ст. мандрівка сприймалася передусім як індивідуальна освітня практика, пов'язана з ідеалом культурного

<sup>2</sup> The phrase «Reisen bildet» (German for “travel educates” or “travel forms”) was widespread in the second half of the nineteenth century as an aphorism reflecting the perception of both individual and collective journeys as educational and formative experiences.

<sup>3</sup> Андреев В., Андреева С., Каряка О. Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: подорож Іспанією та Алжиром (Частина I. Іспанія. Листопад 1893 р. — лютий 1894 р.). *Київські історичні студії*. 2021. № 2(13). С. 59.

<sup>4</sup> Андреев В., Андреева, С., Жданов, В. Античні пам'ятки Анатолії як туристичні атракції: від поодиноких мандрівок до масового туризму (друга половина XIX — початок XX століття). *Temporis filia veritas. Monographie collective à l'occasion du 100e anniversaire de l'historien français Jacques Le Goff* / edit. I. Sribniak, D. Hryn. Paris-Warszawa: Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre, 2024. P. 46. URL: [https://fshn.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/kaf\\_vi/Temporis\\_filia\\_veritas\\_2024.pdf](https://fshn.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/kaf_vi/Temporis_filia_veritas_2024.pdf)

самовиховання (нім. — *Bildung*) та традицією освітніх подорожей, у другій половині століття цей процес дедалі частіше набуває рис стандартизованого, масового й комерційного явища. Ця зміна культурних моделей особливо виразно виявилася в протиставленні: турист як споживач організованого дозвілля та мандрівник як носій традиції особистісного пошуку й культурного розвитку. Таке розмежування не лише формувало ієрархії культурних смаків, а й відображало ширші процеси модернізації — від транспортних революцій до поширення нових масових медіа, які визначали культуру європейських подорожей.

Популярність пізньомодерного подорожування пояснюється не лише активними глобалізаційними процесами й зростанням доступності поїздок, а й пробудженням загального інтересу до історії, традицій і природи. Якщо для буржуазії подорож ставало ознакою культурного престижу й належності до «модерного» способу життя та претензій на елітарність, то для середнього класу й робітничих верств — хороший спосіб долучитися до символічних практик, що раніше вважалися важкодоступними. Суспільний запит на подорожування стимулював індивідуальні та колективні форми мобільності, поєднуючи освітні, рекреаційні та репрезентативні функції. Саме в цій багатофункціональності мандрування і криється його феноменальний характер.

Значного поширення в німецькомовному середовищі досліджуваного періоду набув вислів «Reisen bildet» (укр. — «подорожі формують»). Його використання в пресі, приватному листуванні та альбомних записах засвідчує популярність і риторичну привабливість, а також ілюструє важливість подорожування в житті тогочасного європейського суспільства. Так, у 1868 р. німецький письменник Теодор Фонтане в листі до сина зазначав: «Reisen bildet und giebt Erfahrungen» (укр. — «Подорожі формують і дають досвід»). Німецький публіцист Юліус Штінде 1888 р. залишив у віденському альбомі запис: «Man sagt: Reisen bildet» (укр. — «Кажуть: подорожі формують»). Паралельно афоризм фіксується в довідковій літературі: у «Deutsches Wörterbuch» він подається як усталена приказка, що також засвідчує його широке побутування. Окремі регіональні газети другої половини 19 ст. також вживали «Reisen bildet», використовуючи його як універсальне пояснення користі подорожей<sup>5</sup>.

<sup>5</sup> Fontane T., Kotzebue A. Zwei deutsche Dichternachlässe. Manuskripte und Briefe sowie ausgewählte Autographen: Versteigerung 9. Oktober 1933 (Katalog Nr. 35). Berlin, 1933. 130 S. DOI: <https://doi.org/10.11588/diglit.11967>; Stinde J. Eintrag im Max-Kalbeck-Album. *Max Kalbeck Album: Transcriptions, Translations, Commentary*. American Brahms Society, 2022. URL: <https://americanbrahmssociety.org/wp-content/uploads/2022/01/Max-Kalbeck-Album-transcriptions-translations-commentary.pdf>; Heyne M. Deutsches Wörterbuch. Leipzig: Hirzel, 1890. S. 83. URL: <https://archive.org/details/deutscheswrter03heyneuoft>

Завдяки гнучкості інтерпретацій афоризм вдало відображав інтереси як мандрівників, так і туристів. Для перших він утверджував традиційне уявлення про подорож як шлях самопізнання та духовного формування, тоді як для других — легітимізував нові форми дозвілля, натхненні не лише розважальною метою, а й певною «користю». Завдяки такому дуалізму вислів є наочним прикладом усвідомлення подорожування як соціокультурного феномену кінця 19 ст. — простору, де взаємодіяли й протидіяли два різні світи: туризм як інституціоналізоване дозвілля та мандрівництво як форма індивідуального пошуку (рис. 1).



Рис. 1. Газетний заголовок «Mit Gott für das Wahre, Schöne und Gute — Reisen bildet, Reisen gesundet» (укр. — З Богом за істинне, прекрасне і добре — подорожі формують, подорожі оздоровлюють)<sup>6</sup>

Сучасні дослідження історії мобільності зосереджуються як на індивідуальних практиках мандрівництва, так і на становленні масового туризму. У працях В. Кашуби<sup>7</sup>, Р. Елькара<sup>8</sup> та Й. Літшела<sup>9</sup> підкреслено значення пішої та інтелектуальної подорожі як простору особистісного формування. Дж. Буззард<sup>10</sup> і В. Стоу<sup>11</sup> розкрили куль-

<sup>6</sup> *Cur und Bade-Zeitung* "Hygiea" 1890. December 4. №25. S. 1. URL: [https://goobi-viewer.univie.ac.at/viewer/api/v1/records/AC16818178\\_1890005025/files/images/AC16818178\\_1890005025-0001.tif/full.pdf?divID=LOG\\_0003](https://goobi-viewer.univie.ac.at/viewer/api/v1/records/AC16818178_1890005025/files/images/AC16818178_1890005025-0001.tif/full.pdf?divID=LOG_0003)

<sup>7</sup> Kaschuba W. Die Fußreise: von der Arbeitswanderung zur bürgerlichen Bildungsbewegung. *Reisekultur: von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus* / hrsg. von H. Bausinger, K. Beyer, W. Griep. München: Beck, 1991. S. 165–174.

<sup>8</sup> Elkar R. S. Auf der Walz — Handwerkerreisen. *Reisekultur: von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus* / hrsg. von H. Bausinger, K. Beyer, W. Griep. München: Beck, 1991. S. 57–62.

<sup>9</sup> Litschel J. Rückzug und Freiheit. Der Wald als Raum für Muße in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts: Kontexte, Rahmenbedingungen und Formen einer spezifischen Waldwahrnehmung: Diss. zur Erlangung der Doktorwürde / Albert-Ludwigs-Universität Freiburg i. Brsg., 2022. 412 S. URL: [https://freidok.uni-freiburg.de/files/226251/Ls4wwxKsUNQX\\_QRU/Litschel+Johannes\\_Rueckzug-Freiheit\\_Wald-Musse-final.pdf](https://freidok.uni-freiburg.de/files/226251/Ls4wwxKsUNQX_QRU/Litschel+Johannes_Rueckzug-Freiheit_Wald-Musse-final.pdf)

<sup>10</sup> Buzard, J. (1993). *The Beaten Track: European Tourism, Literature, and the Ways to "Culture", 1800–1918*. Oxford: Clarendon Press, 357 p. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198122760.001.0001>

<sup>11</sup> Stowe, W. (2017). *Going Aboard: European travel in nineteenth-century American culture*. Princeton: Princeton University Press, 256 p.

турні та риторичні аспекти протиставлення образу «мандрівника» й «туриста». Натомість Р. Гахтманн<sup>12</sup>, Е. Зулоу<sup>13</sup> і Ш. Льюфгрєн<sup>14</sup> інтерпретували «туризм» як індустрію модерності, пов'язану з інституціоналізацією дозвілля та появою нових моделей відпочинку. В. Шивельбуш<sup>15</sup>, Х. Шпode<sup>16</sup> й В. Грос<sup>17</sup> акцентували на ролі транспорту, путівників і соціальних рухів у формуванні нової культури подорожування.

Попри широту сучасних студій, опозиція «турист — мандрівник» залишається недостатньо осмисленою. Взаємодія та протиставлення цих понять уособлювали напруження між модернізаційними процесами й культурними традиціями. Туризм кінця 19 ст. був не тільки розвинутою «індустрією відпочинку» чи економічним сектором, а й виступав індикатором ширших соціальних змін: зростання ролі середнього класу, демократизації дозвілля, посилення гендерної рівності. Мандрівництво ж, хоч і втратило домінуючу роль освітньої подорожі, зберігало значення індивідуального пошуку й культурної автономії. Саме в цьому полі напрути формувалася нова європейська культура мобільності, де вислів «Reisen bildet» водночас апелював до гуманістичної традиції та легітимував нові, стандартизовані форми подорожі.

Метою статті є визначення особливостей опозиції та взаємодії індивідуального мандрівництва й організованого туризму, а також осмислення їх значення для формування європейської культури мобільності пізньомодерної доби як переходу від елітарних подорожей до масового туризму. Завданнями дослідження є обґрунтування використання афоризму «Reisen bildet» як аналітичного інструментарію щодо розвитку масового туризму у Західній Європі у другій половині 19 ст. і розгляд того, як саме подорожування та масовий туризм унаочнюють цінності доби.

<sup>12</sup> Hachtmann, R. (2010). *Tourismus und Tourismusgeschichte. Docupedia-Zeitgeschichte*. URL: [http://docupedia.de/zg/hachtmann\\_tourismusgeschichte\\_v1\\_de\\_2010](http://docupedia.de/zg/hachtmann_tourismusgeschichte_v1_de_2010)

<sup>13</sup> Zuelow, E. G. E. (2016). *A History of Modern Tourism*. London: Palgrave Macmillan, 297 p. DOI: 10.1007/978-0-230-36966-5

<sup>14</sup> Löfgren, O. (1999). *On Holiday: A History of Vacationing*. Berkeley: University of California Press, 320 p.

<sup>15</sup> Schivelbusch, W. (1986). *The Railway Journey: The industrialization of the time and space in the nineteenth century*. Berkley: University of California Press, 1986. 248 p.

<sup>16</sup> Spode H. *Historische Tourismusforschung. Handbuch zur Tourismuswissenschaft* / hrsg. H. Hahn, J. Kagelman. München: Quintessenz Mchn, 1993. P. 27–29; Spode H. *Wie die Deutschen «Reiseweltmeister» wurden. Eine Einführung in die Tourismusgeschichte*. Meiningen: Resch-Druck GmbH, 2003. 160 S.

<sup>17</sup> Gross K. D. *Sozial Wandern: zur Geschichte eines Kernkonzepts der Naturefreunde*. Naturefreunde Geschichte. 2019. 26 S. URL: <https://www.researchgate.net/publication/360835965>

Упродовж другої половини 19 ст., подорожування дедалі частіше набувало форм колективного дозвілля. Цей процес став невід'ємною частиною соціальних і культурних зрушень, пов'язаних з технічним прогресом, глобалізацією та соціально-політичним розвитком. Своєрідним маркером цих змін стало поступове закріплення оплачуваної відпустки. Так, у Франції відповідні норми з'явилися у 1850-х рр. для державних службовців, у Німеччині — з 1873 р. для окремих категорій робітників<sup>18</sup>. Залишивши межі приватного й індивідуального досвіду, подорожування, як упорядкована суспільна практика, трансформувалась у відносно новий соціокультурний феномен — туризм.

Попри відсутність однастайності у визначенні поняття, туризм кінця 19 ст. можна розглядати як організовану форму подорожування, що відокремилася від традиційних індивідуальних мандрів і поступово набула масового характеру. На відміну від освітніх чи професійних мандрівок попередніх епох, туризм цього часу пов'язувався з розвитком транспортної та готельної інфраструктури, комерційною організацією дозвілля та зростанням ролі середнього класу. Саме тому історики розглядають його не лише як культурну практику, а і як соціально-економічний феномен модерності<sup>19</sup>.

Окремі дослідники наголошують, що для 19 ст. важливо розрізняти «індустріалізований масовий туризм» та його менш формалізовані форми. Масовий туризм пов'язувався з технологічними здобутками індустріальної доби — паровим транспортом, готельною інфраструктурою, появою туроператорів тощо. Водночас поруч із ним існував «неіндустріалізований» туризм — індивідуальні мандрівки, студентські походи, локальні поїздки, які зберігали більш стихійний і традиційний характер. Саме ця подвійність дозволяє говорити про співіснування індустріальних і неіндустріальних форм мобільності. Таким чином, термін «масовий туризм» у вузькому розумінні використовується для позначення заздалегідь запланованих турів для соціальних груп, які подорожують разом зі схожими цілями (відпочинок, огляд визначних пам'яток тощо), як правило, ця подорож супроводжується професійною організацією<sup>20</sup>.

Згідно з дослідженнями Р. Гахтмана, початок доби масового туризму традиційно пов'язують

<sup>18</sup> У німецькій соціальній історії, у дослідженнях Е. Гобсбаума та Й. Коки, наголошується, що приблизно у 1870–1890 рр. відбувається диференціація робітничого світу: частина залишається близькою до ремісничих і «традиційних» практик, тоді як інша група — фабричні робітники — стає ядром політизованого пролетаріату.

<sup>19</sup> Buzard, J. *The Beaten Track...* pp. 18–80; Zuelow, E. G. E. *A History of Modern...* pp. 91–112.

<sup>20</sup> Sezgin, E., & Yolal, M. (2012). *Golden Age of Mass Tourism: Its History and Development. Visions for Global Tourism Industry: Creating and Sustaining Competitive Strategies*. Rijeka: InTech, 2012, pp. 73–90. DOI: 10.5772/38638.

з розвитком залізниці, яка на довгий час посіла місце основного виду транспорту. Скасування внутрішніх кордонів, зокрема в Німеччині та Італії, також посилювало поштовх для розвитку масового туризму. Однак, маючи на те вагомі підстави, зародження туризму як окремого від мандрівництва явища ще з середини 18 ст.<sup>21</sup> можна також пов'язувати з появою перших британських морських курортів.

Водночас саме «транспортна революція» заклала основний поштовх до інституціоналізації та перетворення туризму на масове явище. Створення щільної залізничної мережі на європейському континенті призвело до того, що до 1870-х рр. головні маршрути з'єднували всі великі міста від Лондона й Парижа до Відня та Берліна. Як наголошує В. Шивельбуш, залізниця не лише пришвидшила пересування, а й змінила саму оптику подорожі — ландшафт постав як «панорама за вікном», дорога втратила непередбачуваність, а подорожуючий дедалі більше підпорядковувався ритму розкладу. Якщо мандрівки кінця 18 — початку 19 ст. ґрунтувалися на послідовності відчуттів і зорових вражень, то тепер дорога редукувалася до панорами, яка відкривалася за вікном. Р. Емерсон зазначає, що між Нью-Йорком і Філадельфією міста видавалися «наче картинки на стіні», які можна було споглядати, не відриваючись від читання роману. Дослідник підкреслював, що залізнична подорож позбавила тіло від «роботи шляху», а мандрівник став пасивним глядачем, ландшафт — видовищем. Така візуалізація простору не лише уніфікувала досвід подорожі, але й сприяла формуванню нової масової культури мобільності<sup>22</sup>.

Доступність також стала не менш значущим аргументом: розвиток залізниць супроводжувався суттєвим здешевленням поїздок у порівнянні з традиційними формами пересування на кшталт диліжансів, що зробило подорожі доступними для середніх верств. Таким чином залізниця фактично демократизувала саму можливість подорожі<sup>23</sup>.

Не менш важливим чинником розвитку туризму в останній третині 19 ст. стало поширення пароплавства. Парові лайнери забезпечили регулярні маршрути не лише до середземноморських курортів — Ніцци, Канн, Амальфі чи Дубровника, а й до норвезьких фіордів, Атлантичного узбережжя та колоніальних портів Північної Африки й Азії. Американський дослідник туризму Е. Зулоу підкреслює, що у другій половині 19 ст. великі пароплавні компанії дедалі

активніше пропонували комплексні умови для мандрівників — морський переїзд поєднувався з проживанням у готелях і організованими екскурсіями, заздалегідь узгодженими з місцевими агентами. Великі судноплавні компанії, зокрема «Hamburg-Amerikanische Packetfahrt-Actien-Gesellschaft» (HAPAG) та «Norddeutscher Lloyd», запровадили регулярні рейси, що з'єднували європейські порти з Атлантикою, Середземномор'ям і Скандинавією. Характерно, що трансатлантичні лайнери поєднували різні соціальні світи: третій клас призначався для емігрантів, а перший рекламувався як простір комфорту й туристичного дозвілля. Символічним моментом став 1891 р., коли HAPAG організувала перший у світі круїз на борту «Augusta Victoria». Ця подорож, що проходила через Алжир, Єгипет, Палестину й Константинополь, стартувала як комерційний експеримент у «мертвий сезон» трансатлантичних рейсів, але саме вона започаткувала сучасну модель морських круїзів<sup>24</sup>. «Доступність» таких атракцій чудово ілюструє вартість: для згаданого круїзу ціна квитка становила від 1600 до 2400 німецьких марок, у той час як середня річна зарплата німецького робітника становила близько 750 марок<sup>25</sup> (рис. 2).



Рис. 2. Реклама 50-денного круїзу на борту пароплава «Augustina Victoria»

<sup>21</sup> Hachtmann R. Tourismus und...

<sup>22</sup> Schivelbusch, W. *The Railway Journey...* pp. 52–85.

<sup>23</sup> Aldcroft, D. (1992). *The Railway Age*. In: A. Digby, C. Feinstein, D. Jenkins (Eds) *New Directions in Economic and Social History*, London: Palgrave, pp. 64–80. DOI: [https://doi.org/10.1007/978-1-349-22448-7\\_6](https://doi.org/10.1007/978-1-349-22448-7_6)

<sup>24</sup> Zuelow, E. G. E. *A History of Modern ...* pp. 99–102; Stowe, W. *Going Aboard...* pp. 16–29.

<sup>25</sup> *Exkursion nach Italien und dem Orient. Neues Tagblatt*. 1890. November 30. № 281. S. 12. URL: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/newspaper/item/XPJOUICSMFJRFTEJ4543H5BTMLMA7XLC?query=Augusta%20Victoria&issuepage=12>

Розвиток організованих подорожей також став вагомим кроком у ході трансформації мобільності кінця 19 ст. Піонером у цій сфері традиційно вважають Томаса Кука — підприємця, який ще з 1840-х р. розпочав організацію колективних поїздок для членів руху тверезості, а згодом поширив свою діяльність на загальний ринок дозвілля. З 1870-х рр. його компанія «Thomas Cook & Sohn» пропонувала комплексні «пекидж-тури» — готові маршрути, що включали залізничні квитки, проживання, харчування та екскурсії. Особливо популярними стали організовані тури до Швейцарії та на всесвітні виставки, а також перші «паломницькі» подорожі до Єгипту й Палестини. Е. Зулоу наголошує, що туристичні путівники, література, пов'язана з подорожами й здоров'ям, художня література й навіть ілюстративна кореспонденція допомагали визначати «туристичну» поведінку і розуміння побаченого<sup>26</sup>. Так, для реклами своїх турів Т. Кук зазвичай використовував афіші та серію «Cook's Traveller's Handbooks», що значно спрощувало формування уявлення про «правильні» маршрути в пересічного туриста й водночас привертало увагу бажаючих отримати нові враження та ознайомитись з різноманітністю історичною спадщиною європейського континенту.

Досить часто рекламні матеріали пароплавних компаній цілеспрямовано гіперболізували образи курортних регіонів задля привернення уваги нових клієнтів, зображуючи мальовничі пейзажі та оповідаючи пригодницькі історії. Так формувалася візуальний канон «далекої екзотики», широко популяризований в європейському суспільстві на зламі століть<sup>27</sup>.

Окрему й досить важливу роль у процесі організації масового туризму відігравали трансатлантичні рейси. Подорож океанськими лайнерами стала не лише технічним досягненням, а й культурним символом модерності: перетин Атлантики з Нью-Йорка до Ліверпуля чи Гавра перетворювався на подію, що поєднувала практику міграції та нову форму дозвілля<sup>28</sup>. У такий спосіб водний транспорт розширив горизонти європейського туризму, зробивши його не лише внутрішньоконтинентальним, а й глобальним явищем.

Отже, загальний розвиток транспорту уможливив не лише відносно швидкі поїздки, а й сприяв формуванню нових моделей колективного досвіду, що формувались як частина значно ширших соціальних трансформацій. Безумовно, залізниця та водний транспорт

зміogli «дисциплінувати» подорож, підпорядковуючи її розкладу й тарифам, але в той же час відкрили для людини небачені раніше масштаби мобільності. Відтепер мандрівка перетворювалася на більш доступну практику, стаючи особливим типом суспільного досвіду, що поєднував економічні, культурні та символічні аспекти пізньомодерної доби.

Передбачуваність і стандартизація подорожування в останній третині 19 ст. істотно посилювалися завдяки появі туристичних путівників. Останні не лише надавали довідкову інформацію, а й фактично нормували сам досвід мандрівки — визначали маршрути, тривалість зупинок, рекомендовані готелі та навіть «правильні» точки для огляду пам'яток і обов'язковий набір речей для поїздки. Таким чином, поряд із залізницею й пароплаванням, що забезпечували технічну основу мобільності, саме путівники створювали інформаційну інфраструктуру туризму.

Найбільшу популярність й поширення серед путівників мали серії К. Бедекера та Дж. Мюррея. Обидві фактично формували своєрідний «канон подорожі», рекомендували, які пам'ятки відвідати, які готелі обрати, яким чином організувати маршрут, а подекуди навіть — скільки часу відвести на огляд. Так, у виданні «Baedeker's Rhine» Кельнському собору відводилося лише близько 30 хвилин, тоді як на Лувр варто відвести «не менше пів дня». Такі вказівки створювали часові межі сприйняття та перетворювали індивідуальний вибір на стандартизований сценарій<sup>29</sup>. Дж. Мюррей у передмові до своїх «Handbook for Travellers» прямо зазначав, що його мета — економити час і гроші мандрівників, спрямовуючи їх увагу на головне. На думку німецького дослідника Х. Шпode, такі інструкції виконували дисциплінарну функцію: не лише орієнтували, а й уніфікували поведінку мандрівників<sup>30</sup>. Поряд із цими серіями поширення набули французькі «Guides Joanne» (згодом — «Guides Bleus»), а наприкінці століття з'явився «Michelin Guide», де акцент поступово зміщувався в бік автомобільних маршрутів.

Інший вимір стандартизації мобільності представляли «Bradshaw's Railway Guides» — путівники, за допомогою яких читач міг ознайомитись з детальними розкладами потягів і маршрутами із позначенням кожної пересадки, адресами готелів і даними щодо іншої корисної туристичної

<sup>26</sup> Zuelow, E. G. E. *A History of Modern...* pp. 75.

<sup>27</sup> Grohnert R. Sehnsuchtsfläche Plakat: Bilder für das Reisen. *Ferne Länder, Ferne Zeiten: Sehnsuchtsfläche Plakat* / hrsg. von Museum Folkwang. Essen, Göttingen: Steidl, 2024. S. 10–11.

<sup>28</sup> Stowe, W. *Going Aboard...* Pp. 45–49.

<sup>29</sup> Gyr U. Geschichte des Tourismus: Strukturen auf dem Weg zur Moderne. In: Europäische Geschichte Online (EGO). hrsg. vom Institut für Europäische Geschichte (IEG). Mainz, 03.12.2010. URL: <http://www.ieg-ego.eu/de/threads/europa-unterwegs/tourismus/ueli-gyr-geschichte-des-tourismus>; Baedeker, K. (1864). *A Handbook for Travellers on the Rhine from Holland to Switzerland*. Coblenz, pp. 28–29. URL: <https://archive.org/details/handbookfortrave00karl/mode/2up>

<sup>30</sup> Spode H. *Wie die Deutschen...* 160 S.

інфраструктури. Фактично це диктувало ритм подорожі: відтепер турист не планував маршрут самостійно, а підпорядковувався розкладу. Якщо К. Бедекер і Дж. Мюррей задавали культурний зміст мандрівки — на що дивитися і як оцінювати, то Bradshaw визначав, як і коли їхати та, власне, де зупинитися. Разом ці видання створювали інформаційну інфраструктуру модерного туризму, де культурні норми вдало поєднувалися з технічною організацією пересування.

Безумовно, розвиток масового туризму був неможливий без нових форм реклами в засобах масової інформації, які формували уявлення про маршрути й пам'ятки ще до того, як подорож розпочиналася. Р. Гахтманн доводить, що, починаючи з другої половини 19 ст., туризм став однією з перших сфер економіки, де реклама стала застосовуватися систематично. Готелі, транспортні компанії та туристичні агентства активно використовували афіші, плакати, ілюстровані проспекти й буклети як засіб залучення клієнтів<sup>31</sup>.

Туристичний плакат із мальовничими видами Альп, ідеалізованими курортними пляжами чи образами щасливих відпочивальників виконував не тільки інформативну, а й емоційну функцію, формуючи очікування та уодноманітнюючи уявлення про відпочинок. Художники, які створювали ці плакати, здебільшого особисто ніколи не відвідували місць, що зображували. Спіралися переважно на уяву й видавали бажане за дійсне, нерідко вдаючись до гіперболізації: природа поставала як ідеалізований пейзаж, спорт — як видовищне дійство, жіночі образи — як виключно яскраві та елегантні. У підсумку такі візуальні образи відбивали радше соціальні фантазії цільової аудиторії, ніж реальний досвід подорожі<sup>32</sup>. Візуальна стандартизація подорожування посилювалася завдяки ілюстрованим журналам, які поширювали своєрідний «каталог вражень». Фотографії та гравюри з видами швейцарських гір, італійських міст чи французьких курортів формували очікування туристів. У німецькій «*Illustrierte Zeitung*», британському «*The Graphic*» і інших виданнях регулярно публікувалися нариси й замальовки з «мандрівних» місцевостей, що перетворювали географічно віддалені простори на впізнавані образи для широкої публіки.

Особливе місце в цьому візуальному середовищі посідали поштівки, які в 1890-х рр. набули масового поширення. Вони виконували кілька функцій: сувенір, засіб комунікації з рідними й водночас елемент колективної пам'яті про подорож. Листівки задавали «правильні» ракурси для споглядання пам'яток і пейзажів, формуючи

канонічний образ Європи — Колізей, Монблан, Рига чи набережна Ніцци відтворювалися мільйонами копій<sup>33</sup>. Цікаві спостереження робить і О. Льофгрен, який показує, що поштівки були важливим інструментом уніфікації візуального досвіду й закріплювали уявлення про «правильний» відпочинок<sup>34</sup>.

Урбаністичний простір у другій половині 19 ст. також постає однією з ключових сцен розвитку туризму. Париж, Відень, Берлін, Лондон та інші ключові європейські міста не лише приваблювали музейними колекціями й архітектурними панорамами, а й продавали свій імідж через привабливу архітектуру й зручну інфраструктуру. Відвідування опери, прогулянка освітленими проспектами, участь у міських святкуваннях перетворювалися на елементи буржуазного стилю життя<sup>35</sup>. Важливим каталізатором цієї міської культури атракцій стали й всесвітні виставки, де павільйони, офіційні каталоги, кольорові афіші та путівники виробляли нову іконографію міста як туристичного об'єкта й нормували практики відвідування — від рекомендованих маршрутів до визначених локацій огляду. Так виставкові простори поєднували реальну мобільність із символічним подорожуванням у межах міста, водночас уніфікуючи очікування щодо дозвілля.

Культурна географія туризму до кінця століття зазнає виразного урізноманітнення, а морські узбережжя стають одним із найбільш популярних напрямів. Так, якщо ще у 18 ст. поїздки до моря мали передусім терапевтичний сенс, то з останньої третини 19 ст. вони перетворюються на масовий формат відпочинку. У цей час остаточно утверджується нова модель відпочинку — *seaside vacation* (укр. — морський відпочинок), тісно пов'язана з розвитком курортних готелів. У Брайтоні вже з 1864 р. функціонував «*Grand Hotel*», який рекламував себе як найпрестижніший на британському узбережжі. В Остенде (Бельгія) такий готель став частиною курортного комплексу з казино, театром і критим променадом, де відпочинок поєднувався зі світським дозвіллям. У Ніцці наприкінці століття діяли десятки готелів класу «*grand*», які пропонували не лише кімнати, а й цілі пакети з харчуванням, вечірніми концертами й доступом до пляжу. Швейцарські курорти теж формували власну модель: «*Kulm Hotel*» у Сент-Моріці чи «*Grandhotel Belvédère*» у Давосі поєднували традиційний літній відпочинок із новими

<sup>31</sup> Hachtmann, R. *Tourismus und...*

<sup>32</sup> Grohnert, R. *Sehnsuchtsfläche Plakat...* S. 10–11.

<sup>33</sup> Koschar, R. (1998). What Ought to Be Seen: Tourists' Guidebooks and National Identities in Modern Germany and Europe. *Journal of Contemporary History*, pp. 323–340.

<sup>34</sup> Löfgren, O. *On Holiday...* pp. 81–90.

<sup>35</sup> Hobsbawm, E. J. (1989). *The Age of Empire, 1875–1914*. New-York: Vintage Books, 1989. 452 p.

зимовими практиками — катанням на санках і лижах, що перетворювали гори на цілорічний туристичний простір. Так саме курортні готелі наприкінці 19 ст. створили уодноманітний досвід дозвілля — від архітектурного стилю будівель до розкладу світських заходів, вони уніфікували «правильний» спосіб відпочинку й закріпили «seaside vacation» як ознаку буржуазного стилю життя<sup>36</sup>.

Важливим аспектом у процесі розвитку масового туризму кінця 19 ст. стало захоплення освіченої публіки археологічними пам'ятками Італії та античних міст Малої Азії, що прискорило відкриття нових напрямів подорожування. Розкопки Ефеса, Пергама або ж Іераполіса ставали об'єктами туристичного «паломництва» не лише для науковців і освічених аматорів, а й для численних поціновувачів історії. У такий спосіб інтелектуальний інтерес до минулого безпосередньо формував туристичні маршрути й підживлював суспільний запит на подорожування як пізнавальний досвід<sup>37</sup>.

У останній третині 19 ст. в німецькомовному середовищі остаточно формується феномен «Sommerfrische» — сезонні виїзди міських мешканців у сільську або ж гірську місцевість. Якщо спершу ця практика була прерогативою виключно аристократії та буржуазії, то вже на зламі століть вона швидко перетворилася на масову форму дозвілля. До прикладу, найпопулярнішими осередками «Sommerfrische»-відпочинку для віденської публіки стали Земмерінг із першою у світі гірською залізницею, Бад-Ішль у Зальцкаммергуті, де відпочивав навіть імператор Франц Йосиф I, і приозерні курорти Імунден і Траунзее. Такі осередки виникали також у Чехії (наприклад, у Крконошах) і в Німеччині — у Саксонській Швейцарії чи Тюринзькому Лісі. «Sommerfrische» репрезентувався у пресі як «повернення до природи», форма оздоровлення та відпочинку від індустріальної буденності. Утім на практиці дедалі більше відпочивальникам пропонували концерти, танці, спортивні ігри тощо. У культурному дискурсі ця практика поставала як простір «негативної свободи» — тимчасове звільнення від професійних і соціальних зобов'язань, що імплементувалося у стандартизовані практики дозвілля<sup>38</sup> (рис. 3).<sup>39</sup>

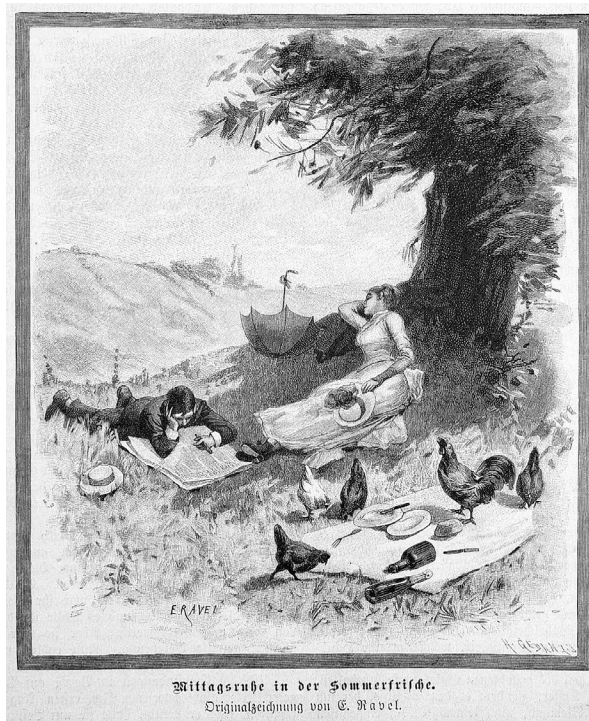


Рис. 3. Обідня тиша під час «Sommerfrische»

Гори, передусім Альпи, також активно інституціоналізуються як туристичний простір. Альпійські клуби з 1850-х рр. будують притулки, маркують маршрути, продукують альманахи й звіти; британські альпіністи відіграли ключову роль у створенні та популяризації цієї інфраструктури, що вже до кінця століття перетворила гірський туризм на вкрай пріоритетний напрям. Цікаво, що дослідження гостьових книг в гірських готельних закладах дозволяють простежити зростання присутності саме середнього класу в горах і поступову уніфікацію практик їх відвідування<sup>40</sup>.

Водночас соціальна стратифікація туризму залишається доволі виразною. Буржуазія стає головним бенефіціаром нової індустрії відпусток, що закріплюється як індикатор культурного престижу й сучасного способу життя. Поряд із цим розвиваються робітничі екскурсії та студентські походи. Також у цей час фіксується збільшення кількості жінок-мандрівниць. А. Пельц відзначає амбівалентне сприйняття їх суспільною думкою, тоді як щоденники й листи засвідчують поступову емансипацію через мобільність<sup>41</sup>.

<sup>36</sup> Walton, J. K. (1983). *The English Seaside Resort: A social history, 1750–1914*. New-York: St. Martins Press, 265 p; Tissot L. *Naissance d'une industrie touristique. Les Anglais et la Suisse au XIXe siècle*. Lausanne, Éditions Payot, 2000, 302 p.

<sup>37</sup> Андреев В., Андреева С., Жданов В. Античні пам'ятки... Р. 35–60.

<sup>38</sup> Litschel, J. Rückzug und Freiheit... S. 33.

<sup>39</sup> Mittagsruhe in der Sommerfrische. *Die Gartenlaube*. 1887. S. 533 URL: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Die\\_Gartenlaube\\_\(1887\)\\_b\\_533.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Die_Gartenlaube_(1887)_b_533.jpg)

<sup>40</sup> Heafford, M. (2021). British travellers in early nineteenth-century registers and guest books. *Studies in Travel writing*, 2021, Vol. 25, No 3, pp. 374–388. DOI: <https://doi.org/10.1080/13645145.2022.2084009>; Lauterbach B. Als der Berg die Viktorianer rief: Pel Alpentourismus im 19. Jahrhundert. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde*. Basel: Reinhardt Druck, 2005. S. 49–66. DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-118180>

<sup>41</sup> Pelz A. Reisen Frauen anders? Von Entdeckerinnen und reisenden Frauenzimmern. *Reisekultur: von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus* / hrsg. von H. Bausinger, K. Beyer,

Таким чином, наприкінці 19 ст. туризм постає як інституціоналізована система, що інтегрує транспорт, інформаційні та візуальні медіа, готельну інфраструктуру й міські культурні індустрії. Це явище генерує стандартизовані маршрути й очікування, перетворюючи подорож на організоване дозвілля, відкриваючи нові можливості для ширших верств населення. Ця багатогранність виступає тлом, на якому розгортається номінальне протистояння між модерним туризмом і класичними традиціями подорожування.

У публічному дискурсі західноєвропейського суспільства пізньомодерної доби утвердилось протиставлення образів «мандрівника» й «туриста». Така опозиція була не стільки соціальною реальністю, скільки риторичною стратегією. Так, Дж. Бузард підкреслював, що обидві категорії рухалися тими ж маршрутами, користувалися одними й тими ж путівниками, але відрізнялися у способах самопрезентації — мандрівники намагалися дистанціюватися від туристів, щоб зберегти відчуття культурної винятковості. Це пояснює численні ремарки в щоденниках і мемуарах другої половини 19 ст., де автори докладали зусиль, аби наголосити на унікальності власного досвіду навіть тоді, коли їхня траєкторія цілком збігалася з «протореним шляхом»<sup>42</sup>.

Зі зростанням масового туризму дедалі частіше виникала потреба окреслити власну культурну відмінність через іронію або критику «туристів». Дж. Бузард описує це як «риторику анти-туризму» — численні автори наголошували, що справжній мандрівник не повинен слідувати згідно усталених шаблонів. Іронічна дистанція виконувала функцію культурного маркера, вона відмежовувала інтелектуала чи письменника від «натовпу», хоча насправді підтверджувала його залученість у ті самі практики<sup>43</sup>. Водночас, згідно В. Стоу, ідеальний туристичний досвід поєднує задоволення та навчання, піднесення та досягнення вдосконалення. Як ритуальний церемоніймейстер, мандрівник повертається з даром — знання, цікаві враження, романтичні спогади, чутливість до історії та мистецтва<sup>44</sup>.

Особливо виразно феномен протиставлення подорожування та масового туризму проявився в літературі. Приміром, американський письменник Генрі Джеймс у своїх романах створював образи англійських і американських подорожніх, які послуговуються одними й тими самими жестами перед «канонічними» пам'ятками, тоді

як сам автор зберігає дистанцію<sup>45</sup>. В англійській періодиці другої половини 19 ст. нерідко трапляються сатиричні нотатки на адресу «типових туристів», котрі мандрують Європою, озброєні лише путівником Бедекера. Усе це створювало уявлення, що «справжнє» мандрівництво можливе лише там, де його відмінність від маси проголошується словесно, але не підтверджується реальною практикою.

Показово, що досить часто туристи й «мандрівники» діяли в межах однакових рекомендацій, навіть якщо в риторичі підкреслювали власну незалежність. У цьому сенсі туристичні путівники були важливими, забезпечуючи орієнтацію в просторі та диктуючи спосіб переживання мандрівки. Саме це породжувало особливу напругу — індивідуальність мислилася як цінність, але практика залишалася вписаною у спільні маршрути.

Трансатлантичний досвід підтверджує цю закономірність. У творі *“The Innocents Abroad”* (1869) Марк Твен, з іронією описуючи подорож в компанії групи американців на пароплаві *“Quaker City”* Європою, висміює клішовані реакції співвітчизників, які, наприклад, «правильно» дивуються Венері Мілоській чи Колізею. Водночас В. Стоу, аналізуючи подорожі американців до Європи, підкреслює, що для них поїздка виступала в ролі певної «літургії» — обов'язкового ритуалу культурного самоствердження. Кожен освічений подорожній мав пройти «правильними» маршрутами, аби засвідчити власну належність до цивілізованого світу, навіть якщо супроводжував це іронією чи критикою. Саме тому американські тревелогі так часто поєднують захоплення європейською культурою з бажанням відмежуватися від натовпу співвітчизників. Усі згадані практики ілюструють, що культурне протистояння між мандрівником й туристом було універсальним культурним лейтмотивом пізньомодерної доби, виходячи за межі західноєвропейського культурного простору<sup>46</sup>.

Заразом, попри індустріалізацію та поширення транспортної мережі, символічна вага пішої мандрівки залишалася значущою. Традиція *«Fußreise»* (з *нім.* — пішохідна подорож) у другій половині 19 ст. виконувала роль культурної альтернативи комерціалізованому туризму. Традиція таких подорожей бере свій початок у ремісничих походах і триває аж до буржуазної «освітньої прогулянки», задуманої як школа характеру й інструмент самовдосконалення. Попри поступове зменшення кількості обох, культурний престиж піших мандрів лишався незмінно високим — літня пішохідна подорож студента чи митця була радше

W. Griep. München: Beck, 1991. S. 57–62; Bredar, T. (2019). *“A Voyage of Discovery”: Reimagining the Walking Woman through Nineteenth-Century Diaries*. *Nineteenth-Century Gender Studies*, 15, No. 3, 2019, pp. 609–638. DOI: <https://doi.org/10.1017/S106015032100019X>

<sup>42</sup> Buzard, J. *The Beaten...* Pp. 1–17.

<sup>43</sup> Ibid. Pp. 18–51.

<sup>44</sup> Stowe, W. *Going Aboard...* P. 34.

<sup>45</sup> James, H. (1909). *Italian Hours*. Boston/New-York: Houghton Mifflin Company, 416 p. URL: <http://www.gutenberg.org/ebooks/6354>

<sup>46</sup> Stowe, W. *Going Aboard...* Pp. 42–48.

жестом ціннісного вибору, ніж звичною соціальною практикою<sup>47</sup>.

У німецькому соціокультурному просторі традиція ремісничих пішохідних мандрівок до кінця 19 ст. фактично втратила економічну функцію, проте зберігалася як культурний символ самостійності та ініціації. Саме цим пояснюється популярність літніх походів у студентському середовищі Німеччини й Австрії 1880–1890-х рр., які перетворювались на своєрідний етап виховання. Це дозволяло поєднати романтичний ідеал *Wanderlust* (укр. — жага подорожі) із буржуазною культурою самовдосконалення, актуалізованою саме в другій половині століття<sup>48</sup>.

Особливий акцент на значенні пішого мандрування робить Джозеф Амато. Він наголошує, що наприкінці 19 ст. пішохідні подорожі дедалі частіше осмислювалися як символ опору індустріалізації. Для студентів і інтелектуалів у Німеччині, Франції та Британії піша мандрівка була способом дистанціюватися від масових форм туризму, що розквітали у 1880–1890-х рр. Водночас у Франції набули популярності *gandonnées* (укр. — піший або спортивний похід), у Британії — *walking tours* (укр. — пішохідний тур), які так само виконували функцію «анти-туристичних» практик<sup>49</sup>.

Схожі тенденції спостерігалися і в Британії. Тут туристи у другій половині 19 ст. активно долучалися до формування альпійської інфраструктури — будівництва притулків, маркування маршрутів, видання альманахів<sup>50</sup>. Водночас у щоденниках і листуванні вони наголошували на «унікальності» власних походів, намагаючись дистанціюватися від натовпу, що їх наслідував. Парадокс був у тому, що саме їхня активність робила Альпи масово доступними й водночас руйнувала можливість справжньої «автентичності». Загалом, пішохідне подорожування, студентські прогулянки й альпіністські практики другої половини 19 ст. демонструють дуальність епохи, адже подорожування сприймалося як шлях саморозвитку, але на практиці усе більше підпорядковувалося інституційним рамкам, регламенту клубних організацій і путівникам.

Особливим різновидом феномену пішохідної мандрівки стали навколосвітні подорожі, які в останній третині 19 ст. набули популярності, про що свідчить європейська й американська преса. На тлі виходу пригодницького роману Ж. Верна «Навколо світу за 80 днів» і давніх амбіцій багатьох мандрівників перетнути усі континенти пішки, багато пішоходів здійснювали спроби реалізувати цей надважкий виклик.

Вдалим прикладом є Костянтин Ренгартен — російський журналіст німецького походження, який протягом 1894–1898 рр. реалізував навколосвітню пішохідну подорож з Риги через Південну Росію, Кавказ, Сибір, Японію, США й Західну Європу і повернувся до свого міста через чотири роки. Тодішня преса називала його «першим справжнім пішим навколосвітнім мандрівником», а його успіх довгий час був недосяжним для інших пішоходів<sup>51</sup>.

Інший масштабний приклад — Дж. М. Шиллінг, американець, який стартував у 1897 р. з Нью-Йорка й у березні 1900 р. потрапив на сторінки австралійської преси як «навколосвітній пішохід»<sup>52</sup>. Його маршрут тривав до 1904 р., а сучасні довідники навіть надають йому титул «першого навколосвітнього пішохода» (*Guinness World Records*). Але, на відміну від досвіду К. Ренгартена, важливішим за фактичну достовірність стало медійне сприйняття — Шиллінг постав як символ нової глобалізованої мобільності, яка була й спортивною, і видовищною.

Дійсно, численні спроби здійснити навколосвітню пішохідну подорож мали неоднозначну репутацію. Для частини учасників це було справжнє випробування, проте більшість перетворювали ідею на шахрайську схему — мандрівники оголошували про заздалегідь вигадане парі на тисячі доларів, а саму подорож фінансували за рахунок безкоштовних ночівель, харчування та пожертв. Спершу преса писала про ці історії із захопленням, але згодом тон змінився — «глобтротерів» (англ. — *globetrotter* — навколосвітній мандрівник) дедалі частіше називали волоцюгами, аферистами чи «дивакуватими шукачами слави». У періодиці підкреслювали, що багато з них уникали праці, натомість експлуатували гостинність і легковірність публіки<sup>53</sup>.

Особливо показовими були історії так званих «навколосвітніх пішоходів», які на межі 19–20 ст. намагалися надати власним мандрівкам особливої сенсаційності. Так, австрієць А. Гансліан вирушив у подорож із візком, у якому супроводжували

<sup>51</sup> Пригода М. Пішки навколо світу: подорож Костянтина Ренгартена (Мандрівка європейською частиною Російської імперії, серпень — листопад 1894 р.). *Temporis filia veritas. Monographie collective à l'occasion du 100e anniversaire de l'historien français Jacques Le Goff* / edit. I. Sribniak, D. Hryn. Paris-Warszawa: Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre, 2024. P. 60–75. URL: [https://fshn.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/kaf\\_vi/Temporis\\_filia\\_veritas\\_2024.pdf](https://fshn.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/kaf_vi/Temporis_filia_veritas_2024.pdf)

<sup>52</sup> Talking round the World. G. M. Schilling in Perth. An American globetrotter. The West Australian Monday, 1900, 19.03, p. 6. URL: <https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/23831569>

<sup>53</sup> Crocket, D. *Around the World on Foot* — Part 2 (1894–96). URL: <https://ultrarunninghistory.com/around-the-world-2/> (дата звернення: 26.09.2024).

<sup>47</sup> Kaschuba W. Die Fußreise... S. 165–174.

<sup>48</sup> Elkar R. S. Auf der... S. 57–62.

<sup>49</sup> Amato, J. A. *On Foot*... Pp. 159–184.

<sup>50</sup> Lauterbach B. «Als der Berg die Viktorianer rief... S. 49–66.

його дружина та дитина, фінансуючи шлях по-  
дажем поштівки і випадковими виступами. Ці  
практики швидко викликали скепсис — преса  
наголошувала, що легенда про грошовий виграш  
була радше рекламною вигадкою, а сам мандрів-  
ник часто залишався без притулку та їжі. Ще кра-  
щим прикладом став Г. Бенслі, «ходок в масці»  
(англ. — «masked walker»), який у 1908 р. вирушив  
із Лондона у залізній масці, штовхаючи дитячий  
візочок і продаючи листівки. Його акція здобула  
широкий розголос, проте водночас критикува-  
лася та маркувалася як шахрайство й театралі-  
зований трюк. Ці випадки засвідчують неодно-  
значність сприйняття пішохідних подорожей  
наприкінці 19 ст. — з одного боку, вони викли-  
кали захоплення публіки своєю ексцентричністю,  
а з іншого — підривали авторитет традиційного  
мандрівництва, змішуючи його з видовищем  
і сумнівними практиками<sup>54</sup> (рис. 4).<sup>55</sup>



Рис. 4. Г. Бенслі – «Ходок в масці»

У німецькомовних країнах сам термін  
«Weltumwanderer» (навколосвітній пішохід)  
також стає своєрідним газетним кліше. У пресі  
регулярно з'являлися короткі сенсаційні нотатки  
про пішохідів, молодих ентузіастів чи інозем-  
ців, які нібито вирушили «навколо світу пішки».  
Навіть без докладних підтверджень ці тексти  
засвідчують популярність самого жанру — газети

<sup>54</sup> Ibid.

<sup>55</sup> Harry Bensley or The Man In The Iron Mask and the Hoax "30,000 mile walk". 1908. URL: <https://djlwilson22.wordpress.com/2021/02/02/harry-bensley-or-the-man-in-the-iron-mask-and-the-hoax-30000-mile-walk-1908/> (дата звернення: 26.09.2025).

конструювали образ «світового пішохода» як  
нового культурного героя доби. Таким чином,  
практика, що раніше була пов'язана з освітою  
і самовдосконаленням, наприкінці століття пере-  
творювалася на захоплюючий сюжет і сенсацію  
для читачів.

Соціальний вимір подорожування також  
істотно змінився. Якщо у 18 ст. мандрівництво  
лишалось прерогативою еліт, то наприкінці 19 ст.  
виникають робітничі форми організації дозвілля.  
Найвідомішим прикладом стало товариство  
«Друзі природи» (нім. — Naturfreunde), засно-  
ване у Відні 1895 р. групою робітників і соціал-  
демократів. Мета організації формулювалася як  
надання робітничим верствам доступу до при-  
роди й культурних форм відпочинку. У їхньому  
гаслі «Berg frei!» (укр. — «Гори вільні!») підкрес-  
лювалася ідея демократизації альпійських про-  
сторів, які доти вважалися «привілеєм буржуазії».  
Від моменту утворення організація культиву-  
вала ідею колективних походів, дешевих подоро-  
жей і створення власних хатин-притулків, які  
ставали центрами робітничого дозвілля. Уже  
на межі століть «Naturfreunde» поширювалися  
по Німеччині й Швейцарії, об'єднуючи десятки  
тисяч членів. З 1906 р. «Naturfreunde» проводять  
кампанії за право проходу (нім. — Wegerecht),  
включно з показовими «Trutzpartien» — демон-  
стративними походами через приватні володіння,  
щоби утвердити суспільне право на маршрути,  
які часто закривалися через комерційні інтереси  
приватних власників. Так походи перетворюва-  
лися на практику громадянського спротиву, що  
поєднувала дозвілля, самоосвіту й правозахист  
у доступі до ландшафтів<sup>56</sup> (рис. 5).<sup>57</sup>

Ранній ідейний каркас руху добре видно в тек-  
стах Карла Реннера у виданні «Der Naturfreund»  
(1898), де проголошувалася колективна культура  
піших мандрівок як «школа характеру» для робіт-  
ників, що має виховувати дисципліну, товарись-  
кість і політичну свідомість. У 1900-х термін  
«soziales Wandern» («соціальне ходіння») набуває  
змісту нормативів поведінки в поході — неспіш-  
ний темп, спільний ритм, взаємодопомога, демо-  
кратичність і рівність у групі. Ці правила розро-  
бляли й популяризували промоутери руху у своїх  
чисельних брошурах<sup>58</sup>.

<sup>56</sup> Chronik der NaturFreunde. URL: <https://www.naturfreunde.de/chronik> (дата звернення: 26.09.2025); Gross K. D. Sozial Wandern: zur Geschichte eines Kernkonzepts der Naturfreunde. Naturefreunde Geschichte. 2019. 26 S. URL: <https://www.researchgate.net/publication/360835965>

<sup>57</sup> Guillaume R. La randonnée sociale en Allemagne (1900-1933) ou les prémices du concept d'éco-responsabilité dans les sports de pleine nature? *Maison des Sciences de l'Homme d'Aquitaine*. URL: <https://books.openedition.org/msha/3397> (дата звернення: 26.09.2025)

<sup>58</sup> Ibid.



Рис. 5. Перший номер журналу «Der Naturefreund» (15.07.1897)

Поряд із популярними альпійськими клубами «Deutscher Alpenverein» (1869), «Österreichischer Alpenverein» (1862), «Schweizer Alpen-Club» (1863) діяли туристичні секції університетів і міські «Wandervereine», що об'єднували студентів і молодь для літніх походів. У 1890-х виникли нові течії: рух «Wandervögel» (1896), який проголошував повернення до природи й протиставлення буржуазному дозвіллю, та товариство «Naturfreunde» (1895), що організовувало доступні походи для робітників.

У Великій Британії діяв «Туристичний клуб велосипедистів» і різноманітні товариства любителів пішохідних походів, які організовували колективні прогулянки в сільській місцевості. Усі ці ініціативи перетворювали мандрівку з приватного досвіду на соціальний рух, який поєднував індивідуальне самовиховання з колективними практиками дозвілля. Той факт, що пішохідні мандрівки зберігали свій престиж навіть в добу масового туризму, свідчить про те, що подорожування було не лише фізичним переміщенням, а й способом культурної та соціальної самоідентифікації. Водночас розвиток пішохідних товариств та клубів можна вважати чинником поширення культурного права, де усе ширші верстви населення заявляли про своє прагнення бути суб'єктами мобільності та долучатись до загального культурного простору.

Важливим чинником змін була й зростаюча жіноча мобільність. Якщо на початку століття подорожування залишалося майже виключно чоловічою сферою, то наприкінці 19 ст. жінки дедалі частіше з'являються серед туристів

і мандрівників. Щоденники, альбоми й гостьові книги засвідчують їх участь у альпійських походах та інших подорожах<sup>59</sup>. Жіночі клуби й літературні кола підтримували ідею мандрівки як простору для самоствердження і виходу за межі традиційної суспільної ролі жінки. Для багатьох сучасників саме жіночий вихід у публічний простір мобільності був доказом глибинних соціальних зрушень.

Таким чином, подорожування в Західній Європі кінця 19 ст. постало як соціокультурний феномен, що дозволяє простежити сутнісні трансформації в європейському суспільстві. Воно поєднувало індивідуальні практики мандрівництва з новими формами масового туризму, водночас виражаючи прагнення до самовиховання, культурної легітимації та соціальної ідентифікації. Транспортна революція, поява путівників і організованих поїздок створили інфраструктуру індустрії дозвілля, тоді як пішохідні мандрівки, студентські походи чи альпінізм зберігали престиж як простір індивідуального пошуку й символічного відмежування від стандартизованих практик. Масштабні навколосвітні пішохідні подорожі, як і трансконтинентальні маршрути, підкреслювали глобальний вимір мобільності, демонструючи, що досвід подорожі стає універсальним засобом культурної комунікації та соціального самоствердження.

Вислів «Reisen bildet» влучно відбиває цінності доби, адже його багатозначність дозволяла трактувати подорож і як шлях індивідуального вдосконалення, і як легітимацію масових практик дозвілля. У цій подвійності розкривається суть феномену: подорожування одночасно було сферою особистої свободи й соціально схваленим ритуалом, що визначав місце людини в модерному суспільстві, поєднуючи прагнення до самопізнання, характерне для гуманістичної традиції, з новими викликами модерності — стандартизацією досвіду, прискоренням часу, глобалізацією простору. Саме ця амбівалентність надає культурі подорожування кінця 19 ст. значення соціокультурного феномену, що репрезентує втілення фундаментальної для європейської культури напруги між індивідуальним і колективним, унікальним і масовим, свободою та дисципліною.

<sup>59</sup> Buzard, J. *The Beaten Track...* Pp. 18–80; Heafford, M. *British Travellers...* Pp. 374–388.

## REFERENCES

- Aldcroft, D. (1992). The Railway Age. In: A. Digby, C. Feinstein, D. Jenkins (eds) *New Directions in Economic and Social History*, London: Palgrave, pp. 64–80 [in English].  
[https://doi.org/10.1007/978-1-349-22448-7\\_6](https://doi.org/10.1007/978-1-349-22448-7_6)  
 Amato, J. A. (2004). *On Foot: A history of walking*. New York: New York University Press [in English].  
<https://doi.org/10.18574/nyu/9780814707531.003.0001>

- Andryeyev, V., Andryeyeva, S., & Kariaka, O. (2021). Mykhailo Bernov yak pioner pishokhidnoho turyzmu: podorozh Ispaniieiu ta Alzhyrom (Chastyna I. Ispaniia. Lystopad 1893 r. — liutyi 1894 r.) [Mykhailo Bernov as a Pioneer of Hiking Tourism: Travel through Spain and Algeria (Part I. Spain. November 1893 — February 1894)]. *Kyivski istorychni studii / Kyiv Historical Studies*, 2(13), 58–66 [in Ukrainian].  
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.28>
- Andryeyev, V., Andryeyeva, S., & Zhdanov, V. (2024). Antychni pamiatky Anatolii yak turystychni atraktsii: vid poodynokykh mandrivok do masovoho turyzmu (druha polovyna XIX — pochatok XX stolittia). In I. Sribniak, D. Hryn (Eds.), *Temporis filia veritas. Monographie collective à l'occasion du 100<sup>e</sup> anniversaire de l'historien français Jacques Le Goff* (pp. 35–60), Paris-Warszawa: Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre [in Ukrainian].  
[https://fshn.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/kaf\\_vi/Temporis\\_filia\\_veritas\\_2024.pdf](https://fshn.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/kaf_vi/Temporis_filia_veritas_2024.pdf)
- Bausinger, H. (1991). Grenzlos... Ein Blick auf den modernen Tourismus. In H. Bausinger, K. Beyer, & W. Griep (Eds.), *Reisekultur: Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus* (pp. 343–355), München: C. H. Beck [in German].
- Bredar, T. (2019). “A Voyage of Discovery”: Reimagining the walking woman through nineteenth-century diaries. *Nineteenth-Century Gender Studies*, 15(3), 609–638 [in English].  
<https://doi.org/10.1017/S106015032100019X>
- Brandtæg, S. G., Goring, P., & Watson, C. (Eds.). (2018). *Travelling Chronicles: News and newspapers from the early modern period to the eighteenth century*. Boston: Brill [in English].  
<https://doi.org/10.1163/9789004362871>
- Buzard, J. (1993). *The Beaten Track: European Tourism, Literature, and the Ways to “Culture”, 1800–1918*. Oxford: Clarendon Press, 357 p. [in English].  
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198122760.001.0001>
- Elkar, R. S. (1991). Auf der Walz — Handwerkerreisen. In H. Bausinger, K. Beyer, & W. Griep (Eds.), *Reisekultur: Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus* (pp. 57–62), München: C. H. Beck [in German].
- Grohnert, R. (2024). Sehnsuchtsfläche Plakat: Bilder für das Reisen. In Museum Folkwang (Eds.), *Ferne Länder, ferne Zeiten: Sehnsuchtsfläche Plakat* (pp. 10–11), Essen, Göttingen: Steidl [in German].
- Gross, K. D. (2019). *Sozial wandern: Zur Geschichte eines Kernkonzepts der Naturfreunde*. *Naturfreunde Geschichte* [in German].
- Gyr, U. (2010). Geschichte des Tourismus: Strukturen auf dem Weg zur Moderne. In Institut für Europäische Geschichte (Ed.), EGO, Mainz [in German].  
<http://www.ieg-ego.eu/de/threads/europa-unterwegs/tourismus/ueli-gyr-geschichte-des-tourismus>
- Heafford, M. (2021). British travellers in early nineteenth-century registers and guest books. *Studies in Travel Writing*, 25(3), 374–388 [in English].  
<https://doi.org/10.1080/13645145.2022.2084009>
- Hobsbawm, E. J. (1989). *The Age of Empire, 1875–1914*. New York: Vintage Books [in English].
- Kaschuba, W. (1991). Die Fußreise: Von der Arbeitswanderung zur bürgerlichen Bildungsbewegung. In H. Bausinger, K. Beyer, & W. Griep (Eds.), *Reisekultur: Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus* (S. 165–174). München: C.H. Beck [in German].
- Knoll, G. M. (1991). Reisen als Geschäft: Die Anfänge des organisierten Tourismus. In H. Bausinger, K. Beyer, & W. Griep (Eds.), *Reisekultur: Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus* (pp. 336–343). München: C.H. Beck [in German].
- Lauterbach, B. (2005). Als der Berg die Viktorianer rief: Alpentourismus im 19. Jahrhundert. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde*, 101, 49–66 [in German].  
<https://doi.org/10.5169/seals-118180>
- Litschel, J. (2022). *Rückzug und Freiheit: Der Wald als Raum für Muße in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Freiburg: Universität Freiburg [in German].
- Löfgren, O. (1999). *On Holiday: A history of vacationing*. Berkeley: University of California Press [in English].
- Pelz, A. (1991). Reisen Frauen anders? Von Entdeckerinnen und reisenden Frauenzimmern. In H. Bausinger, K. Beyer, & W. Griep (Eds.), *Reisekultur: Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus* (pp. 57–62), München: C. H. Beck. [in German].
- Schivelbusch, W. (1986). *The Railway Journey: The industrialization of time and space in the nineteenth century*. Berkeley: University of California Press [in English].
- Schulz, D. (2018). Wandern und Methode: Thoreaus Essay «Walking» (1862) im Lichte Gadammers, HDJBO [in German].  
<https://doi.org/10.17885/heiup.hdjbo.2018.0.23819>
- Sezgin, E., & Yolal, M. (2012). Golden Age of Mass Tourism: Its history and development. In M. Kasimoglu (Ed.), *Visions for Global Tourism Industry: Creating and sustaining competitive strategies* (pp. 73–90), Rijeka: InTech [in English].  
<https://doi.org/10.5772/38638>

- Spode, H. (1993). Historische Tourismusforschung. In H. Hahn & J. Kagelmann (Eds), *Handbuch zur Tourismuswissenschaft*, (pp. 27–29), München: Quintessenz [in German].
- Spode, H. (2003). *Wie die Deutschen „Reiseweltmeister“ wurden: Eine Einführung in die Tourismusgeschichte*. Meiningen: Resch-Druck GmbH [in German].
- Stowe, W. (2017). *Going Abroad: European travel in nineteenth-century American culture*. Princeton: Princeton University Press [in English].
- Zuelow, E. G. E. (2016). *A History of Modern Tourism*. London: Palgrave Macmillan [in English].  
<https://doi.org/10.1007/978-0-230-36966-5>

Дата надходження до редакції: 05.10.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 29.10.2025 р.



Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International  
(CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.212>

**Сергій БАГРО,**

кандидат історичних наук,  
старший науковий співробітник  
Національного заповідника  
«Софія Київська»,  
Київ, Україна

**Sergii BAGRO,**

PhD in History,  
Senior Research Fellow  
at the National Sanctuary Complex  
of "Kyiv Sophia",  
Kyiv, Ukraine

e-mail: [sergii.bagro@gmail.com](mailto:sergii.bagro@gmail.com)

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0006-0215-5243>

**«Дві сторони однієї медалі»:  
коли суперечності джерел не проблема, а рішення для історика:  
Григор'єва Т. Османська шахівниця: Хотинський мир 1621 р.  
і дипломатична одіссея князя Криштофа Збаразького.  
Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2025. 396 с.**

Не секрет, що в пізнанні минулого історики спираються на джерела, тексти та інші артефакти, які є переконливим відображенням і свідченням давніх подій. Аналіз і верифікація різномірних повідомлень дають змогу зрозуміти ситуацію та вибудувати коректну оповідь про неї. Однак нерідко дослідники стикаються з тим, що однотипні джерела суперечать одне одному. Для вирішення цієї проблеми не може бути універсального рішення. Щоразу необхідно зважувати велику кількість факторів і ймовірностей для виокремлення достовірної інформації. Та водночас неточність або специфічний погляд у тексті також можуть стати предметом дослідницької уваги, адже нерідко є породженням усталених знань та уявлень.

Таку нагоду використала у своїй книзі Тетяна Григор'єва, спробувавши дослідити Хотинський мир 1621 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією, не ігноруючи різні погляди на нього. Комбінуючи звичний хронологічний розгляд подій із детальними аналізом поширених про них уявлень, дослідниця здійснила чітке розмежування між тим, що сталося, і тим, що про це знає широка громадськість. Критичний

до джерел фокус дослідницької уваги пропонує не нехтувати аспектами оманливого сприйняття реалій, а додатково вивчати їх. Безперечно, ранньомодерні автори могли помилятися в деталях, проте не тільки відображали особисте сприйняття ситуації, але й пропонували його читачеві. Ця впевненість у власній правоті могла передаватися не тільки сучасникам, а й історикам пізніших часів, які ретранслювали її вже у своїх текстах. Така подвійна перспектива в аналізі джерел дала змогу уникнути заангажування та краще зрозуміти позиції сторін, мотивації та очікування.

Сама по собі Хотинська «перемога» 1621 р. — важлива подія в польській та українській історіографії. Ще б пак, військо Речі Посполитої спільно з козаками змогло протистояти надзвичайно могутньому ворогу й стало муром на захисті християнського світу. Масштаб конфлікту був неабиякий. Хоча б зважаючи на те, що раніше в протистоянні з польським королем султан ще жодного разу не очолював похід особисто. Та все ж із загальноєвропейської перспективи цей порятунок від мусульманської навали лишається практично непоміченим. Швидше навпаки, Хотинська кампанія розглядається як

регіональний двосторонній конфлікт на тлі протистояння Османської імперії з Габсбургами. Ба більше, як виявляється, «переможені» турки у протистоянні з невірними також позиціонували себе «переможцями».

Для того щоб зрозуміти ситуацію, дослідниця поставила перед собою мету — всеохопно висвітлити шлях залагодження цього конфлікту. Адже він не обмежувався лише військовими діями й розтягнувся в часі з 1620–21 до 1624 рр. Тому книга має дві частини. Перша присвячена безпосередньо військовому протистоянню та домовленостям, встановленим під Хотиним, а друга висвітлює довгу історію пізніших дипломатичних зносин для налагодження стабільного й прийняттого для Речі Посполитої миру, досягнути якого насамперед мусив князь Криштоф Збаразький вже у Стамбулі. Така подвійність оповіді помітна вже в підзаголовку книги. Попри це, йдеться не про штучне розміщення двох тем під однією обкладинкою, а про історію розв'язання одного конфлікту в різних локаціях і різними дійовими особами. Кожен із гравців мав свою унікальну змогу для політичного впливу на опонента відповідно до статусної позиції, фінансових і військових можливостей, навіть персональних зв'язків та інтересів.

Взаємини між османською та річпосполитською сторонами віддавна були непростими. Обидві намагалися поширити свій вплив на Молдавське й Волоське князівства. Незважаючи на перевагу й успіхи в цьому напрямі Османської імперії, Річ Посполита продовжувала відстоювати свої інтереси в регіоні. Додаткову напругу створювали перманентні напади кримських татар на українські землі та успішні походи козаків на турецькі укріплення. Не сприяло налагодженню взаємин і зближення польських королів династії Вази із Габсбургами, відверто ворожими до Османів. Коли комунікація вибудовується з таких непевних елементів, доволі важко визначити той, який призведе до її руйнування. Попри це, чи не найвпливовішою в історіографії була думка про те, що саме козацькі виправи стали безпосередньою причиною ескалації конфлікту в 1620–21 рр. Дипломатичні контакти напередодні подій рясніють вимогами османців до короля розібратися зі своїми підданими. Однак після домовленостей 1619 р. козаки знову здійснили похід до Криму, на підконтрольні османам землі. Поза тим незадоволення в Стамбулі польським королем Сигізмундом III посилив ініційований ним похід «лісовчиків», нерегулярної легкої кінноти, до Трансильванії. Її очільник під протекцією султана, князь Бетлен Габор, саме взяв в облогу Відень, проте через нову загрозу був змушений повернутися додому, так і не закріпивши свого успіху. Відкрита підтримка Габсбургів у критичний момент не лишилася непоміченою.

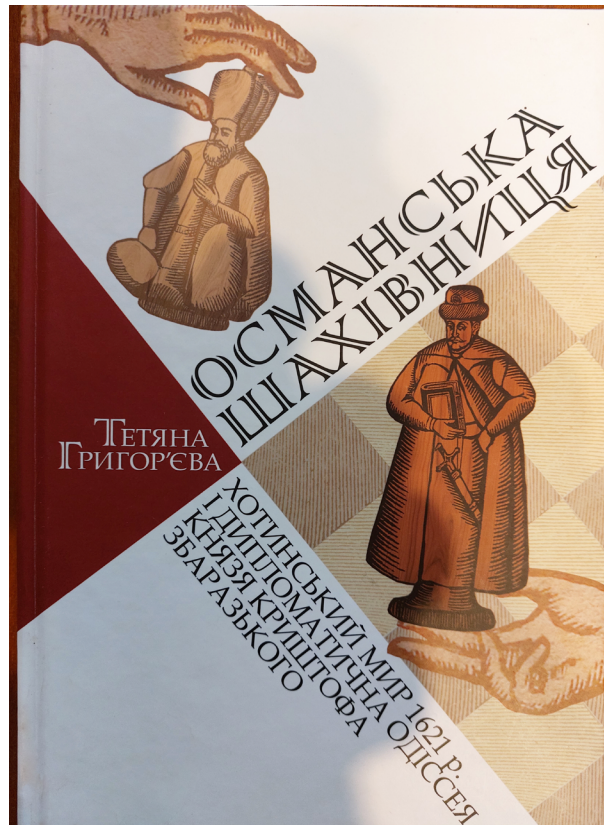


Рис. 1. Фото з обкладинки до книжки Тетяни Григор'євої «Османська шахівниця: Хотинський мир 1621 р. і дипломатична одіссея князя Криштофа Збаразького»

Т. Григор'єва вкрай обережно висвітлює реакцію на обидві події при султанському дворі, де після довгої та безуспішної війни з Сефевідами, з'явилося бажання та змога «покарати» Річ Посполиту. Спершу, у 1620 р., силістрийський берлейбей Іскендер-паша здійснив успішну виправу під Цецору, а вже наступного, 1621 р., прагнучи укріпити авторитет своєї влади й здобути славу завойовника, юний султан Осман II особисто очолив військовий похід до Хотина. Офіційний привід для початку війни невідомий, тож історики не можуть відштовхуватися від нього у своїх наукових пошуках. Лишається висувати припущення та вираховувати ймовірності. Доволі виграшною стратегією оповіді в таких випадках є спроба висвітлити сукупність різних факторів, які могли вплинути на ситуацію. Авторка також слушно підводить читача до думки про те, що загальне невдоволення діями короля та Речі Посполитої збіглося із можливостями й внутрішньою потребою османів почати нову «переможну» війну.

Натомість, коли йдеться про конкретний хід бойових дій, дослідники прагнуть якомога точніше відтворити їхню послідовність. Перебіг невдалої для османців облоги Хотина, як правило, зображують за щоденниками учасника битви Якуба Собеського, жовніра Прокопа Збігнєвського, підчасного Станіслава

Любомирського й воєводи Яна Остророга. Згодом цей спектр текстів був розширений кількома анонімними щоденниками, хронікою Павла Пясецького, знахідками дипломатичної кореспонденції та літературними містифікаціями. Тут виразно бракувало погляду з «іншого» боку, який також намагалися ввести до дискусії.

Найбільш помітним орієнтиром у цьому напрямі стала «Історія» Мустафи Наїми, яка хоч і була пізнішим твором, вочевидь базувалася на давніх хроніках. Безперечно, свідчення очевидців, складені якщо не під час самої події, то одразу по ній, можна вважати найбільш авторитетними з-поміж інших у відтворенні хронології подій. Однак проблема в тому, що вони часто суперечать одне одному. Інформація про виправи козаків чи штурм укріплень ворогом не збігаються в часі, а деталі бойових зіткнень, описані в одних текстах, не засвідчуються іншими. Хоч дослідники вже давно зацікавлені темою, проте так і не змогли випрацювати чітких критеріїв, за якими можна було б хронологічно впорядкувати відому інформацію. Нові джерельні відкриття додають все більше свідчень, але мало чим допомагають без обґрунтованих принципів верифікації тверджень «очевидців». Окреслюючи проблему, Т. Григор'єва схиляється до думки про те, що реконструкція розвитку військових подій під Хотином потребує нової дослідницької перспективи.

Та якщо хід військових дій складно простежити через завелику кількість різномірних свідчень, то для розуміння початку дипломатичних зносин їх, навпаки, замало. Найбільш авторитетним тут є вже загаданий щоденник Якуба Собеського, який брав безпосередню участь у переговорах. Його твердження доповнюються та уточнюються деякими іншими джерелами, зокрема й османського походження. Різничитання в цьому разі можуть бути зумовлені не лише помилками чи ступенем обізнаності авторів, а й статусним позиціонуванням сторін. Османи всіляко прагнули показати свою вищість у переговорах, а річпосполитська шляхта — зберегти паритет у комунікації та укласти вигідний договір. Тому такі деталі, як те, хто перший проявив ініціативу в перемовинах, приймав делегатів і останнім залишив поле бою, були важливими елементами для доведення «своєї правди». У річпосполитському таборі ніхто навіть і близько не відповідав статусній ролі султана. Тож там не могли уникнути визнання його символічної вищості. Ні в кого не викликало заперечень, що саме шляхта мусила відправити своїх представників до османського табору домовлятися про мир, а падишах приймав і розглядав їхнє звернення. Однак цю символічну дію можна було зобразити по-різному. До прикладу, Мустафа Наїма писав про уклінне прохання «невірних» волоського

господаря стати посередником у переговорах із падишахом. Натомість шляхетські щоденники свідчили, що до цього оборонців закликав сам господар волоської землі. Оскільки він не міг діяти без відповідної санкції зверху, можна було б припустити, що першими питання миру порушили власне в османському таборі, проте спробували все організувати так, щоб складалося інше враження. Або, скажімо, зі шляхетського боку вдавали, що королевич Владислав залишив поле бою, провокуючи султана першим вирушити додому з-під Хотина. Як добрий історик дипломатичних зносин ранньомодерного часу, Григор'єва вдало помічає такі деталі, розкриваючи їхній контекст. Однак вона також наголошує, що для обох сторін було вигідне якнайшвидше припинення прямої військової конфронтації. Османці так і не змогли силою взяти фортецю і намагалися уникнути критичного ослаблення. Натомість річпосполитська шляхта й козаки потерпали від нестачі продовольства й військових запасів.

Зважаючи на вдале протистояння, оборонці прагнули поновити мир із завойовником на основі попередніх домовленостей. Однак це б означало, що той нічого не здобув під час масштабного походу. Обидві сторони докладали великих дипломатичних зусиль для відстоювання власних інтересів. Якщо вони не могли домогтися однозначної переваги, то воліли сформулювати пункти таким чином, щоб ті потребували уточнення і за них ще можна було б поборотися. Так, хоч саму Хотинську фортецю мусили передати під контроль молдавському господарю, та загальне розмежування прикордонних територій покладалося на діяльність майбутньої демаркаційної комісії. Козацькі виправи шляхта зображувала як відповідь на татарські набіги, проте погодилася з тим, що король заборонить своїм підданим вихід у Чорне море. Найбільш дражливим стало питання регулярної виплати «хараджу», данини султану від підкорених немусульман. Якби представники Речі Посполитої погодилися на це, то тим самим визнали б перемогу Османа II. Тому вони намагалися змінити цю вимогу й представити її як одноразове вручення подарунків. Вірогідно, кожна зі сторін продовжувала трактувати цю позицію у вигідному для себе світлі. Окремою темою для дискусій була виплата так званих «упоминків» кримському хану в обмін на військову підтримку в майбутньому. Комісари також погодилися на перебування постійного представника короля в Стамбулі. Оскільки цей пункт міг тлумачитися як визнання підлеглості, він категорично не влаштовував польського монарха. На жаль, оригінали укладеного договору дослідникам не відомі, хоч припускають, що польська й турецька версії не були ідентичними та різнилися вигідними для кожної сторони специфічними формулюваннями й навіть цілими

пунктами. Тим не менш з окреслених під час комунікації позицій видно, що для Речі Посполитої укладений договір складно назвати виграшним чи принаймні паритетним.

Інформація про подію ширилася в чутках та новинних переповідках, а різномірні історичні твори з сильною літературною основою формували її сприйняття. В Європі загалом позитивно відреагували на те, що загарбницькі плани турків вдалося зупини на початках. Як не дивно, та в Османській імперії придворні поети також спершу оспівували Хотинську кампанію як «переможну» для Османа II. Хоча вже в травні 1622 р. його стратили, а султаном став Мустафа I. Панегірична риторика була швидко перелаштована під нові реалії. Ті, хто раніше вихваляв звиятку юного султана, тепер почали висловлюватися більш критично. Прорахунки під час війни могли посилити невдоволення яничарів, які зрештою вчинили бунт і змістили свого повелителя. Натомість у Речі Посполитій «перемога» надовго унаочнила репрезентацію шляхти й козаків як оборонців не тільки власної вітчизни, а й всього християнського світу. Очевидці ширили новини, складали й публікували щоденники, на основі переказів укладалися різного роду літературні містифікації. Героїзація події, вочевидь, була довгий час затребуваною в політичному просторі. Безпосередній учасник подій Якуб Собеський, який уклав щоденник, згодом переосмислив їх в окремому творі — «Три книги про Хотинську війну» 1646 р. Саме цей текст зрештою став найбільш авторитетним джерелом про Хотинську кампанію. Основними героями різних памфлетів, панегіриків, історій і віршових поем найчастіше були або коронний гетьман Ян Ходкевич, який склав голову на полі пою, або королевич Владислав. Внесок гетьмана Петра Сагайдачного часто зображувався в позитивних характеристиках, а от щодо козаків шляхетські тексти були більш критичні, нерідко вказуючи на їхню нерозсудливість, сваволю чи непослух. Таких, власне, негативних конотацій не було у творах православних церковних ієрархів, які спиралися на підтримку Війська Запорозького. В уявленні козацького подвигу особливо виділялася «Хроніка» Феодосія Софоновича, що, вочевидь, вплинула на авторів так званих «козацьких літописів». Розглядаючи всі ці тексти за жанрами й авторською перспективою, дослідниця влучно висвітлює виокремлення, запозичення та поширення певних стереотипів про подію, які формували консенсус щодо неї в різних політичних спільнотах.

Нерідко протистояння під українським містом Хотиним історики завершують домовленостями, укладеними на місці, та розведенням військ. Однак Т. Григор'єва наголошує, що відновлення миру потребувало укладення

офіційного договору, «агднаме», який би посвідчив султан. Тож, незважаючи на неоднозначність завершення військової кампанії та її пізніше сприйняття, Річ Посполита все ще мала шанс у дипломатичному раунді відстояти свої позиції. До Стамбулу мусив вирушити представник короля для полагодження спірних питань. На цю роль обрали князя Криштофа Збараського, який не брав безпосередньої участі у військових діях, проте тепер отримав можливість долучитися до Хотинської «перемоги». Для реалізації такої почесної місії він здобув добру освіту, походив зі знатної родини й, головне, мав чималі статки. Посольська інструкція визначала необхідність на основі мирних домовленостей попередніх часів нівелювати практично всі невідгідні позиції, які польські делегати прийняли під Хотиним. Відмовитися від сплати данини, створення демаркаційної комісії та призначення постійного резидента до османської столиці вже само по собі було нелегкою справою, але король прагнув більшого: якщо не цілком відновити контроль над Молдавським князівством, то принаймні зберегти там свій вплив.

Через різного роду організаційні моменти посольство затягувалося і політичний клімат у Стамбулі кілька разів суттєво змінився. Про ситуацію на місці відомо частково зі свідчень польського «агента» Станіслава Сулішевського й англійського посланця до султана сера Томаса Роу, який принагідно надавав послуги посередника у переговорному процесі. Після страти султана й великого візира навіть домовлятися вже належало з цілком іншою політичною верхівкою. Вона могла бути погано обізнаною з попередніми домовленостями, що на позір полегшувало завдання. Та насправді швидка зміна еліт далеко не завжди була позитивним явищем. До влади могли прийти не тільки дружні, а й відверто ворожі до польського короля сили. До того ж у Стамбулі перебували представники трансільванського князя і чеської опозиції Габсбургів, зацікавленні в зриві мирних домовленостей між Османською імперією та Річчю Посполитою.

Збараський організував собі великий і коштовний почет. Вочевидь, значні витрати на супровід були стратегічним рішенням для демонстрації політичної ваги посла. Дорогою його урочисто вітали господарі молдавської та волоської земель, а помпезний в'їзд до Стамбулу здивував пишним убранством та музикантами, які гучно били в барабани. Однак, прибувши на місце, князь вступив у довге протистояння з новим великим візиром Джорджі Хадимом Мегмедом-пашею. Йому доводилося вирішувати дрібні «непорозуміння» та відстоювати свою статусну позицію безпосередньо під час проведення переговорів. Дійшло навіть

до того, що посол емоційно вказав на неприпустимість поведінки з ним і полишив прийом у візира. Для того щоб обійти неприйнятні умови опонента, Збараський підтримував дружні взаємини з посланцями інших країн, налагоджував контакти з високопосадовцями імперії, шукав впливових людей при султанському дворі, навіть пробував листуватися із валіде. Та справжнім «подарунком долі» для князя стало те, що в архівах не знайшли турецький оригінал Хотинської угоди, а чорнова копія документа, на диво, не містила пунктів про постійного королівського резидента в Стамбулі та виплату данини. Оскільки там згадувалося про подарунки султану, князь погодився їх надати й все ж пробував зобразити це як свою, а не королівську ініціативу. Адже приносити дари зверхнику мусять ті, хто отримав від нього землю і право там господарювати, а польський король від султана нічого нового не набув.

Посол відбув офіційне прийняття в імперському палаці, та перемовини знову загальмувалися через скандал довкола його закулісних ігор. Ситуація змінилася лише після обрання нового візира, яким став Мере Гюсейн-паша. Позитивним зрушенням у комунікації з ним був дозвіл князю написати додому листа й викупити з полону взятих під Цецорою бранців. Згодом, керуючись загальноприйнятим правилом — «бути другом друзям і ворогом ворогам», здавалося б, вдалося знайти компромісне рішення щодо козацького питання і неприйнятної поведінки підданих султана, молдавського господаря та силістрійського бейлербея. Задоволений досягнутим порозумінням, Збараський невдовзі полишив Стамбул із новоукладеним мирним договором. Та вже за Дунаєм, доставши компетентного перекладача, він зрозумів, що отриманий документ значно відрізнявся від того, про що дійшли згоди на словах. Великою мірою нова угода базувалася на «агднаме» 1619 р. Там не було деяких дражливих для короля пунктів, проте містилися неприйнятні умови про контроль козаків і необхідність дотримуватися дружби з трансільванським князем. Тому Сигізмунд III відправив до Стамбулу ще одного посланця, Криштова Серебковича, якому вдалося дещо поправити формулюваннях остаточного договору.

Так само, як у разі з військовою кампанією, важливим було не тільки те, чого князю вдалося досягти під час перемовин, а й те, як його зусилля сприйняли в політичній спільноті. Чутки про успішність дипломатичної місії почали ширитися одразу по її завершенні. До того ж Збараський представив у 1624 р. на сеймі звіт про свої «успішні» дії на дипломатичній ниві, а згодом написав політичний памфлет на ту ж тему. Важливу роль у популяризації позитивного сприйняття переговорного процесу

відіграв Самуель Твардовський. Він був секретарем Збараського під час його місії до Стамбулу, а згодом, у 1633 р., опублікував поему про звершення свого патрона із красномовною характеристикою в заголовку — «Вирішальне посольство...». Описана в ній поведінка посла стала своєрідним орієнтиром для всіх наступних контактів представників Речі Посполитої при султанському дворі й закріпила уявлення про дипломатичну перемогу князя у Стамбулі. Попри яскраве заангажування авторів, саме від них історики дізнаються більшість подробиць про посольство. Тож не дивно, що услід за джерелами вони також часто поділяють симпатію до головного героя в такого роду текстах.

Т. Григор'єва зображує протистояння обох сторін подібним до партії в шахи, коли ініціатива належить то одному, то іншому гравцеві<sup>1</sup>. Така метафора базується на поширених ранньомодерних уявленнях про дипломатичні зносини. Тож вона не тільки прикрашає та до певної міри структурує текст, але й додатково відображає логіку дій основних зацікавлених сторін, яка не артикулювалася прямо та все ж була частиною їхнього світобачення. Перша частина позиціонується як початок та розвиток гри на полі бою — «Козацький дебют та Османська партія», а друга як її заключна частина — «Стамбульський ендшпіль». Самі по собі такі визначення свідчать про те, що, незважаючи на простір для компромісу, який залишила Хотинська кампанія, перевага зрештою опинилася на османському боці. Дослідниця підкреслює, що представники Речі Посполитої не змогли вибудувати виграної стратегії для досягнення паритету чи своєї переваги у дипломатичних зносинах з Османами. Проте саме так почали позиціонувати свої здобутки у внутрішньому просторі, а їхні дії стали взірцем для подальших контактів із Стамбулом. Ситуацію, коли кожен лишився зі своїм, складно назвати однозначною перемогою чи навіть нічиєю. Тож дослідниця, можливо несвідомо, полишає шахову метафору й уникає прямої відповіді про те, чим завершилася ця партія і хто зрештою поставив мат супернику.

Звичайно, це далеко не перша праця, яка фокусується не тільки на події, а й на її розумінні в текстах сучасників. Однак це перша книга, яка робить це на матеріалі Хотинської війни. Вкрай важливо, що тут ми маємо не теоретичну працю, а практичну реалізацію наукових пошуків, що справді розширює наше розуміння ситуації. До того ж йдеться про аналіз не одного тексту, а цілого комплексу різнопланових джерел. Кожне

<sup>1</sup> Насправді в назві відображено також порівняння дипломатичної місії князя Збараського з «Одіссеєю». Однак, крім яскравої вказівки на початку, в основному тексті праці ця метафора практично ніяк не обіграна.

потребувало окремого розгляду з урахуванням обставин його створення, дипломатичного й політичного контекстів, а також ідей, знань та інтересів, які визначали автора. Дослідниця

не йде за шаблоном звичних наративів, а намагається переосмислити їх, поглянувши з боку на причини появи різних стереотипних поглядів на Хотинську війну та укладений по ній мир.

*Дата надходження до редакції: 29.09.2025 р.*

*Дата схвалення до публікації: 17.10.2025 р.*



Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International  
(CC BY-NC-SA 4.0)

**Євген КОВАЛЬОВ,**

кандидат історичних наук,  
доцент кафедри історії України  
Факультету суспільно-гуманітарних наук  
Київського столичного університету  
імені Бориса Грінченка,  
Київ, Україна

**Yevhen KOVALOV,**

PhD in History,  
Associate Professor at the Department  
of History of Ukraine,  
Faculty of Social Sciences and Humanities,  
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,  
Kyiv, Ukraine

e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>

**На перетині публічного з приватним,  
або Як модерний націоналізм змінював політику,  
суспільство й родину: Бауманн Ф. Розділена династія:  
родинна історія російського й українського націоналізмів.  
Львів: Локальна історія, 2025. 384 с.**

Публікація видавництвом «Локальна історія» українського перекладу монографії швейцарського дослідника Фабіана Бауманна «Розділена династія. Родинна історія російського й українського націоналізмів» стала важливою подією для тих, хто цікавиться українською минувиною XIX і XX ст. У книзі йдеться про Шульгиних — членів родини, що впродовж тривалого часу посідала помітне місце в громадському житті Києва й того регіону, який нині зветься Правобережною Україною, а в Російській імперії офіційно йменувався Південно-Західним краєм.

Ф. Бауманн розповідає про долі кількох поколінь Шульгиних на тлі грандіозних модернізаційних процесів, що відбувалися в краю, де вони мешкали. Їхня родинна історія вказує на розмаїття відповідей на виклики, спричинені поширенням націоналізму, представленого в життєвому просторі Шульгиних двома конкуруючими проектами — «великої російської нації», що мала би включати в себе всю східнослов'янську людність Східної Європи, зокрема «малоросійську», релігійно означену як православну й політично об'єднану російською державністю, та окремої української нації. Тож одна гілка Шульгиних обрала російську ідентичність, а інша — українську. Ф. Бауманн ґрунтовно дослідив мотивацію такого вибору, а також його наслідки для приватного життя та громадської активності цієї «розділеної династії».

Головним героєм розділу «На перехресті» є Віталій Шульгин (1822–1878), який завдяки поєднанню регіонального «малоросійського» патріотизму з лояльністю до Російської імперії спромігся стати видатною постаттю в інтелектуальних



Рис. 1. Фото з обкладинки до книжки  
Фабіана Бауманна «Розділена династія:  
родинна історія російського й українського  
націоналізмів»

і громадських колах Києва, професором історії в Університеті Святого Володимира і фундатором «Киевлянина» — впливової газети, що видавалася понад пів століття, у 1864–1919 рр. У трактуванні

суспільно-політичних поглядів і дій Віталія Шульгіна та його спадкоємців Ф. Бауманн загальнодотримувався концепції Фейт Гілліс, викладеної в її монографії «Діти Русі» ("Children of Rus"), яку, до речі, теж варто було би перекласти українською мовою та перевидати в Україні. Згідно з нею, у середині XIX ст. у Києві склалося впливове «малоросійське лобі», що просувало «малоросійську ідею», сутність якої полягала в правому популізмі, який після апробації на правому березі Дніпра мав охопити всю імперію, особливо після революційної кризи 1905 р. Саме таку ідеологію формулював і поширював через свою газету Віталій Шульгин, а його спадкоємці продовжили цю справу.

У розділі «Нішевий націоналізм» ідеться про Віталієвого небожа Якова Шульгіна (1851–1911), який зробив інший вибір, ніж його дядько, — став українофілом. У цій частині книги автор багато уваги приділив родині як первинній ланці українського національного руху, коли після репресій, запроваджених сумнозвісним «Емським указом», публічні вияви української національної ідентичності в межах Російської імперії були неможливі. На прикладі Якової дружини Любові Шульгиної, уродженої Устимович, Ф. Бауманн показує, як модерний націоналізм сприяв переосмисленню гендерних ролей і зростанню значущості жіноцтва в соціокультурній царині. Автор слушно зауважує, що наприкінці XIX ст. український національний рух структурувався як мережа родин. Приватний простір сім'ї став «нішею», що захистила українство в цей тяжкий для нього час, у ній вироблялася система культурних кодів (вживання української мови тощо), які дали змогу чіткіше визначити українську ідентичність.

Тема родини як випробувального майданчика політичних та соціокультурних інновацій доби модерного націоналізму присутня і в наступній частині книги — «Патріархи та патріоти», присвяченій спадкоємцям Віталія Шульгіна — Дмитру Піхну (1853–1913) і Василю Шульгину (1878–1976). Особисте життя представників цієї гілки Шульгиних, яка значно розгалужилася до початку XX ст., виходило далеко за межі прийнятих у той час соціальних конвенцій, проте автор доводить, що парадоксальним чином це не лише не руйнувало родинних зв'язків, а, навпаки, зміцнювало їх, оскільки потужним об'єднавчим чинником для них став націоналізм — у цьому випадку російський. Важливе значення для згуртовування мало успішніше родинне підприємство — газета «Киевлянин». І в цій гілці Шульгиних жіноцтво шукало нові гендерні моделі, які би дали змогу поєднати удавані традиційні цінності з неминучою емансипацією. Досвід Катерини Шульгиної, уродженої Градовської, Василюєвої дружини, яка пробувала свої сили в політичній

журналістиці та громадській активності, в освітленні Ф. Бауманна свідчить, наскільки ці пошуки були складними й навіть болісними. Приклад Д. Піхна доводить, що вибір «всеросійства» міг приносити відчутну особисту користь — виходець з селянської родини завдяки цьому зробив визначну академічну кар'єру в Київському університеті, одержав у спадок від Віталія Шульгіна його вдову та його газету, а на схилі життя увійшов до правлячої еліти Російської імперії — став членом Державної ради. Ф. Бауманн у цьому розділі висвітлює, як Дмитро Піхно й Василь Шульгин між революційними розрухами 1905 р. і початком Першої світової війни пристосувалися до умов публічної, масової політики, парламентської та партійної роботи.

Доба Першої світової війни та революційних рухів 1917–1921 рр. постає у частині «Тріумф і трагедія», що точно відображає сутність політичних та соціальних процесів, у які були занурені обидві гілки Шульгиних. Василь Шульгин непохитно вірив у монархію як символ удаваної єдності «великої російської нації», проте зневірився у дієздатності монархії як реального політичного інституту, тому взяв безпосередню активну участь у Лютневій революції 1917 р. Цим він мимоволі посприяв політичній кар'єрі свого нелюбого родича з української гілки Шульгиних Олександра Яковича (1889–1960), який завдяки краху імперії та народженню на її руїнах української державності спромігся обійняти низку відповідальних урядових посад й особливо відзначився на дипломатичній службі. Проте обидві гілки «розділеної династії» зазнали трагічних втрат — у бою під Крутами загинув Олександрів брат Володимир, без двох синів залишився Василь, який приєднався до «білого» руху. Зрештою, Шульгини, як ті, що вважали себе українцями, так і ті, що воліли бути росіянами, стали емігрантами. Ф. Бауманн слушно зазначає, що трагізм того часу полягав не лише в особистих втратах, а й у тому, що всі жертви не допомогли перемогти ворога, який виявився значно потужнішим, — більшовиків, і водночас це показало вразливість тих національних проєктів, які обстоювали обидві гілки Шульгиних.

У завершальному розділі «Проживаючи минуле» Ф. Бауманн заглиблюється в мотиви рефлексії і самопрезентації Олександра, Василя та Катерини Шульгиних в їхніх мемуарних текстах. Автор зазначає, що саме в еміграції, завдячуючи мемуарному письму, Шульгини остаточно розмежувалися щодо ідентичності — або української, або російської. Більше жодних компромісів, якихось проміжних форм бути не могло, одне виключало інше.

Праця Ф. Бауманна заслуговує на увагу не тільки завдяки величезному обсягу ретельно зібраного й вдало скомпонованого фактажу, але й через свої концептуальні засади. Автор

ставиться до національної ідентичності як до інтелектуального конструкту, принципово відкидаючи будь-який есенціалізм чи примордіалізм. Неодноразово він підкреслює, що національна ідентичність є наслідком свідомого вибору, особливо на ранніх етапах розвитку модерних національних рухів. Інакше кажучи, українцями чи росіянами не народжуються, ними стають під впливом численних політичних і соціокультурних чинників. Коли націоналізм став потужним інструментом модернізації та почав замінювати старі, домодерні ідентичності, як-от

станову, конфесійну, Шульгини зробили свій вибір: одні на користь українства, а інші — «всеросійства». І вибір цей був доволі повільним, тривалий час ще допускалися компромісні варіанти за формулою «і-і», тільки внаслідок війн та революцій початку ХХ ст. остаточно утвердилася альтернативна формула «або-або», принаймні у випадку Шульгиних. Конструктивістський підхід до дослідження національної проблематики, використаний Ф. Бауманном, варто, на нашу думку, ширше застосовувати в історичних українознавчих студіях.

*Дата надходження до редакції: 27.07.2025 р.*

*Дата схвалення до публікації: 20.08.2025 р.*



Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

*Електронне наукове видання  
Scientific e-publication*

**Київські історичні студії**  
**Kyiv Historical Studies**

2025, № 2 (21)

Науковий журнал  
Scientific journal

Науково-методичний центр видавничої діяльності  
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

Завідувачка НМЦ видавничої діяльності  
*Марія ПРЯДКО*

Відповідальна за випуск  
*Антоніна ДАНИЛЕНКО*

Над виданням працювали *Людмила ПОТРАВКА, Ольга МАРЮХНЕНКО, Людмила СТОЛІТНЯ,*  
*Тетяна НЕСТЕРОВА, Наталя КЛИМЕНКО*

Підписано до оприлюднення на вебсайті видання ??.12.2025

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка,  
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.  
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8052 від 29.01.2024 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі «Інтернет» без письмового дозволу Київського столичного університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності